BHOJANAKUTHŪHALA
भोजनकुतूहलम् ।

PART - I

EDITOR

SURANAD KUNJAN PILLAI M.A.

General Editor

Dr. K.G. SREELEKHA

BHOJANAKUTHŪHALA

OF

RAGHUNĀTHA

(PART I)

General Editor

Dr. K.G. SREELEKHA

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE &
MANUSCRIPTS LIBRARY
UNIVERSITY OF KERALA
2013

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES - 273

(Sanskrit)
BHOJANAKUTHŪHALA

Edited by
Suranad Kunjan Pillai M.A.

First Published 1956
Reprint March 2013

General Editor
Dr. K.G. Sreelekha

Pre-press & Printing
Soft & Soft, Sasthamangalam

Publishers
ORI & Mss. Library
University of Kerala, Karyavattom
Thiruvananthapuram-695 581

Distributors
Department of Publications
University of Kerala, Palayam
Thiruvananthapuram-695 034

Price : ₹ 380/-

UNIVERSITY OF TRAVANCORE
TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES
No. 178

BHOJANAKUTHŪHALA

OF

RAGHUNĀTHA

(PART I)

PUBLISHEDED BY

SŪRANĀD KUNJAN PILLAI
M.A. (ENG.); M.A. SANS.); M.A. (MAL)
Honorary Director, University Manuscripts Library
TRIVANDRUM

PRINTED BY
THE S.G.P. AT THE GOVERNMENT CENTRAL PRESS
TRIVANDRUM
1956

अनन्तशयनविश्वविद्यालय

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलि

ग्रन्थाङ्कः १७८

श्रीरघुनाथाविरचितं

भोजनकुतूहलम्।

(प्रथमो भागः)

प्रकाशकः

शूरनाट् कुञ्जन् पिळ्ळ एं. ए.

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षः।

अनन्तशयनस्य-

सांस्थानिकमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम्।

२३५६/२२३२

[मूल्यं सार्धं रूप्यकत्रयम्]

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
ति च मुदं	ति मुदं	५	१६
गौरतः	गौरकः	६	११
भ्रन्थः	भ्रन्थः	७	५
मेहः कृमि	मेहकृमि	८	२२
चैषत्पित्त	चेषत्पित्त	१७	१८
मुत्तम	मुत्तमं	२१	६
कफछिदः	कफच्छिदः	२२	१८
द्विजैच्छिन्नान्	द्विजैश्छिन्नान्	२४	५
तेऽखिल	तेऽखिला	२५	२१
लोदनः	लोदना	२६	७
लांस्फीतान्	लान् स्फीतान्	,,	१७
आघ्यान	आघ्मान	२७	४
भ्रमछर्दि	भ्रमच्छर्दि	,,	९
संशुद्धः व्रण	संशुद्धौ व्रण	३१	२०
ाविदल	विदल	३२	१०
शर्करां पयसि	शर्करापयसि	३४	११
सिद्धासमरिचा	सिद्धा समरिचा	४०	२४
वेल्येद्रेल	वेलयेद्रेल	४४	७
धान्या निशा	धान्यानिशा	५२	२
मण्डो सिक्थः	मण्डः सिक्थः	५७	२३
शाकापत्या	शाकापत्त्या	५८	१६
मुण्णं	मुष्णं	५९	१४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटम्	पाङ्क्तिः
मूल	मूलः	५९	१०
कटुरुष्णश्च	कटुरुष्णश्च	६१	२१
विष्टंभश्लेष्मंकारिणी	विष्टम्भश्लेष्मकारिणी	६७	६
दोपघ्नी	दोषघ्नी	६८	२१
तन्त्राभिष्यन्द	तन्द्राभिष्यन्द	१०२	२७
वृष्थं	वृष्यं	१०४	२५
संभरदेशे	सभरदेशे	११६	२५
सुगन्धिदम्	सुगन्धदम्	१२१	३
काया फलं	कायाः फलं	१२२	२०
मत्यम्ल	मत्यम्लं	१३९	२६
जिद्रचिकरो	जिद्रुचिकरो	१५९	५
तामिरुत्पादितं	ताभिरुत्पादितं	१६५	२१
स्याच्छूवेतं	स्याच्छ्वेतं	१६६	८
पृष्टे	पृष्ठे	१७३	१८
स्याच्छेष्मलो	स्याच्छ्लेष्मलो	१७५	१३
मृण्मये	मृन्मये	१७७	१८
,,	,,	१७८	३
शैशर्य	शैशिर्य	१८४	१०
उद्राव्यते	उद्द्राव्यते	१८६	४
निहान्सि	निहन्ति	२०९	१३
मंद्यं	मद्यं	२१०	८
सुषेणाक्तः	सुषेणोक्तः	२२१	१९
पुष्टि च	पुष्टिं च	२२५	१७
विप्णु	विष्णु	२२६	२३
कफवातोनुलापनम्	कफवातानुलोमनम्	२२९	५
निर्मायि	निरमायि	,,	१६

PREFACE

Bhojana Kuthuhala, the present publication, is a work of very great value, both as a treatise on dietetics and as a work bearing on some aspects of Ayurveda. It contains invaluable information about several articles of food, and incidentally the diet that was prevalent during the period, viz 17 th century. A perusal of the contents of the book will convince any one of the importance of this work.

Its author is Raghunatha Ganesa Navahasta, a Mahratta scholar who flourished in the 17 th century A D. He was a friend of saint Ramdas and enjoyed the patronage of Queen Dipa Bai, wife of Ekoji Bhose of Tanjore. A few facts about his life and works are given in the succeeding Note

We have in our collection two manuscripts (Nos P I No 1020 and 1021) of the treatise, and in view of the importance of the work, we took up the responsibility to bring out an edition. In editing the work we have taken advantage of collating our manuscripts with the manuscripts of the Sarasvatimahal Library, Tanjore, and the Research Institute, Poona.

Our thanks are due to the authorities of the Sarasvathimahal Library, Tanjore and Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. We are grateful to Prof: P. K Gode of the Research Institute, Poona, for his good offices in securing a manuscript. We have also been greatly benefited by his contributions on Raghunatha in the issues of the journal of the University of Bombay, September 1491, September 1944 etc. The late Pandit R. Ananthachar and Sri. M. Madhavan Unni of this Library attended to the scrutiny of the manuscript.

The succeeding volumes of the work will be published without delay.

The present edition is based on the following manuscripts.

P 1. Palm leaf MS No 1020 written in Grantha script belonging to the Mhaharaja's Palace Library, Trivandrum.

P 2. Palm leaf MS. No 1021 in Grantha characters from the same source

T 1. A paper MS. in Devanagari character supplied by the Sarasvatimahal Library, Tanjore.

T 2. A paper MS. in Devanagari character procured from the same source containing a statement that the MS. belonged to Maharaja Tulaja Bhonsle

B h. A paper MS. in Devanagari script procured from the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

J 1. A paper MS. in the possession of Sri Babu Saheb Sankar Rao Jagtap of Kolhapur, containing a statement that the MS. belonged to Samiji Nayak Punde. This MS. was procured through the kind offices of Prof. P.K. Gode, who has proved this to have been written sometime between 1650 and 1685 A. D

University MSS Library,
Trivandrum, 1-5-1955.

SURANAD KUNJAN PILLAI,
Honorary Director

A NOTE ON BHOJANAKUTŪHALA

The Bhojanakutūhala is a rare and valuable work complied from various sources by Sri Raghunatha Suri. The name Bhojanakutūhala (curiosity for food) is appropriate for this work, as it deals with the characteristics, method of preparation, purification etc. of the dietetic materials. The work is in three parts, the present publication being the first part. This part deals with the properties of the different food materials (such as grains like wheat and paddy, liquids like milk and curd), the methods of preparing different dishes, and their digestive effects. In the two succeeding parts are discussed the subjects of edibles and non-edibles , purification of food etc

The work draws its materials from old treatises like Susruta, Bhavaprakasa, Manusmrti and Vatsyayana Sutra. This has been stated by the author himself in the following verses:

"इत्थं विमथ्य गुणपाठसुधाम्बुराशिं
लब्ध्वा परामृतरसं सुरसं च तस्मात्
निरमायि भोजनकुतूहलमीश्वराणां
तोषाय तेन परितुष्यतु शेषशायी ॥

इति विविधनिबन्धाब्धीनगाधान् विगाह्य
प्रवलगुरुसमीक्षानौकया निर्विशेषम् ।
रुचिरतरललामग्राममासाद्य तत्तद्-
विहितविधि विधेयं सम्भृतं भूतयेऽस्तु ॥'

From the colophon इति श्रीमद्विद्वद्वन्द्यपादारविन्दश्रीमदनन्त-देवोदयस्य श्रीरघुनाथविदुषः कृतौ भोजनकुतूहले द्रव्यगुणागुणकथनं नाम प्रथमः परिच्छेदः, and from the sloka:

संसेविता न गुरवस्तरवश्च दृष्टा
यैर्न क्षितौ जनपदेषु च तेषु तेषु ।

भैषज्यतन्त्रमपि नैव कृतं स्वतन्त्रं
तेषां कृतेऽपि च कृतं रघुनाथनाम्ना ॥

etc , we know that the author of the work is Rahunatha Suri. From the colophon of another work of this author by name Prayogaratnabhusa. 'इति श्रीमद्धरिहरभट्टात्मजरघुनाथसुतगणेशभट्टतनुज .... देवीयरघुनाथोन्नीतकृतौ श्रौतप्रयोगरत्नभूषायां पुण्याहवाचनादिपिण्डापितृयज्ञान्तो रत्नगुच्छः', it is seem that this Raghunatha was the son of Ganesabhatta, grandson of Harihar Bhatta, though there is a lacuna between गणेशभट्टतनुज and रघुनाथोन्नीत in the manuscript. There are several statements in the works of the author to the effect that he belonged to Anantadeva, for eg. अनन्तदेवीय, अनन्तदेवोदय, अनन्तदेवदयोदय, अनन्तदेवदयात्मज. These, especially अनन्तदेवदयात्मज would seem to indicate that the author 's father was Anantadeva. But this is in contradiction to the statement noticed above. Moreover, Anantadeva sis frequently spoken of by the author as his Guru and the son of Apadeva and grandson of Anantadeva. Anantadeva therefore, cannot be the author's father; he was in all possibility his Guru, and the statements may be taken as indicative of his etreme regard for him.

From certain letters of Saint Ramdas addressed to Raghunatha we know that he belonged to the Vasistha

---

❀ "अवादीत्थमनन्तेन गुरुणा करुणाब्धिना ।"

"इति श्रीमत्सकलभूमण्डलमण्डनायमानश्रीमदनन्तदेवात्मज-श्रीमदापदेव-तत्सुत-श्रीमदनन्तदेवदयोदयस्य रघुनाथविदुषः कृतौ धर्मामृतमहोदधिनिबन्धने गोदानविधिः"

इति श्रीमद्गिरिधिवेलावलयितेलावलयवर्ति-विद्वन्मण्डलीमण्डनायमान-श्रीमदनन्तदेवोदयस्य रघुनाथविदुषः कृतौ प्रायश्चित्तकुतूहले ... ..." etc.

vide P. K. Gode's paper ' The identification of Raghunatha' in the Journal of the Sarasvatimahal Library, Tanjore. (Vol. III, No. 1.)

gotra and to the Karhade sect among the Mahrattas. His family surname was 'Navahasta' (corrupted in popular tongue as Navatha and Navathye) as can be gathered from the colophons in some of his works like इति .... चातुर्मास्यप्रयोगो रघुनाथनवहस्तकृतःand नवहस्तरघुनाथभट्टविरचित- प्रायश्चित्तप्रकरणं समाप्तम् । In his Prayascittakutuhala, Raghunatha speaks of God Visnu as his family deity:

अनेन प्रीयतां देवो भगवान् कमलापतिः ।
श्रीमदनन्तः पूर्वेषामस्माकं कुलदैवतम् ॥

Raghunatha's teacher Anantadeva whose genealogy we noticed above is believed to have lived between 1625 and 1675 A D. He was a versatile scholar and prolific writer and was a descendant of the great Mahrātta Saint Ēkanatha. His father Āpadeva was the famous author of the Mimamsanyayaprakasa.

Raghunatha was intimately associated with the Mahratta Saint Ramdas, the Preceptor of Sivaji the Great. He was for a long time put in charge of the temple of Raghupati, built by the Saint at Chafol on the Man, a tributary of the river Krsnā.

The author appears to have settled at Tanjore when a Mahratta kingdom was established there in 1678 by Ekoji, for in some of his Mahratti works like the Narakavarnanna he speaks of Dipambika, Queen of Ekoji as his patroness.

Besides the Bhojanakuthūhala Raghunatha has written several other works in Sanskrit and Mahratti Among the Sanskrit works may be mentioned the following:-

1. Sathiyakutūhala - a work on Citrakavya mentioned in the Narakavarnana of the author, but no MS is known.
2. Prayascittakutūhala- on expiatory rites.
3. Janardanamahodaya - a manual on Vaisnsvaritual and worship

4. Dharmamrtamahodadhi - an extensive compilation on religious and swocial law and customs
5. Kasimimamsa - No MS is known.
6. Prayogaratnabhūṣā - an Exhaustive work on Vedic ritual.
7. Caturmasyaprayoga - on the Vedic ritual pertaining to the Caturmasya sacrifices

Among the Mahratti works may be mentioned the following:-

1. Narakavarnana
2. Govardhanoddharana
3. Stridharma

In the Narakavarnana mention is made of all the works except Prayogaratnabhusa and Caturmasyaprayoga. These two as also some of the other works are mentioned by the author in certain other works like the Prayascittakutuhala

---

* "अतश्च नः शाकव्रतादौ द्रव्यमात्रत्यागः इत्यस्मत्कृतजनार्दनमहोदये विस्तरेण प्रपञ्चितम् ।" (भोजनकुतूहलम्)

"एवं भोजनविषये विशेषप्रायश्चित्तानि विशेषतो भोजनकुतूहले निरूपितान्यस्माभिस्तत एवावगन्तव्यानि ग्रन्थगौरवभयान्नात्र निरूपितानि ।

"तस्याः प्रयोगः प्राप्तकाले दर्शपूर्णमासयोरनारम्भनिमित्तं क्रियमाणविभ्रष्टेष्ट्यर्थम् अन्वारम्भणीयेष्ट्या यक्ष्य इति सङ्कल्प्यास्मत्कृतप्रयोगरत्नभूषायां दर्शपूर्णमासप्रकरणे गोचर इति नेह पुनर्लिखितः"

पक्षहोमविधिश्चास्मत्कृतहोमप्रयोगे द्रष्टव्यः। Homaprayoga may probably be the Caturmasyaprayoga.

(प्रायश्चित्तकुतूहलम्)

For MS. of the works of Raghunatha vide 'Raghunatha and his works in the journal of the Bombay University. (Vol. x. 1941)

A manuscripts of Prayogaratnabhusa dated Saka 1600 (1678 A. D.) is stated to be available in the Oriental Institute, Baroda. Prof. Gode speaks of a manuscript of Bhojanakutuhala produced about 1682. This gives some clue to fix his period. Ekoji, the husband of his patroness Dipa Bai reigned between 1676 and 1683. The Dharmsmrtamahodadhi contains a chronogram giving the date of its composition to be Sake 1623 (1701 A. D.) The literary activity of Raghunatha may therefore be assinged to the period 1650 to 1725 A. D.

University MSS Library.
Trivandrum.

K.S. MAHADEVA SASTRI,
Curator.

---

* Contemporary MS. of Bhojanakutuhala by P. K. Gode in the Bombay University Journal Volume XIII.

वह्नियुग्मरसचन्द्र(१६२३)सम्मिते शालिवाहनशके वृषाह्वये ।
वत्सरे तपसि कृष्णगे रवौ शूलिनः प्रियतिथौ महाव्रते ।
साम्बमीशमभिपूज्य तत्पदे वाक्सुमाञ्जलिरसौ समर्पितः ।
तेन तुष्यतु स भक्तवत्सलः कोसलाधिपसुतासुतो हरिः ।

FOREWORD

The manuscript Bhojanakuthuhala is a very rare, valuable treatise which gives information on several dietary articles, methods of preparation, purification etc. This is the first part of the treatise which deals with the properties of edible items, methods of preparation and their digestive effects. This is a compilation from various sources by the Marathi Scholar named Raghunatha Ganesa Navahasta who lived during the 17th century AD.

This work was edited and published by the eminent Scholar of Kerala Shri. Suranad Kunjan Pillai in the year 1955. It was edited and published with great efforts by collating the Manuscripts of this library with those of Saraswati Mahal Library, Tanjore and Bhandarkar Oriental Research Institute Poona. It has been collected by the author from the old treatises of Susruta, Manu and Vatsyayana.

This work indeed is a worthy one in the modern times and there is an increasing demand from scholars since it provides a very good picture on the eating habits of 17th century. It is a book which is in demand even from the general public. Hence this reprint of the 1st volume.

We take this opportunity to express our deep-felt indebtedness to the University of Kerala for funding the reprint.

Dr. K.G. Sreelekha
Professor & Head
ORI & Mss. Library

Kariavattom
30.03.2013

॥ श्रीः ॥

रघुनाथसूरिविरचितं

भोजनकुतूहलम् ।

॰ ामपरिच्छेदः ।

नमः प्रचण्डवेतण्डतुण्डाय मृडसूनवे ।
प्रत्यूहतिमिरध्वंसमुद्यत्करभानवे ॥

तस्मै नमः परानन्दमकरन्दरसाप्तये ।
श्रीगुरोः पादपद्माय यत्र मे निश्चलं मनः ॥

नत्वा तत्त्वविदो मुनिमुख्यान्
धन्वन्तरिमुखभोज्यगुणज्ञान् ।
भोजनकौतूहलमथ तन्वे-
ऽनेन जनो निपुणो मुदमीयात् ॥

अथ भोजनविधिः ॥

तत्र— 'जीर्णे मितं हितं चाद्यात्' इत्यायुर्वेदोपदेशात्,

भोक्तव्यं सघृतं सोष्णं हितं पथ्यं मितं तथा ।

इति व्यासस्मरणाच्च भोजनद्रव्याणि तद्गुणाश्चाभिधीयन्ते ।

तत्र धान्यप्रकरणम् । तच्च त्रिविधम् । तदुक्तं निघण्टुराजे—

धान्यं भोज्यं च भोगार्हमनघं जीवसाधनम् ।

---

१. P_1. P_2. तन्वे तेन

२. Bh. reads: तदुक्तं — धान्यं भोग्यं च भोगावृद्ध्याद्युपजीवनं भोगार्हमनघं जीवसाधनम् । तच्च तावत् त्रिविधं ज्ञेयं शूकशिम्बीतृणाह्वयम् । 'ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नात् पुरुषः' इति श्रुतेः । यवाद चणकादीनि वा । राजनिघण्टौ—व्रीह्यादिक etc

[1]वृद्ध्याद्युपजीवनं भोगः जीवसाधनं, 'ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः ।' इति श्रुतेः ।

तच्च तावत्त्रिधा ज्ञेयं शूकशिम्बीतृणाह्वयम् ।'

व्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्
तच्छूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठकादि ।
शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बी-
धान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमाहुः ॥

इति । तत्र—

शूकोद्भवं लघु बलातिशयप्रदायि
मेध्यं त्रिदोषशमनं रुचिवीर्यकारि ।
शिम्बीभवं गुरु हिमं च विबन्धकारि
तद्वातलं तु शिशिरं तृणधान्यमाहुः ।।

गुरु दुर्जरम् । उक्तं च भावप्रकाशे

मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।
स्वभावतश्च गुरु यत् तथा संस्कारतो गुरु ॥
मात्रागुरु तु मुद्गादि माषादिः प्रकृतेर्गुरुः ।
संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ इति ।

अथ शालिसामान्यगुणाः —

शालयो मधुरा स्निग्धा बल्या बद्धाल्पवर्चसः ।
कषाया लघवो रुच्याः स्वर्या वृष्याश्च बृंहणाः ॥
अल्पानिलकफाश्शीताः पित्तघ्ना मूत्रलास्तथा ।
शालयो दग्धमृज्जाताः कषाया लघुपाकिनः ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च रूक्षाः श्लेष्मापकर्षकाः ।
कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः ॥

---

१. J₁. omits 'वृद्ध्याद्यु ... ...इति श्रुतेः'

२. Bh. धान्यमपि

३. J₁. मन्यत

४. J₁. गुरु दुर्जरम् । ... ...मित्युपलक्षणम् । इति

कषायां अल्पवर्चस्का मधुराश्च बलावहाः ॥

कृष्टक्षेत्रे केदारे उप्तानामेते गुणाः —

स्थलजास्स्वादवः पित्तकफघ्ना वातवह्निदाः ।
किञ्चित्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि ॥

स्थलभूमौ अकृष्टक्षेत्रे स्वयमुत्पन्नानामेते गुणाः —

वापिता मधुरा वृष्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः ।
श्लेष्मलाश्चाल्पवर्चस्काः कषाया गुरवो हिमाः ॥

कृष्टक्षेत्रे अकृष्टक्षेत्रे च वापितानामेते गुणाः —

रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवस्स्मृताः ।
रोपितारोपिता भूयश्शीघ्रपाका गुणाधिकाः ॥

छिन्नरूढाः हिमा रूक्षा बल्याः पित्तकफापहाः ।
बद्धविट्काः कषायाश्च लघवश्चाल्पतिक्तकाः ॥

अथ शालिविशेषगुणाः । राजनिघण्टौ —

[1]राजान्नं तु त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु ।
[2]दीपनं बलकृत्पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्धनम् ॥

महाराष्ट्रेषु [3]रायभोगः इति; राजान्नमि[4]त्येवान्ध्रेषु प्रसिद्धम् । राजनिघण्टौ—

कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुरः पुष्टिवर्धनः ।
वर्णकान्तिकरो बल्यो दाहजिद्वीर्यवर्धनः ॥

कृष्णशालि[5]र्गोदातीरे प्रसिद्धः । राजनिघण्टौ —

रक्तशालिस्तु मधुरो लघुः स्निग्धो बलावहः ।
रुचिकृद्दीपनः पथ्यः पित्तदाहानिलास्रजित् ॥

---

१. Bh. राजोदनं त्रिदोषघ्नं
२. P_1. दीपनं जीवितं पथ्यं
३. P_1. P_2. राजभोगः
४. Bh. मिति वाऽऽन्ध्रेषु
५. J^1. गोदावरीतीरे

तथा—

रक्तशालिर्वरस्तेषु[1] बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः ॥

राजनिघण्टौ[2]—

विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः ।
मुण्डशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुराम्लो बलप्रदः ॥

रुचिकृद्दीपनः पथ्यो मुखजाड्यरुजापहः ।

निःशूको मुण्डशालिः ।

राजनिघण्टौ[3]—

महाशालिः स्वादुर्मधुरशिशिरः पित्तशमनो
ज्वरं जीर्णं दाहं जठररुजमह्नाय शमयेत् ।
शिशूनां यूनां वा यदतिजरसां वा हितकरः
सदा सेव्यस्सर्वैरनलबलवीर्याणि कुरुते ॥

स्थूलशालिः ।

राजनिघण्टौ—

सूक्ष्मशालिस्तु मधुरो लघुः पित्तास्रदाहनुत् ।
दीपनः पाचनश्चैव किञ्चिद्वातविकारजित् ॥

सूक्ष्मशालिः ।

राजनिघण्टौ—

सुगन्धशालिर्मधुरोऽतिवृष्यः पित्तश्रमास्रारुचिदाहशान्तिदः ।
स्तन्यश्च गर्भस्थिरताल्पवातदः पुष्टिप्रदश्चाल्पकफश्च बल्यः ॥

गन्धशालिः ।

---

१. Bh. शालिर्बलस्तेषु
२. Bh. omits the word राजनिघण्टौ
३. Bh. omits the word राजनिघण्टौ
४. Bh. मधुरः ... [illegible]

राजनिघण्टौ—

तिरियो मधुरः स्निग्धः शीतलो दाहपित्तजित् ।
त्रिदोषशमनो रुच्यः पथ्यः सर्वामयापहः ॥

"मासैर्जन्यस्त्रिभिस्स्यात् स भवति तिरियः" इति तल्लक्षणम् ।

तिरियशालिः ।

राजनिघण्टौ—

षष्टिवासरजस्सोऽयं ज्ञेयो मासद्वयोद्भवः ।

गौरो नीलष्षाष्टिकोऽयं द्विधा स्यादाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी।
बल्यः पथ्यो दीपनो वीर्यवृद्धिं दत्ते चास्मात् किञ्चिदूनो द्वितीयः ॥

षाष्टिका, मालवे प्रसिद्धाः ।

राजनिघण्टौ—

व्रीहिर्गौरो मधुररसकः पित्तहारी कषायः
स्निग्धो वृष्यः कृमिकफहरस्तापरक्तापहश्च ।
पुष्टिं दत्ते श्रमशमनकृद् वीर्यवृद्धिं विधत्ते
रुच्योऽत्यन्तं जनयति च मुदं वातकृन्मेचकोऽन्यः ॥

गौरशालिः, हरिद्र इति प्रसिद्धः ।

वाग्भटस्तु—

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः ।
सारामुखो दीर्घशूको रोद्धशूकः सुगन्धकः ॥

पौण्ड्रकः पुण्डरीकश्च प्रमोदो गौरशालिकः ।
लाङ्गलो लोहवालाख्यः कर्दमश्शीतभीरुकः ॥

---

१. Bh. omits the word राजनिघण्टौ

२. T1. has सर्वगदापहः and also the variant reading:—
सर्वक्षतापहः, which variant T2. also gives.

३. Bh. प्रदत्ते

४. Bh. रुच्योत्पत्तिं जनयति

पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयश्शुभाः ।
स्वादुपाकरसास्स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥
कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ।
शूकजेषु वरस्तत्र रैक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥
महांस्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ।
यवका हायनाः पांशुबाष्पनैषधकादयः ।
स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥
स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।
षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥
ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतूमुखाः ।
कुक्कुटाण्डकलावाख्यपारावतकसूकराः ॥
वरकोद्दालकौद्दालचीनशारददुर्दराः ।
गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तरास्स्मृताः ॥
स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषश्चैव पाटलः ॥ इति ।

रक्तो लोहितः । महान् महातण्डुलः कलमः, अन्तर्वेद्यां कलंबीति प्रसिद्धः । तूर्णकश्शीघ्रपाकी, आश्वयुज इति काश्मीरे प्रसिद्धः । शकुनाहृतः गरुडापरनामा । उक्तं च—

द्वीपान्तरात्समानीतो गरुडेन महात्मना ।
शकुनाहृतशालिः स्यात् गरुडापरनामकः ॥ इति ।

सारामुखः कृष्णशुक्लाकारतण्डुलः । दीर्घशूकः अत्यायतशूकः । रोद्रशूको रक्तशूकः । सुगन्धको गन्धशालिः । पौण्ड्रकः पाण्डुरशालिः । पुण्डरीकः श्वेतोत्पलः । प्रमोदकः प्रह्लादकः, कमोद इति प्रसिद्धः । गौरशालिकः हरिद्रः । लाङ्गलः सीरकृष्टभूमिजः । लोहवालः अतिकठिनतण्डुलः । कर्दमः पङ्कजः । शीतभीरुकः शीतमात्रनिष्पन्नः ।

---

१. Bh. रक्ततृष्णा
२. P1, P2, J1. दुर्दुराः
३. P1. P2. आश्वयुज इति

पंतङ्गः उष्णानिष्पन्नः। तपनीयोऽल्पशीतजन्यः । त्रिदोषहेति रक्तविशेषणम् । तदीषद्गुणो महान् । तदनु कलमः । नैषवकादय इति आदिशब्देन चम्पकपात्रिकासङ्ग्रहः । 'यवका' इत्यारभ्य 'निन्दिता' इत्यन्त एको ग्रन्थः । शेषं स्पष्टम् । सुषेणः—

रुच्याः पाचनदीपना बलकरा वृष्यास्त्रिदोषापहा-
स्शुक्रश्लेष्मविवर्धना रुचिकराः सन्दीपनास्तर्पणाः ।
पथ्यास्सर्वगदे हिताः श्रमहराः क्षुत्तृड्श्रमध्वंसिनः
श्रेष्ठा व्रीहिषु षाष्टिकाः कलमका रक्ता महाशालयः ॥ इति ।

नीवाराणां व्रीहिवर्गे पाठमाह प्रयोगपारिजातः । वाग्भटस्तु तृणधान्यवर्गे । तत्र पूर्वस्यावयवसाम्यमुत्तरस्य गुणसाम्यं पाठहेतुः । गुणाश्च—

कषायमधुरो रूक्षो नीवारः कफपित्तहृत् ।
ग्राही लघुर्बलहरो मुनीनां देहधारकः ॥

देवसाळी ।

अथ गोधूमाः ।

वाग्भटः —

वृष्यश्शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।
सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ॥

राजनिघण्टौ —

गोधूमः स्निग्धमधुरो वातघ्नः पित्तदाहकृत् ।
गुरुः श्लेष्मप्रदो बल्यो रुचिरो वीर्यवर्धनः ॥ इति ।

स्निग्धोऽन्यो लघुगोधूमो गुरुर्वृष्यः कफापहः ।
आमदोषकरो बल्यो मधुरो वीर्यपुष्टिदः ॥

सोनेगहूं

---

१. T2 omits पत ...... ष्पन्नः

२. J_1 omits this verse

वाग्भटः —

पथ्या नान्दीमुखी शीता कषाया मधुरा लघुः ।

दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो नान्दीमुखी ।

कांटेगहूं ।

भावप्रकाशे —

गोधूमस्सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधस्स च कीर्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात्समागतः ॥

मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नान्दीमुखाभिधः ॥

यत्तु 'कफशुक्रप्रदो बल्यः' इति ग्रन्थान्तरे कफकारित्वमुक्तं तन्नवीनविषयं ज्ञेयम् ।

अथ यवाः ।

रूक्षश्शीतो गुरुः स्वादुस्सरो बिड्वातकृद्यवः ।
वृष्यस्स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत् ॥

पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगामयान् ॥

निघण्टौ —

यवः कषायो मधुरस्सुशीतलः प्रमेहजित् पित्तकफापहारकः ।
अशूकमुण्डस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणां बहुवीर्यपुष्टिदः ॥

'न्यूनो यवादनुयवः' इति वाग्भटः ।

यव ।

निघण्टौ —

शीतः कषायो मधुरश्च रूक्षो मेहः क्रिमिश्लेष्मविषापहश्च ।
पुष्टिं च वीर्यं च बलं च दत्ते पित्तापहो वेणुयवः प्रशस्तः ॥

वंशबीजः ।

---

१. J_1 कषायमधुरा

२. Bh. मधुरोऽतिरूक्षो

३. Bh. वेळुबीज

अथ यावनाळगुणाः ।

निघण्टौ —

धवलो यावनाळस्तु गौळ्यो बल्यस्त्रिदोषजित् ।
वृष्यो रुचिप्रदोऽर्शोघ्नः पथ्यो गुलमव्रणापहः ॥

[१]लैटोरा ।

तुवरो यावनाळस्तु कषायोष्णो विशोषकृत्[२] ।
सङ्ग्राही वातशमनो विदाही शोककारकः ॥

[३]रक्तस्य ।

शारदो यावनाळस्तु श्लेष्मलः पिचलो[४] गुरुः ।
शिशिरो मधुरो वृष्यो दोषघ्नो बलपुष्टिदः ॥

शौळ्[५] ।

यावनाळो महान् बल्यो दुर्जरो वातपित्तकृत् ।
[६]रुच्यस्सन्तर्पणो बालप्रियो मक्कासमुद्भवः ॥

मक्का ।

वाग्भटस्तु —

निस्सारो वातलो रूक्षो जूर्णस्त्वाध्मानकृत्सरः[७] ।

इति साधारण्येनाह ।

---

१. P1, P2, T1, T2. Bh. omit this

२. P1. P2. Bh. J1. शोषकारकः ।

३. J1 रक्तयावनाळः ।

४. J1. पिच्छलो

५. J1. कारशाळू ।

६. J1. Omits 'रुच्य ... ... महासमुद्भवः' ।

७. J1 The Revisor adds in the margin after सरः इते
वरको वातवल्न्ग्नि वातव्याधिविवर्धनम्
धातूनां शोषणं ग्राहि रूक्षः सारविवर्जितः ॥ वरे
महस्प्रियङ्गु गुरु वृद्यणं स्यात्समीरकारी मधुरः कषाय. सञ्ज गुर

[१]दुद्दाला मधुरा वृष्या वाजिनां पुष्टिकारकाः ।
वातप्रकोपना बल्याः पित्तघ्ना नाग्निदीपनाः ॥

सजगुरे ।

इति शूकधान्यप्रकरणम् ।

अथ शिम्बीधान्यम् ।

वाग्भटः —

मुद्गाढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विबन्धकृत् ।
कषायं स्वादु सङ्ग्राहि कटुपाकं हिमं लघु ॥

मेदश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ।

निघण्टौ—

धान्यानां कञ्चुकं शिम्बी बीजगुप्तिश्च सा भवेत् ।
तद्गुप्तानि तु धान्यानि शिम्बीधान्यानि चक्षते ॥

मुद्गास्तत्र वरास्स्वादुकषायाः कटुपाकिनः ।
ग्राहिणोऽल्पबला रूक्षा रोचना लघवो हिमाः ॥

मेहास्रपित्तश्लेष्मघ्ना बल्या दृष्टिप्रसाधनाः[२] ।

[३]तत्र निघण्टौ —

कृष्णमुद्गस्त्रिदोषघ्नो मधुरो वातनाशनः ॥

लघुश्च दीपनः पथ्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ।
हरिन्मुद्गः कषायश्च मधुरः [४]कफपित्तनुत् ॥

---

१. P1. हृद्दाला

२. J1. The Revisor adds in the margin—
दृष्टिप्रसादना मुद्गाः स्निग्धा नात्यर्थवातलाः ।
हरिताः सृष्टविण्मूत्रप्रधाना मुद्गजातिषु ॥

३. J1. वर्णविशेषेण मुद्गगुणाः निघण्टौ —

४. J1. कफपित्तहृत् ।

रक्तमूत्रामयघ्नश्च शीतलो लघुदीपनः ।
तद्वच्च धूसरो मुद्गो रसवीर्यादिषु स्मृतः ॥
कषायमधुरो रुच्यः पित्तवातविबन्धकृत्[1] ।

इति मुद्गगुणाः ।

अथ माषगुणाः ।

निघण्टौ —

माषः स्निग्धो बहुमलकरः शोषणः श्लेष्मकारी
वीर्येणोष्णो झटिति कुरुते रक्तपित्तप्रकोपम् ।
हन्याद्वातं गुरु बलकरो रोचनो भक्ष्यमाणः
स्वादुर्नित्यं श्रमसुखवतां सेवनीयो नराणाम् ॥

सुखवतां अरोगिणाम् ।

राजमाषो नीलमाषो नृपमाषो नृपोचितः ।
कफपित्तहरो रुच्यो वातकृद्बलदायकः ॥
[2]अरण्यमाषा गुणतः प्रदिष्टा रूक्षाः कषाया अविदाहिनश्च ।

इति माषाः ।

अथ राजमाषगुणाः ।

राजमाषो गुरुर्भूरिशकृद्रूक्षोऽतिवातलः ।
कषायानुरसः स्वादुरवृष्यः श्लेष्मपित्तजित् ॥

धाकुटेचवळे ।

निघण्टौ —

क्षवः कषायमधुरः शीतलः कफपित्तहृत् ।
वृष्यः श्रमहरो रुच्यः पवनाध्मानकारकः ॥

थोरचवळे ।

---

१. J1. पीतो वातविबन्ध

२. J1. Reads नीलमाषगुणाः ! before अरण्यमाषा etc.

श्वेतो रक्तस्तथा कृष्णस्त्रिविधस्सम्प्रकीर्तितः ।
यो महांस्तेषु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ॥

इति राजमाषगुणाः ।

अथ चणकाः[2] ।

निघण्टौ—

चणको[3] मधुरो रूक्षो मेहजिद्वातपित्तकृत् ।
दीप्तिर्वर्णकरो रुच्यो बल्यश्चाध्मानकारकः[4] ॥

तथा —

चणकश्शीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः[5] ।
लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥

निघण्टौ—

आमश्चणः शीतलरुच्यकारी सन्तर्पणो दाहतृषापहारी ।
स्थौल्याश्मरीदोषविनाशकारी कषाय ईषत्कफवीर्यकारी ॥

आर्द्रचणकगुणाः ।

स चाङ्गारेण सम्भृष्टस्तैलभृष्टस्तु तद्गुणः ।
आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ॥

---

१. P1. P2. पूर्वोक्तो

२. Bh. चणकगुणाः ।

३. Bh has these two verses as follow :

चणको मधुरो रूक्षो पित्तरक्तकफापहः ।
लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ॥

तथा —

चणकाश्शीतलो रूक्षः मेहजिद्वातपित्तकृत् ।
दीप्तिवर्णकरो रुच्यो बल्यश्चाध्मानकारकः ॥

४. P1. P2. ध्मातकारकः ।

५. P2. पित्तश्लेष्म

शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षः स्याद् वातकुष्ठप्रकोपनः[1] ।
स्विन्नः पित्तकफौ हन्यात् सूपः क्षोभकरो मतः ॥
आर्द्रोऽतिकोमलो रुच्यः पित्तरक्तहरो हिमः[2] ॥

निघण्टौ —

कृष्णस्तु चणकः शीतो मधुरः कासपित्तजित् ।
पित्तातीसारशमनो बल्यश्चैव रसायनः ॥

कृष्णचणः[3] ।

निघण्टौ –

चणो गौरस्तु मधुरो बलकृद्रोचनः परः ।

गौरचणः[4] ।

श्वेतो वातकरो रुच्यः पित्तघ्नश्शिशिरो गुरुः ॥

श्वेतचणः[5] ।

इति चणकगुणाः ।

अथ कलायः ।

निघण्टौ —

कलायः कुरुते वातं पित्तदाहकफापहः ।
रुचिपुष्टिप्रदश्शीतः कषायश्चामदोषकृत्[6] ॥
'हरितास्तेऽनतिवराः' इति वाग्भटः ।

बाटाणे ।

---

१. Bh. पित्तप्रकोपनः ।

२. Bh. करो हिमः ।

३. P_1. P_2. T_1. T_2. Bh. omit — कृष्णचणः ।

४. P_1. P_2. T_1. T_2. Bh. omit — गौरचणः ।

५. P_1. P_2. T_1. T_2. Bh. omit श्वेतचणः ।

६. J_1. The revisor adds in the margin after this :

पाठान्तरम् —

पुंस्त्वं विहन्ति च करोति निहन्ति पित्तं
स रक्तमपहन्ति कफं गुरुः स्यात् । (?)

अथ लङ्कागुणाः ।

निघण्टौ —

लङ्का रुच्या हिमा गौल्या पित्तजिद्वातकृद् गुरुः ।

तथा —

त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् ।
कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकश्शीतलस्तथा ॥
कीलखञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥

लांक ।

इति लङ्कागुणाः ।

अथ तुवरीगुणाः ।

निघण्टौ —

आढकी तु कषाया स्यान्मधुरा कफपित्तजित् ।
ईषद्वातकरा रुच्या विदुला गुरु ग्राहिला ॥

इति । पारिजाते[3] —

आढकी कफपित्तघ्नी ग्राहिणी रक्तशीतला ।
कषायमधुरा गुर्वी ज्वरातीसारनाशिनी ॥
प्रमेहघ्नी घृते सिद्धा त्रिदोषशमनी लघुः ।

सा च श्वेता दोषला लोहिता चेद्रुच्या बल्या पित्ततापोपहन्त्री ।
सा श्यामा चेद्दीपनी पित्तदाहध्वंसा बल्यं चाढकीसूपमुक्तम् ॥

इति तुवरीगुणाः ।

---

१. Bh. स्थौल्या
२. P_2. खिलखञ्जत्व ; Bh. कालखन्जत्व
३. P_1. P_2. T_1. T_2. Bh. omit पारिजाते —
४. Bh. घृतास्निग्धा ।
५. J_1. The revisor adds in the margin after this:

मसूरा लघवः पथ्याश्शीता रक्तक्षयापहाः ।
कषायमधुरा रूक्षा ग्राहिणो मारुतोष्मपाः ॥
त्रिदोषशमनं पथ्यं [illegible] वातकोपनम् ॥   इति मसूरगुणाः

अथ कुलित्थाः ।

कषायास्स्वादुरूक्षोष्णाः कुलित्था रक्तपित्तलाः ।
ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा विपाकेऽम्ला विदाहिनः ॥
पीनसश्वास[1]कासार्शोहिध्मानाहकफानिलान् ।
घ्नन्ति [2]शुक्लाश्मरीं शुक्रं [3]दृष्टिं शोफं तथोदरम् ॥
हुलवेले ।

[4]एते शुक्लाश्च कृष्णाश्च लोहिताश्चित्ररूपिणः ।
एते समगुणास्सर्वे वेदिता गुणवेदिभिः ॥
आनाहमेदोगुदकीलहिक्काश्वासापहश्शोणितपित्तकृच्च ।
कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलित्थ उक्तः ॥
[5]राजकुलत्थी ।

इति कुलित्थगुणाः ।

अथ निष्पावाः ।

निष्पावो वातपित्तासृक्स्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।
सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः ॥
[6]बेल्लः ।

निघण्टौ —
मधुरः श्वेतनिष्पावो माध्वीका मधुशर्करा ।
पलङ्कषा स्थूलशिम्बी वृत्ता मधुसितासिता ॥

---

१. J_1. कासाश्वोहिध्मानाह

२. T_1 P_1. P_2. Bh. शुक्लाश्मरी शुक्रं

३. All mss. read दृष्टिदोषं तथोदरम् । The text has been emended according to Aṣṭāṅgasaṅgraha, from which the quotation is taken.

४. J_1. एते शुक्लकृष्णलोहितचित्रभेदेन चतुर्विधास्समगुणाः । सुषेणः — आनाह ... ...

५. P_1. P_2. T_1. T_2. Bh. omit राजकुलत्थी ।

६. P_1 P_2 T_1 T_2, Bh. omit बेल्लः ।

मधुशर्करा सुरुच्या (च) मधुराल्पकषायका ।
शिशिरा वातला बल्या चाध्मानगुरुपुष्टिदा ॥

श्वेतवेल्लः[1] ।

सोऽन्यश्च कटुनिष्पावः पर्चूरश्च नदीभवः ।
नदीनिष्पावकस्तिक्तः कटुकोऽस्रप्रदो गुरुः ॥
वातलः कफदो रूक्षः कषायो विषदोषनुत् ॥

नैदीजः[2] ।

इति बल्यगुणाः ।

अथ मकुष्ठाः ।

पारिजाते[3] —

मकुष्ठकः कषायस्स्यान्मधुरो रक्तपित्तजित् ॥
ज्वरदाहकरः पथ्यो रुचिकृत्सर्वदोषनुत् ।

'मकुष्ठाः कृमिकारिणः' इति वाग्भटः ।

मठा ।

अथ तिलाः ।

उष्णस्त्वल्पो हिमस्पर्शः केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः ।
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाग्निकफपित्तकृत् ॥
स्वादुः कषायतिक्तश्च हृद्यश्शोफव्रणापहः ।
शुक्लस्तिलः श्लेष्मपित्तबलवर्णकरो गुरुः ।
कृष्णस्तिलः प्रमेहार्शश्शोफघ्नो दन्तदार्ढ्यकृत् ॥

---

१. P_1. P_2. T_1. T_2. Bh. omit श्वेतवेल्लः ।
२. P_1. P_2. T_1. T_2. Bh. omit नदीजः ।
३. P_1. P_2. T_1. T_2. Bh. omit पारिजाते —
४. P_1. P_2. स्त्वन्यो ।

५. J_1. adds after this : तिलाः ।

निघण्टौ —

स्निग्धो वर्णबलाग्निवृद्धिजननः स्तन्योऽनिलघ्नो गुरुः
सोष्णः पित्तकरोऽल्पमूत्रकरणः केश्योऽतिपथ्यो व्रणे ।
ग्राही स्यान्मधुरः कषायसहितस्तिक्तो विपाके कटुः
[१]कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणास्ततोऽन्ये तिलाः ॥

इति । अन्ये जर्तिलाद्याः । 'जर्तिलस्तु वनोद्भवः ।'

पललं मधुरं रुच्यं पित्तास्रबलपुष्टिदम् ।

[२]पैलकं तिलपिष्टकम् ।

पिना ।

पिण्याकः कटुको गौल्यः कफवातप्रकोपकृत् ।

[३]पिण्याकस्तिलकल्कः ।

पेण्डि ।

इति तिलाः ।

अथातसी ।

निघण्टौ —

अतसी [४]मंदगन्धा स्यात् मधुरा बलकारिका ।
कफवातकरी चैषत्पित्तहृत्पृष्ठशूलनुत् ॥

[५]जैवस ।

---

१. T2. कृष्णश्रेष्ठतमः । J1. omits the first three lines in this verse.

२. T1. J1. omit पललं तिलपिष्टकम् ।

३. J1. omits पिण्याकस्तिलकल्कः ।

४ T2. मन्दगन्धा; J1. reads this verse after the next.

५. All mss. other than J1. omit this word.

तथा —

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ।
दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके तद्वद्बीजं[1] कुसुम्भजम् ॥
कुसुंभे[2] ।

इत्यतसीकुसुम्भगुणाः[3] ।

अथ सर्षपाः ।

निघण्टौ —

आसुरी कटुतिक्तोष्णा वातप्लीहार्तिशूलनुत् ।
दाहपित्तप्रदा हन्ति कफपित्तकृमिव्रणान्[4] ॥
मोहॆरी[5] ।

राजसर्षपकस्तिक्तः कटूष्णो वातशूलनुत् ।
पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणापहः ॥
कृष्णशिरस[6] ।

निघण्टौ —

सिद्धार्थः कटुतिक्तोष्णो वातरक्तग्रहापहः[7] ।
त्वग्दोषशमनो रुच्यो विषभूतग्रहापहः ॥
श्वेतसर्षप ।

इति सर्षपाः ।

---

१. T_2. तदुद्बीजं. Bh. तद्बीजं च ।
२. All mss. other than J_1. omit this word.
३. Bh. इति जवसकडईगुणाः ।
४. T_2. गुल्मकृमि
५. P_2. Gives also the Tamil equivalent *Kaṭuku*.
६. P_1. omits the word कृष्णशिरस; P_2. कृष्णसर्षप.
७. Bh. ग्रहापहः ।

अथ मसूराः ।

निघण्टौ —

मसूरो मधुरश्शीतः सङ्ग्राही कफपित्तजित् ।
वातामयकरश्चैव मूत्रकृच्छ्रहरो लघुः ॥

इति [१]मसूराः ।

इति शिम्बीधान्यप्रकरणम् ॥

अथ तृणधान्यम् ।

वाग्भटः —

कङ्गुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।
तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कफपित्तहृत् ॥

निघण्टौ —

[२]स्त्रियां कङ्गुप्रियंगू द्वे कृष्णा रक्ता सिता तथा ।
पीता चतुर्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता ॥
कङ्गुस्तु भग्नसन्धानवातकृद् बृंहणी गुरुः ।
रूक्षा श्लेष्महरातीव वाजिनां गुणकृद् भृशम् ॥
चीनाकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद् गुणैः ॥

[३]राळे ।

निघण्टौ —

श्यामाको मधुरः स्निग्धः कषायो लघुशीतलः ।
वातकृत्कफपित्तघ्नः सङ्ग्राही त्रिषदोषनुत् ॥

[४]सांवे ।

---

१. P1. P2. Bh. मसूरगुणाः ।

२. Bh. त्रिधा कङ्गु ।

३. P2. Gives also the Tamil equivalent *Tenai*.

४. P2. Gives also the Tamil equivalent *Śāmai*.

निघण्टौ —

कोद्रवो मधुरस्तिक्तो व्रणानां पथ्यकारकः ।
कफपित्तहरो रूक्षो मोहकृच्छीतलो गुरुः ॥

हारक[1] ।

निघण्टौ —

वरको मधुरो रूक्षः कषायो वातपित्तकृत् ।

वरयी ।

वारिजो गिंललाच्छिन्नो बहुदलकणिशश्च गुच्छकणिशश्च ।
तिक्तो मधुरकषायः शीतः पित्तास्रनाशनो बल्यः ॥

नाचणे ।

निघण्टौ—

कुरी तु तृणधान्यं स्यान्मधुरं तद्बलप्रदम् ।
हरितं चाथ पक्वं वा वाजिनां पुष्टिदायकम् ॥

[2], अन्तर्वेद्यां प्रसिद्धौ ।

इति तृणधान्यप्रकरणम् ॥

---

१. P2. Gives also the tamil equivalent *Kevaraku*.

२. J1. The revisor adds the following in the margin

मलीनको रक्तमु । नर्तको नर्तमुद्रकः ।
नीवारस्थण्डिलाभ्वव्रीवनव्रीहिर्मुनिप्रियः ॥
नर्तकश्चक्कसस्यं स्यान्निस्शूको भूधरः स्वरः ।
नर्तकः व्रीहिसबलो ह्यर्णवो दोषहृल्लघुः ॥
नतकः पित्तहा शीतो वनव्रीहिफलप्रदः ॥

नीवार, वनव्रीहि [illegible] ।

[अथ धान्यसामान्यगुणप्रकरणम् ।]

वाग्भटः —

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकश्शूकजेषु च ।

अत्र शिम्बीधान्ये । सुषेणः —

धान्यं वापितमुत्तम तदखिलं छिन्नोद्भवं मध्यमं
ज्ञेयं यद्यदवापितं तदधमं निस्सारदोषप्रदम् ।
दग्धायां भुवि चोप्यतेऽपि विपिने ये वापिताः शालयो
ये च छिन्नभवा भवन्ति खलु ते विण्मूत्रबन्धप्रदाः ॥

क्षारोदकसमुत्पन्नं धान्यं सर्वरुजावहम् ।
स्वादु शुभ्रोदके जातं धान्यं सर्वरुजापहम् ॥
सुस्निग्धमृत्तिकोद्भूतं धान्यमोजोबलप्रदम् ।
बलपुष्टिप्रभावघ्नं वालुकामृत्तिकोद्भवम् ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।
अब्दोषितं लघुतरं त्रिवर्षमबलं भवेत् ॥

चणका यवगोधूमास्तिला माषा यवा हिताः ।

नवा इति शेषः ।

पुराणा विरसा रूक्षा अहिता दुर्जरा बलाः ।

---

१. J_1. The revisor adds on this subject in the margin of the previous folio : अत्र —

सर्वं धान्यं नवं निन्द्यं नवमुद्गो वरो हितः ।
संवत्सरोषितो व्रीहिर्लघुः पथ्यतमो मतः ॥
केचिदाचक्षते धान्यं पथ्यं श्रेष्ठं त्रिवार्षिकम् ।
षण्मासानन्तरं पथ्यं शिम्बीधान्यं प्रचक्षते ॥
तत्र माषोऽवरः प्रोक्तः शूकजेषु यवो मतः ।
व्रीहिधान्येषु सर्वेषु शालिः श्रेष्ठतमो मतः ॥
शिम्बीधान्येषु सर्वेषु प्रवरो मुद्ग उच्यते ॥

२. T_2. omits 'स्वादु...पहम्'

३. T_1. Bh. J_1. omit नवा इति शेषः ।

वाग्भटः—

नवं धान्यमभिष्यन्दि सैक्यं केदारजं च यत् ।

अभिष्यन्दीत्यन्वयः ।

लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसम्भवम् ।
शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ॥ इति ॥

अथ भृष्टधान्यगुणाः ।

ये केचिद् व्रीहयो भृष्टास्ते लाजा इति संज्ञिताः ।

उपलक्षणमेतत् ।

येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुषानि तु ।
भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः ॥

इति अभिधानात् ।

लाजाः स्युश्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।
कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिताः ॥

तथा—

लाजास्स्युर्मधुराश्शीता लघवो दीपनाश्च ते ।
स्वल्पमूत्रा अल्परूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः ॥
छर्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः ॥

निघण्टौ—

लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणाः पित्तनाशनाः ।
गोधूमयावनालोत्थाः किञ्चिदुष्णाश्च दीपनाः ॥

इति लाजाः ।

निघण्टौ—

यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम् ।
धानास्तु दुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः ॥
तथा मेदःकफच्छर्दिनाशिन्यस्सम्प्रकीर्तिताः ॥

इति धानाः ।

अथ सक्तवः ।

धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः ।

तत्र—

यवजास्सक्तवश्शीता दीपना लघवस्सराः ।
कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः ॥

ते पीता बलदा वृष्या बृंहणा भेदनास्तथा ।
तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः ॥

कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्व्रणनेत्रामयापहाः ।
प्रशस्ता घर्मदाहाध्वव्यायामार्तशरीरिणाम् ।

यवसक्तु ।

निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्यांशैश्च यवैः कृताः ।
सक्तवश्शर्करासर्पिर्युक्ताः ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ॥

चणकयवसक्तु ।

सक्तवश्शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः ।
मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥[1]

शालिसक्तु ।

अन्यांस्तत्तद्द्रव्यगुणान् लघून् किञ्चिद्विशेषतः ।
यावनालादिसम्भूतान् विजानीयाद्विचक्षणः ॥

---

१. P₁. 'बलभुक्तदाः'

सक्तवो लघवः क्षुत्तृट्श्रमनेत्रामयव्रणान् ।
घ्नन्ति सन्तर्पणाः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ॥

नोदकान्तरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ।
न भुक्त्वा न द्विजैश्छिन्नान् सक्तूनद्यान्न वा बहून् ॥

इति सक्तुप्रकरणम् ।

शालयस्सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिताश्च ताः ।
कुट्टिताश्चिपिटास्सम्यक् ते स्मृताः पृथुका इति ॥

पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि ।
सक्षीरा बृंहणा वृष्या बल्या भिन्नमला हि ते ॥

पोहे ।

अर्धपक्वैश्शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः ।
होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषश्रमापहः ॥

भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ।

ऊळा ।

मञ्जरी त्वर्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् ॥

तृणानलेन संसृष्टा बुधैरुम्बीति सा स्मृता ।
उम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ॥

वोंवी[1] ।

अर्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः ।
कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः ॥

---

१. J_1. The revisor adds the following in the margin—

पाचितं शुक्लशिम्बीरपिष्टाभ्यां पित्तकोपनम्
कुर्याच्छिरोभ्रमं कार्श्यं प्रशस्तं देहिनां हितम् ॥

अंबीलपाप्याची ॥

२. Bh. अर्धस्विन्नास्तु.

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।
यवपिष्टमुष्णोदकसिक्तमीषत्स्विन्नमपूपीकृतं [1] कुल्माष इति केचित् ।

घुगर्यो

दग्धबीजास्सुमधुरा [2] दुर्जरा वीर्यपुष्टिदाः ।

तथा—

सुभृष्टश्चणको रुच्यो वातघ्नो रक्तदोषकृत् ।
वीर्येणोष्णो लघुश्चैव स्वेदशैत्यापहारकः ॥

फुटाणे [3] ।

स्विन्नास्तु दग्धबीजास्स्युर्मधुरा वीर्यपुष्टिदाः ।
त एव लवणोपेताः किञ्चिदल्पगुणा मताः ।

मिठाणे ।

तैलेऽथ वापि च घृते जरणादियुक्ते
तप्ते जलार्द्रचणकाः सुभृतास्सुयुक्त्या [4] ।
वातालपदाः शिखिकरास्सबला [5] न रूक्षा
हृद्या भवन्ति सुखदा अपि बालकानाम् ॥

उसळे ।

इति भृष्टधान्यप्रकरणम् ॥

अथ सिद्धान्नप्रकरणम् ॥

समवायिनि हेतौ ये कथिता गुणिभिर्गुणाः ।
कार्येऽपि तेऽखिल ज्ञेयाः परिभाषेयमीरिता ॥

---

१. P_1. P_2. स्विन्नं पूर्णकृतम् ।
२. P_1. P_2. बीजास्तु मधुरा Bh. बीजास्सुमधुरा.
३. P_2. Gives also the Tamil equivalent *Porikadalai*.
४. P_1. सुभृताः; P_2. सुस्रुताः.
५. J1. श्चबलाश्च रूक्षा ।

1081

क्वचित् संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेदिह ।
भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तच्चिपिटो गुरुः ।[1]

क्वचिद्योगप्रभावेन गुणान्तरमपीष्यते ।
कादळं गुरुसर्पिश्च तद्युक्तं सुपचं भवेत् ॥

तत्[2] कादळं फलम् । युक्तं सर्पिषेत्यर्थः । तत्र—

यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्याच्छिथिलोदनः ।
यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥

विलेपी च घना सिक्थैः सिद्धा नीरे चतुर्गुणे ।
विलेपी तर्पणी वृष्या मधुरा पित्तनाशिनी ॥

द्रवाधिका स्वल्पसिक्था चतुर्दशगुणे जले ।
सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूषः किञ्चिद्धनस्ततः ॥

पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा ।
यूषो बल्यस्ततः कण्ठयो लघुः पाके कफावहः ॥

इति यवाग्वादिलक्षणानि गुणाश्च ॥

अथ भक्तगुणाः ॥

सुधौतास्तण्डुलास्फीतान् तोये पञ्चगुणे पचेत् ।
तद्भक्तं प्रस्तुतं चोष्णं विशदं गुणवत्तरम् ॥

भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं[3] लघु ।
अधौतमस्तुतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम् ॥

---

१. P1. P2. T2. add पुराणस्य शालेः after गुरुः ।
२. T1. Bh. omit तत्...त्यर्थः; J1 omits तत् ..... कफावहः ॥
३. Bh. पाचनम्.

उष्णोदनो भ्रममदात्ययरक्तपित्त-
मेहप्रदः क्रिमिहरः कसनार्तिनिघ्नः ।
आध्मानगुल्मपवनक्षयकासहिक्का-
श्वासापहश्च कफकृल्लघुदीपनश्च ॥

शीतोदनं शीतलमाग्निसाद-
श्वासप्रसेकानिलविड्विबन्धान् ।
कुर्यादसृक् पित्तहरं च मोह-
मूर्च्छाभ्रमच्छर्दिमदामयघ्नम् ॥

केचित्तु[1]—

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् ।
विपचेत्स्रावयेन्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥ इति ॥

मांसस्य ।

रसोदनो ज्वरहरो बल्यो वातनिबर्हणः ।

रसोदनम् ।

घोल्लभक्तं हिमं स्वादु हृद्यं पाचनदीपनम् ।
आमशूलग्रहण्यर्शोहरं पुष्टिरुचिप्रदम् ॥

मुद्गौदनम् ।

तण्डुला दालिसंयुक्ता लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
युक्ताश्च सलिले सिद्धाः कृसराः कथिता बुधैः ॥
कृसरा शुक्रला बल्या गुरुपित्तकफप्रदा ।
दुर्जरा बहुविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता ॥

खिचडी, मिश्रौदनम् ।[3]

'मिश्रैश्शूकशिम्बीधान्यैरोदनो मिश्रको मतः ।' इत्यभिधानात् ।
घृते हरिद्रासंयुक्तदाषाणां भर्जयेद्वटीः ।
तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिवर्तयेत् ॥

---

१. J1. omits केचित्तु—जले ... मांसस्य ।
२. Bh. बलप्रदम्.
३. Bh. चित्रोदनम्; J1. omits: मिश्रौदनम् ... इत्यभिधानात् ।

सिद्धयोग्यं जलं तत्र निक्षिप्य कुशलः पचेत् ।
लवणार्द्रकहिंगूनि मात्रया तत्र निक्षिपेत् ॥

एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ।
भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् ॥

बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी तत्तद्गुणा स्मृता ।

तापहारी । तापहारीत्यौचरेषु प्रसिद्धा ।

क्रियासारे तु—

निवेद्यकरणे प्रोक्ता श्रेष्ठा आढकतण्डुलाः ।
तांश्च निर्णिज्य निष्पीड्य षोढाम्भः क्षालयेद्बुधः ॥

सार्धाढकप्रमाणं तु तण्डुलानां जलं स्मृतम् ।
शुद्धैश्शुष्कैर्दारुभिश्च सुदीप्तैः परिपाचितम् ॥

केवलान्नमिति प्रोक्तमिदमन्नं मुनीश्वरैः ॥

परमान्नं हरिद्रान्नं दध्यन्नं कृसरोदनम् ।
गुडोदनं च मुद्गान्नमित्यन्नं षड्विधं स्मृतम् ॥

तण्डुलात्त्रिगुणं दुग्धं दुग्धार्धं जीवनीयकम् ।
तदर्धं गुडचूर्णं तु परमान्नमिति स्मृतम् ॥

परमान्नम् ।

संस्कृतं मथितं गव्यं तण्डुलानां चतुर्गुणम् ।
ईषद्धरिद्रया युक्तं मरीचाजाजिसंयुतम् ।
एतदुक्तं हारिद्रान्नं सुपक्वं पाचितं तथा ॥

हरिद्रान्नम् ।

मधुराम्लेन गोदध्ना शुद्धान्नं तु विमिश्रितम् ।
तण्डुलद्विगुणेनैव मरीचक्षोदसंयुतम् ।
लवणार्द्रकसंयुक्तमेतद्दध्योदनं स्मृतम् ॥

दध्योदनम् ।

तण्डुलार्धं मुद्गभिन्नं वारिणा सह सम्पचेत् ।
युक्तं मरीचचूर्णेन तिलचूर्णं विनिक्षिपेत् ॥

इदं कृसरनामान्नमित्याख्यातं मुनीश्वरैः ॥

कृसरान्नम् ।

पूर्वोक्तपायसे युंज्यात् दुग्धार्धं गुडखण्डकम् ।
तदर्धमाज्यं मोचायाः फलमेतद् गुडोदनम् ॥

गुडान्नम् ।

पूर्वोक्तपायसवत्तण्डुलत्रिगुणदुग्धदुग्धार्धजलयोगे दुग्धार्धगुडं योजयित्वा पचेत् । इतरथा गुडोदनमिति संज्ञानुपपत्तेः ।

तण्डुलस्य त्रिभागैकमुद्गखण्डेन मिश्रितम् ।
पक्वं यदेतन्मुद्गान्नमाख्यातं च चतुर्मुखम् ॥

विना शुद्धान्नमन्येषां प्रदद्याल्लवणं बुधः ।
गुणानेषां यथायोगं विजानीयाद्विचक्षणः ॥[१]

हृदयदीपः—

भूतोदनो दधिनिशासक्तुलाजतिलान्वितः ।
भूतापसरणे योग्यमेतत्प्राहुर्विचक्षणाः ॥

भूतोदनम् ।

इत्योदनप्रकरणम् ।

---

१. J_1. After this the revisor adds in the margin the following verses:

क्षीरान्नमसकृत्पुष्टिं शुक्लं कुर्याच्च पित्तनुत् ।
किञ्चिच्छ्लेष्मकरं हृद्यमरुचौ च समीरणे ॥
हृल्लासे च प्रशस्तं स्यात्तत्वद् बालकवृद्धयोः ॥

दध्यन्नं कफपित्तकोपजननं बल्यं परं बृंहणं
मक्षे(?)न्नं गुरु जाठरस्य दहनस्यादापयेन्मन्दताम् ।
पथ्यं नैव भवेद्व्रणातुरनृणां स्याद्रक्तजिद्ध्वंसनं
ग्राही रूक्षं (?) विनिहन्ति मारुततती रोचिष्णु जाड्यप्रदम् ॥
अन्नं तक्रपरिप्लुतं प्रतिदिनं शस्तं मनःप्रीणनं
मेधाबुद्धिविवर्धनं विनिहरेन्मोहानशेषानपि ।
शोषघ्नं करपाण्डुशोफशमनं कायाग्निसन्दीपनं
कुष्ठार्शोग्रहणीगदप्रशमनं च्छायाप्रदं पुष्टिदम् ॥
घृतान्विताान्नं वितनोति पुष्टिं कायाग्निसन्दीपनपाचनं च ।
पथ्यं सदा पित्तविकारि जन्तोः पुष्टिप्रदं कोऽन्यनयो(?)र्हितं च

अथ क्षीरी ।

शुद्धेऽर्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् क्षिपेत् ।
ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता सा सिताज्ययुतोत्तमा ॥
क्षीरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरुः[1] ।
विष्टम्भिनी हरेत्पित्तं[2] रक्तपित्ताग्निमारुतान् ॥

अथ नारिकेरक्षीरी ।

नारिकेरं तनूकृत्य छिन्नं पयसि[3] गोः क्षिपेत् ।
सितागव्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुवह्निना ॥

नारिकेरोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥

समिता वर्तिकाः कृत्वा सुसूक्ष्मास्तन्तुसन्निभाः ।
शुष्काः क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसमन्विताः ॥

सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा ।
ग्राहिणी सन्धिकृद्रुच्या तां खादेन्नातिमात्रया ॥

इयं[4] च चमसीक्षीरिः । 'चमसी पिष्टवर्तिके'ति हैमनः । सेवया इदमन्योपलक्षकम् । अन्यासां[5] समिताविकारक्षीरिणाम् ।

इति क्षीरीप्रकरणम् ॥

---

१. 'वोतो गुणवचनात्' (४-१-४४) इति ङीष्विकल्पः ।
२. P_1. पीना रक्त ; P_2. Bh. T_1. पीता रक्त ।
३. J_1. The revisor corrects this as गोपयसि क्षिपेत् ।
४. J_1. omits 'इयं च ..... हैमनः' ।
५. J_1. omits 'अन्यासां समिताविकारक्षीरिणाम् । इति क्षीरीप्रकरणम् ॥'

अथ सूपः ।

दाळी तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ॥

सूपो निष्टम्भको रूक्षः शीतस्तु स विशेषतः ।
निस्तुषो भृष्टसिद्धस्स लाघवं सुतरां व्रजेत् ॥

वाग्भटः—

प्रभूताभ्यन्तरमलो माषसूपः परं मतः ।

पारिजाते—

विशिष्टो मुद्गकुल्माषो गुरू रुच्यो विबन्धकृत् ।
वातलः श्लेष्मपित्तघ्नः प्रमेहगलरोगजित् ॥

निस्तुषो मुद्गकुल्माषो मधुरश्शीतलस्सरः ।
वातगुल्मप्लीहवह्निसादारुचिहरः परम् ।
विशेषादाढकीसूपः स्वादुर्विष्टम्भकृद्गुरुः ॥

पित्तज्वरार्तिशमनं लघु मुद्गयूषं
सन्तापहारि तदरोचकनाशनं च ।
रक्तप्रसादनमिदं यदि सैन्धवेन
युक्तं तदा पिबति सर्वरुजापहारि ॥

वाग्भटः—

मौद्गस्तु पथ्यस्संशुद्धः व्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ।
'बल्यं चाढकिसूपमुक्त'मिति च ।

---

१. Bh. has before the next verse इति सूपाः ॥ अथ सारप्रकरणम्'
सारं भोजनसारं सारं सारङ्गलोचनाधरतः ।
पिब खलु वारं वारं नो चेन्मुधा भवति संसारम् ॥
अथाम्लिकासारम् ।
आम्लिकायाः फलं पक्वं प्रस्थे नीरे विनिक्षिपेत् ।
वातघ्नं कफदाहास्र पित्तदोषविनाशनम् ॥

२. P1. पथ्यस्संशुद्ध.

चणस्य यूषं मधुरं कषायं
कफापहं वातविकारहन्तृ ।
श्वासोर्ध्वकासामयपीनसानां
करोति नाशं बलदीपनं च ॥

सुषेणः—

असितचणकयूषं दाहनाशं विधत्ते
प्रबलमहिललब्धं सर्वमेहप्रणाशम् ।
दहनमरिचयोगाद्वातरोगापहारि-
विदलमतिविपक्कं सर्वदोषं जहाति ॥

प्रबलेति प्रबलयुवतिलब्धानेकमेहप्रणाशमिति वक्तुरभिप्रायः । दहनं हिंगु ।

कुलित्थयूषोनिलहृच्छर्कराश्मरिनाशनः ।
दीपनः पित्तकफकृद्धातुसाम्यकरो लघुः ॥
ज्वरातिसारतृड्दाहव्रणकण्डूवक्षिरोगजित् ॥

तथा—

वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतूनिजित् ।

माषूरयूषगुणानाह सुषेणः—

प्रभूतवातं कुरुतेऽतिरूक्षः कफापहः पित्तहरो नराणाम् ।
रुचिप्रदः शूलकरो विशेषादामानुबन्धी कथितः कषायः ॥

मांसूर इति शेषः ।

---

१. P1. विदलमपि ।

२. T1. Bh. J1. omit प्रबलेति . . . . . हिंगु ।

३. P1. P2. T1. Bh. read this line before the line प्रभूतवातं ... . नराणाम्

४. J1. नितान्तम् ।

५. J1. शूलकरो नराणामामानुबन्धी ।

६. J1 omits मासूर इति शेषः ।

अगस्तिसारस्सुस्वादुस्तिक्तो वायुकफप्रणुत् ।
पाण्डुशोफारुचिप्लीहगुल्मशूलगदापहः ॥

अगस्तिसारः ।

विद्याद्यूषे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरम् ।
गौरवं तनुसान्द्राम्लस्वादुष्वेवं पृथक् पृथक्[1] ॥

इति सूपप्रकरणम् ।

अथ भक्ष्याणि ।

तत्र —

गोधूमा धवला धूंताः[2] कुट्टितास्शोषितास्ततः ।
प्रोत्क्षिप्ता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालितास्समितास्स्मृताः[3] ॥

मैदा ।

वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्दयेत् ।
हस्तलालनया तस्या लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत् ॥

लोप्त्री, उंडा इति भाषया ।

अधोमुखघटस्यैतां विस्तृतां प्रक्षिपेद्बहिः ।
मृदुना वह्निना साध्यो सिद्धो मण्डक उच्यते ॥
दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः ।
अथवा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा ॥

---

१. J_1. पृथक् तथा ।

२. T_2. धौंताः ।

३. T_2. adds 'गोधूमचूर्णे समिता यवक्षोदे तु चिक्कसः' इति हैमनः । 'चूर्णं गोधूमजं समितं' इति हृदयदीपः । P_1. P_2. add the latter quotation only.

1081

मण्डको बृंहणो वृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम् ।
पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः[1] ॥

माण्डे ।

कुर्यात्समितयातीव तन्वीं पर्पटिकां ततः ।
स्वेदयेत्तप्तके तां तु पोळिकां जगदुर्बुधाः ॥

तप्तकं, तवा इति भाषया ।

तां खादेल्लप्सिकायुक्तां तस्या मण्डकवद् गुणाः ।

पोळी ।

लप्सिका च —

समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत् ।
तस्मिन् घनीकृते न्यस्येल्लवङ्गमरिचादिकम् ॥

सिद्धैषा लप्सिका ख्याता गुणानस्या वदाम्यहम् ।
लप्सिका बृंहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा ॥

स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परा ॥

इति ।

कापसी ।

---

१. P_1. P_2. T_2. Bh add after this;—

प्रकारान्तरमाह —

आष्ट्रं[2] नूतनमानीयारुष्करैर्गोशकृद्युतैः ।
कुट्टितैर्लेपयेत्सम्यगातपे तत्तु शोषयेत् ॥

तापयित्वाथ तद्वह्नौ तैलेन सह साक्षया ।
विलिम्पेद् आष्ट्रमेवं स्यात् तत्कार्यक्षममीदृशम् ॥

प्रक्षाल्य तण्डुलान् सम्यक् चूर्णीकुर्यादुलूखले ।
शोधयेदथ वस्त्रेण शुद्धेन च दृढेन च ॥

जलेन योजिते तस्मिन् द्रवीभूते नवं दृढम् ।
वस्त्रं निमज्जयेत्तेन ताडयेत्तप्तखर्परम् ॥
किञ्चित्कालेन जरमं तत् पिष्टं मण्डकतां व्रजेत् ॥

अनेन प्रकारेण सर्वधान्यानां मण्डका भवन्ति । गुणाः प्रकृतिवद् ज्ञेयाः ।

२. P_1. P_2. [illegible]

शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टां च पोलिकाम् ।
तप्तके स्वेदयेत्[१]कृत्वा भूयोऽङ्गारेऽपि पाचयेत् ॥
सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रचक्ष्महे ।
रोटिका बलकृद्रुच्या बृंहणी धातुवर्धिनी ॥
वातघ्नी कफकृद् गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रशस्यते ॥

रोटी, उसर्र

शुद्धगोधूमचूर्णं तु साम्बु गाढं विमर्दयेत् ।
विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत् ॥
अङ्गारकर्कटी ह्येषा बृंहणी शुक्रला लघुः ।
दीपनी कफकृद् बल्या पीनसश्वासकासजित् ॥

लिटी ।

अङ्गारपोळिकाश्शस्ताः विधूमाङ्गारपाचिताः ।
लघ्व्यो बलकरा वृष्या दोषघ्ना वह्निदीपनाः ॥
तावद्गर्जति वर्गोऽत्र भक्ष्याणां श्लाघतेऽपि च ।
उष्णोष्णसर्पिषा भुक्ता यावन्नाङ्गारपोळिका ॥

अङ्गारपोळी ।

यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः ।
मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान् ॥
पीनसश्वासकासांश्च मेदोमेहगळामयान् ॥

जवांचीरोटी ।

चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां वमसी साभिधीयते ।
वमसीरचिता रोटी कथ्यते बलभद्रिका ॥
रूक्षोष्णा वातला बल्या दीप्ताग्नीनां प्रयोजिता[३] ॥

माषरोटी ।

---

१. T_2. P_1. P_2. स्वेदयेद्धत्या ।
२: P_1. P_2. तापघ्नी ।
३. J_1. प्रपूजिता ।

माषाणां दालयस्तोयस्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः ।
आतपे शोषिता यन्त्रपिष्टास्ता धूमसीस्स्मृताः ॥

धूमसीरचिता सैव प्रोक्ता झर्झरिका बुधैः ।
झर्झरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥

झर्झरी, डांगर ।

चाणक्या रोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रनुद्गुरुः ।
विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलशष्कुली ॥

चणकरोटी ।

दाळी संस्थापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका ।
शिलायां साधु सम्पिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥
माषपिष्टिकया पूर्णगर्भो गोधूमचूर्णतः ।
रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेढणिका बुधैः ॥

तथा—

गोधूमचूर्णघनवेष्टितमाषमुद्ग-
पिष्टं सुपक्वमिति वेढणिकां वदन्ति ।
तां भक्षयेदतिबलं लभते मनुष्य-
स्तैलेन वाथ सुघृतेन सुगन्धिना वा ॥
भवेद्वेढणिका बल्या वृष्या रुच्यानिलापहा ।
उष्णा सन्तर्पणी गुर्वी बृंहणी शुक्रला परम् ॥
भिन्नमूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा ।
गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् ॥

वेढणी ।

घृतेन तळिता सैव वडोरीति प्रकथ्यते ।
वडोरी तद्गुणा किञ्चिल्लघ्वी च रुचिकृत्परा ॥

वेडारी ।

धूमसीरचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युताः ।
[illegible] ॥

पर्पटास्ते सदङ्गारभृष्टाः परमरोचकाः ।
दीपनाः पाचना रूक्षा गुरवः केश्चिदीरिताः ॥

मौद्गाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लघवश्च ते ।
चणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चणकोद्भवाः ॥

स्नेहभृष्टाश्च ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ।
लघवः पर्पटा रुच्याः कफकृन्नाश्माकिसम्भवाः ॥

पापड ।

अथ वटकाः ।

माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
कृत्वा विदध्याद्वटकांस्तांस्तैले विपचेच्छनैः ॥

विशुष्का वटका बल्या बृंहणा वीर्यवर्धनाः ।
वातामयहरा रुच्या विशेषादर्दितापहाः ।
विबन्धभेदिनः श्लेष्मकारिणोऽत्यग्निपूजिताः ॥

कोरवडे[1] ।

संचूर्ण्य निक्षिपेत्तक्रे भृष्टहिङ्गु च जीरकम् ।
लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ॥

शुष्कस्तक्रवटको बलकृद्रोचको गुरुः ।
विबन्धहृद्विदाही च श्लेष्मलः पवनापहः ॥

तक्रं पिष्टमरीचहिङ्गुमिलितं कुस्तुम्बरीसंयुतं
युक्त्यावर्तितमर्धशेषमपरे माण्डे सुधूपावृते ।
त्यक्तांस्तत्र मनोहरांश्च वटकान् तेषां रुचिं मार्दवं
स्वादुत्वं च सुसौरभं गुणगणं वेत्तीह विश्वेश्वरः ॥

तक्रवटकाः ।

---

१. P1. P2. शुष्ककोरवडे ।

काञ्जिकेषु विनिःक्षिप्ता वटका माषसम्भवाः ।
वातघ्ना रोचका हृद्याः कफपित्तप्रकोपनाः ॥

काञ्जिवटकाः ।

आम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत् कृती ।
आम्लिकावटकास्तेषु रुच्या वह्निप्रकोपनाः ॥[1]

अपि च —

चिञ्चातोये विमिश्रा गुडलवणयुता घ्नन्ति वै पित्तमेते
तृष्णामूर्च्छाभिघातज्वरजठरहराः क्षुद्ररोगापहाश्च ।
राजीचूर्णेन मिश्राः कफपवनहरा रोचका दीपनास्स्यु-
र्मन्दाग्निध्वंसकाश्चानिलविषशमना भुक्तमन्नं पचन्ति ॥

[2]आम्लिकाराजीवटकाः ।

माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंयुताः ।
तथा विरचिता वस्त्रे वटिकास्साधुशोषिताः ॥
तलिताश्चात्र तैले वा घृते वा सुप्रलोहिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिदा भृशम् ॥

[3]माषवटी ।

कूश्माण्डार्द्रकमरिचैर्जीरकसिन्धूत्थमेथिकासहितैः ।
पिष्टैर्माषदलोत्थैर्विहिता वटकाश्च योगिभिर्भक्ष्याः ॥
कूश्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥

तथा —

निस्तुषैर्मुद्गमाषैश्च कूश्माण्डमज्जसंयुतैः ।(४)
शुष्काश्च वटकाः पक्वा रुच्यारोचकनाशनाः ॥

---

१ J1. adds the name: आम्लिकावटकाः ।

२. J_1. राजीवटकाः ।

३. P_1. P_2. माषवटी । ओटवजीति नामान्तरम् ।

४. Bh. omits this verse.

अपि च —

आर्द्रकरामठसैन्धवजीरकचुक्कमठाकृतिकास्सतिलाः ।
अम्बुजबन्धुकरैः कठिनास्तिलतैलभृता रुचिदा वटकाः ॥

कोहळवडे ।

कूश्माण्डमज्जामिलितैस्सत्वग्बीजैस्सजीरकैः पटुभिः ।
शुष्काः करतलवटकाः शुद्धाङ्गारैर्विपाचिता लघवः ॥
आर्द्रकजीरकरामठधनिकाढ्याः श्लेष्मनाशना रुच्याः ॥

वींवडे ।

कृताश्च निम्बकुसुमैः सतिलैः पटुसंयुतैः ।
वटकाः कफपित्तघ्नाः कृमिव्रणविनाशिनः ॥

निम्बपुष्पवटकाः ।

रचिताश्च वज्रवल्या तिलरामठलवणजीरकैर्वटकाः ।
सृष्टपुरीषा रुच्या अर्शोघ्ना गुल्मवह्निमान्द्यहराः ॥

काण्डवेलीवडे ।

एवं सूरणवटकान् कुर्याद्विद्यात्त तद्गुणांस्तद्वत् ।

सूरणवडे ।

पक्वामलकफलानां पिष्टेन भृष्टतण्डुलैस्सतिलैः ।
चूर्णीकृतैस्सलवणैस्सहिङ्गुभिश्चन्द्रबिम्बसदृशैः ॥
लघवः कृतास्तु वटकाः पित्तं हरन्त्यपहरन्ति मेहं च ।
चक्षुष्या अतिरुच्या वृष्या दोषघ्नजाठराग्निकराः ॥

आवळवडे ।

कदलीकुसुमक्षोदैर्जीरकैस्तिलमिश्रितैः ।
मरीचक्षोदलवणैरेकध्यं वटकाः कृताः ।
तैलभृष्टा रुचिकराः पित्तला वातनाशनाः ॥

कदलीपुष्पवटकाः ।

---

१. T_2. P_1. P_2. स्सजीरपटुभिश्च ।

शालिपिष्टदाधिखण्डसंयुता दध्न एव वटका तथा कृता ।
घोरवातशमना रुचिप्रदा पित्तरोगमपहन्ति दारुणम् ॥

दधिवडे ।

मुद्गानां वटकास्तद्वद्रुचिवासस्ताविताप्तथा ।
पथ्या रुच्यास्ततो लघ्व्यो मुद्गसूपगुणा स्मृताः ॥

तथा —

मुद्गजातास्तु ये केचिल्लघवो रुचिकारकाः ।
दुर्जरा लघवो रुच्याश्चणकादिकृता वटाः ॥

मुद्गचणकादिवटी ।

माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं महत् ।
तत्तु संस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामास्तारकोपरि ॥

ततो निष्कास्य तं खण्डं ततस्तैलेन भर्जयेत् ।
अलीकामच्छ उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः ॥

तं वृन्ताकभरित्रेण वास्तुकेनापि भक्षयेत् ।
अलीकमच्छाश्शुष्का वा किं वा कथिकया युताः ॥

बृंहणा रोचना वृष्या बल्या वातगदापहाः ।
कोष्ठशुद्धिकरा युक्त्या किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः ।
आर्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ॥

अलीकमच्छाः ।

कथिका यथा—

स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
अवलेहनसंयुक्तं तक्रं तत्रैव निक्षिपेत् ॥

एषा सिद्धासमरिचा कथिता कथिका बुधैः ।
कथिका पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निप्रदायिनी ।
कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिनी ॥

---

१. T_2. P_1. P_2. मधुकारकाः ।

२. J_1. वह्निप्रदीपनी ।

तथा—

मरीचं दीप्यकं शुण्ठी चव्यं चित्रकमेव च ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकाजाजिसैन्धवम् ॥

जरणं दाडिमं पथ्यमामलं हिङ्गुगन्धकम्[1] ।
एतत्कल्कं समं मिश्रं पक्त्वा तक्रं सपिण्डकम् ॥

वातश्लेष्महरा हृद्या परमा रुचिकारिणी ।
आमातीसारशूलघ्नी वातगुल्मनिकृन्तनी ॥

कासश्वासहरा चोग्रा मन्दाग्नेर्दीपनी परा ।
उक्ता चैव सदा पथ्या उत्तमा कठिका मता ॥

कढी ।

[2]मुद्गपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिश्चूर्णे विनिक्षिपेत् ॥

भृष्टहिङ्ग्वादिकं सूक्ष्ममरीचं जीरकं तथा ।
निम्बूरसं यवानीं च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् ॥

---

१. J_1. T_1. Bh. ह्यगन्धकम् ।

२. Bh. adds before this verse उक्तं च । सुषेण :—

जरणमरिचशुण्ठीपिप्पलीमूलचूर्णं
दहनरुचकधान्यं सैन्धवं पिप्पलीनाम् ।
अभयकपित्थसारं दाडिमाजाजिहिङ्गु
युवतिकरसुपक्वं त्वामलक्यासु तक्रम् ॥

हरति पवनसङ्गं श्लेष्मदोषं च कासं
अरुचिजठरशूलमामवातातिसारम् ।
वदति सकलवैद्यो वैद्यराजः सुषेणो
रुचिकृदनलदीप्तं व्यञ्जनं राजयोग्यम् ॥

योगसारे, वाते —

निर्गुण्डि. दीप्यकं वह्निर्हरिद्रा विश्वभेषजम् ।
तक्रकाञ्जिकसम्पक्वं वातघ्नं वह्निवर्धनम् ॥

रामठम् ।

मुद्गपिष्टीं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामास्तारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुर्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
तैले तान् गोलकान् पक्त्वा क्वथिकायां निमज्जयेत् ।
गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रवटका अपि ॥
मुद्गार्द्रकवटा रुच्या लघवो बलकारकाः ।
दीपनास्तर्पणाः पथ्यास्त्रिषु[1] दोषेषु पूजिताः ॥

मुद्गार्द्रवटकाः ।

दाळयश्चणकानां तु निस्तुषा यन्त्रपेषिताः ।
तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः[2] ॥
वटिका वेसनस्यापि क्वथिकायां निमज्जिता ।
रुच्या विष्टम्भजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ॥
एवमन्येऽपि ये केचिद् भक्ष्या वेसनसम्भवाः ।
तद्गुणास्तेऽपि बोद्धव्या युक्त्या पाकविशारदैः ॥

चुबुकवटी ।

समितां मर्दयेदाज्यैर्जलेनापि च सन्नयेत् ।
तस्यास्तु वटकं कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् ॥
एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते ।
मज्जयित्वा सितापाके ततस्तं च समुद्धरेत् ॥
अयं प्रकारस्संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ।
मण्डस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यस्सुमधुरो गुरुः ॥
पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ।
समिता शर्करासर्पिर्विमिश्रा अपरेऽपि ये ॥
प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणा स्मृताः ॥

माठ ।

[3]अपरे शङ्करपालादयः, ते च —

---

१. Bh. त्रिदोषेषु प्रपूजिताः ।
२. Bh. adds a note here 'कढीचे पीठ, बेसन इत्येकनाम ।
३. J_1. omits अपरे...शङ्करपाले ।

मण्डवत्समितां सिद्धां कृत्वा कुर्याच्च पोलिकाम् ।
शृङ्गाटाकृतिकान् कुर्यात् खण्डशस्तान् पचेद् घृते ।

मज्जयेच्च सितापाके ततस्ते तु समुद्धृताः ।
शङ्खपाला इति प्रोक्ताः पाकशास्त्रविशारदैः ॥

शङ्करपाले ।

पर्पटास्साज्यसमिता निर्मिता घृतभर्जिताः ।
कुट्टिताश्चालिताश्शुद्धशर्कराभिर्विमिश्रिताः ॥

तस्मिंश्चूर्णे क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च ।
नारिकेरं सकर्पूरं चारबीजान्यनेकशः ॥

घृताक्तसमिता पुष्टा रोटिका रचिता ततः ।
तस्यां तत्पूरणं न्यस्य कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ॥

सर्पिषि प्रचुरे तां तु सुपचेन्निपुणो जनः ।
प्रकारज्ञैः प्रकारोऽयं संयाव इति कीर्तितः ॥

मण्डकेन समो ज्ञेयः संयावोऽपि गुणैर्जनैः ॥

करञ्जी ।

घृताढ्यया समितया कृत्वा लम्बपुटं ततः ।
लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितया युतम् ॥

पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका ।
[1]संयावसदृशी चैषा गुणैः कर्पूरनालिका ॥

घृताढ्यसमितालोप्त्रीमध्ये क्षिप्त्वा सुशर्कराम् ।
लेपयेच्छकटेनैनां मृदु युक्त्या तु वेष्टयेत् ॥

---

१. J1. This line and the next two verses are left out probably by the scribe.

२. P1. P2. Bh. वेल्लयेत् ।

पचेद्घृतेऽतिबहुले सैषा स्याच्छर्करोदरी ।
गुणे गुणज्ञैस्सा ज्ञेया यथा कर्पूरनालिका ।
साखररोटीति भाषया, कापूरनारी इति प्रसिद्धा ।

समितायां घृताढ्याया वर्तीर्दीर्घास्समाचरेत् ।
तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत् ॥

वेलयेद्वेलनेनैता यथैका पर्पटी भवेत् ।
ततच्छुरिकया तां तु संलग्नामेव कर्तयेत् ॥

ततस्तु वेलयेद् भूयः शकटेन तु लेपयेत् ।
ततस्संवृत्य तल्लोप्त्रीं विदधीत पृथक् पृथक् ॥

पुनस्तां वेल्लयेल्लोप्त्रीं यथा स्यान्मण्डलाकृतिः ।
ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः पुटाः ॥

सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत् ।
सिद्धैषा फेनिका नाम्नी मण्डकेन समा गुणैः ॥

ततः किञ्चिल्लघुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः ।

वेल्लयेत्प्रसारयेत् । शकटस्तु —

शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शकटं वदेत् । इति ॥
साटा इति महाराष्ट्राः ।

सुषेणः —

लघुरपि रुचिकर्त्री फेनिकातिप्रशस्ता
बलवति लघुजीर्णे छर्दिनाशं करोति ।
विदलति मुखघर्मं चाम्लपित्तं विदाहं
जठरभरणयोग्या गोधुमैस्सम्प्रयुक्ता ॥
गोधूमफेणी ।

गुर्व्योऽतिबृंहणाः स्निग्धाः बल्याश्शुक्रकरास्स्मृताः ।
स्त्रीषु हर्षं प्रयच्छन्ति माषपिष्टकसम्भवाः ॥
माषफेणी ।

---

१. J1. gives the Sanskrit name कर्पूरनाली instead.

२. J1. omits साटा......सुषेणः ।

समिता वेसने जीरहिङ्गुमारीचयोजिते ।
घृताक्ते जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेल्लिते ।
घृतेन वाथ तैलेन भर्जिता पूरिका भवेत् ॥

पूरिका बृंहणाः स्निग्धा वृष्या पित्तानिलापहाः ।

घृतपाचिता इत्यर्थात् ।

मधुरास्तैलपाकिन्यो गुर्व्यः श्लेष्मानिलापहाः ॥

इत्युत्तरत्र विधानात् । पूरी ।

माषमुद्गादिचूर्णैश्च शालिपिष्टैश्च सम्भृताः ।
जलौघोपरि सम्पक्वाः सुरूपास्स्युरवन्तिकाः ॥

इडली[1] ।

इयमेव स्नेहपाके चण्डारिकेत्युच्यते । तद्गुणाश्च[2] —

वृष्या रोचनदीपनी बलकरा गुर्व्यप्यभिष्यन्दिनी
सद्यस्तर्पणकारिणी रसवती श्लेष्मप्रवृद्धिप्रदा ।
घोरानाहविबन्धगुल्मशमनी पित्तास्रविच्छेदिनी
स्नेहेनापि सुपूरिता च सततं भक्ष्या च चण्डारिका[3] ॥

तथा —

घृतपूरं बलकरं वृष्यं मधुरशीतलम् ।
हन्ति वातं रक्तपित्तं श्लैष्मलं[4] च विशेषतः ॥

घृतपूर इति चण्डारिकाया नामान्तरम् । घिउर इति भाषया ।

दोषकाः श्लेष्मला बल्या गुरुरुच्याश्च बृंहणाः ।

घिरडीं ।

समितया घृताक्ताया लोप्त्रीं कृत्वाथ वेल्लयेत् ।
आज्ये तां भर्जयेत् सिद्धा शष्कुली फेणिकागुणा ॥

---

१. J_1. omits tne word इडली ।
२. J_1. omits the word तद्गुणाश्च ।
३. J_1. adds here अवन्ती ; इडली चण्डारिका घिउर
४. P_1. P_2. Bh. श्लेष्मणम् ।

किञ्च[1] —

शष्कुली मधुरा स्निग्धा रुच्या श्लेष्मविवर्धनी ।
वातघ्नी बृंहणी गुर्वी वीर्येणोष्णा त्रिदाहिनी ॥

केचोरी[2] ।

अस्थ्युच्छ्रितास्तु गोधूमगोलकाः परिपाचिताः ।
वातघ्ना[3] मधुराः स्निग्धा वृष्या बलवतां हिताः ॥

फले गोधूमाची ।

रुच्या वातहरा बल्या माषापूपास्तु बृंहणाः ।
शुक्लवृद्धिकराः स्निग्धाः शस्ता व्यायामशालिनाम् ॥

उडिदांचीं फळें ।

स्थूलास्स्युर्वर्तुलाः कुब्जास्सच्छिद्रा स्नेहपाचिताः ।
पिष्टापूपा रुचिकरा गुरवः कफपुष्टिदाः ॥

घारगे ।

गोधूमचूर्णं सुश्लक्ष्णं क्षीरे पक्त्वा घृते पचेत् ।
एष भक्ष्यः परं वृष्यो मधुरो बृंहणो गुरुः ॥

क्षिरधारगे ।

मुद्गानां धूमसीं सम्यग् घोलयेन्निर्मलाम्बुना ।
कटाहस्थघृतस्योर्ध्वं झर्झरं स्थापयेत्ततः ॥

धूमसीं तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेज्झर्झरोपरि ।
पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्याद्युक्तेन मोदकान् ॥

लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुश्शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृद्बल्यतर्पणो मुद्गमोदकः ॥

मोतीलाडु ।

---

१. J_1. अपि च ।
२. J_1. gives the Sanskrit name instead as शष्कुली ।
३. T_3 omits this line : वातघ्ना... ... ...हिताः ।

एवंप्रकारकाः कार्या वेसनेनापि मोदकाः ।
ते बल्या लघवश्शीताः किञ्चिद्वातकरास्तथा ।
विष्टम्भिनो ज्वरघ्नाश्च पित्तरक्तकफापहाः ॥

बून्दीचे लड्डु ।

एवमेव प्रकारेण माषजा अपि मोदकाः ।
किञ्चित्समगुणा माषैः रत्नमोदकसंज्ञकाः ॥

रत्नलाड्ड ।

घृताक्तया समितया कृत्वा सूत्राणि तानि तु ।
निपुणो भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् ।
युक्तेन मोदकान् कुर्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ॥

सेवेचे लाड्ड ।

नूतनं घटमादाय तस्यान्तः कुशलो जनः ।
प्रस्थार्धपरिमाणेन दध्नाम्लेन प्रलेपयेत् ।
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम् ।
घृतमर्धशरावं च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् ॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम् ।
ततस्तु प्रक्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने च तत् ॥
परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत्सन्तप्ते घृते क्षिपेत् ।
पुनः पुनस्तत्प्रवृत्य विदध्यान्मण्डलाकृतिम् ॥
तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे ।
कर्पूरादिसुगन्धे च श्रपयित्वोद्धरेत्ततः ॥
एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा ।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी ॥

जिलेबी ।

---

१. J₁. omits this verse.

२. After this Bh. adds the word घोलप्रासेन before the next verse.

ऐषैव गोलाकृतिका भवेद्दधिवटीत्यपि ।[1]

रेष्मीति भाषायां ।

तैले विपक्का वटकाश्च शालिजाः सुदुर्जरा रोचनभक्षणाश्च ।
कफप्रकोपं जनयन्ति सद्यो विशेषतः कूरवटाश्च जीर्णाः ॥

कुर्वडी ।

एतद्गुणैव शाण्डाकी प्रोच्यते गुणवित्तमैः ।[2]

सांण्डयी ।

किञ्चिल्लघुगुणा आहुर्वटीर्मण्डसमुद्भवाः ।[3]

नाचण्याच्य वड्या ।

समितायामर्धमितं घृतं क्षिप्त्वातिभर्जयेत् ।
वर्णव्यत्ययतः यावदवतार्याथ शीतले ॥
समितायास्तृतीयांशमितां तत्र नियोजयेत् ।
एलालवङ्गमरिचं यथायोग्यं विनिक्षिपेत् ॥
लड्डुकास्तस्य पित्तघ्ना रुच्याः कामविवर्धनाः ।
समितामोदका नाम गुर्जरैस्सुविशेषिताः ॥

गुर्जरभाषया पल्सूद्रीपा इति प्रसिद्धाः ।

समितायां सास्मितायां सम्यक् पक्वं पयोघृतम् ।
तथा योज्यं यथा तत्र सम्यक् स्याद्द्रवकोद्गमः ॥
भर्जयेदर्धपाकेऽस्य घृतं योज्यं यथामति ।
सम्यक् पाकेऽथ सम्पन्ने शीतस्थाने निधापयेत् ॥
समभागां सितां दद्यान्मोदकाः पूर्ववद्गुणैः ।
कथ्यन्ते द्रावका नाम गुर्जरैः पाककोविदैः ॥

द्रावालाडु ।

---

१. J_1. omits this pasage.
२. J_1. omits एतद्गुणैव ··· ··· ···पाककोविदैः । द्रावालाडू in
३. P_1. P_2. आईपवी ।

घृताक्तां समितां कृत्वा कुर्यादङ्गारकर्कटीम् ।
चूर्णयित्वाथ तां तत्र क्षिपेत्सघृतशर्कराम् ॥

कर्पूराद्यैर्वासयित्वा कुर्यादुत्तममोदकान् ।
संस्थाप्य शीतले स्थाने भक्षयेन्मण्डवद्गुणान् ॥

चुर्मीलाडु ।

ऐतां एवाङ्गारकर्कटीस्थाने घृतपाके सति दळीयालाडु इति गुर्जरा व्यवहरन्ति ।

अत्युन्नताश्च गोधूमगोलकाः परिपाचिताः ।
मुद्गानां वेसवारैस्तु पूर्णा गुरुतरा मताः ॥

मुद्गपूर्णफलें ।

एवमेव विजानीयात् तुवरीचणकादिभिः ॥

तत्रापि—

मधुरं मधुराम्लं च पित्तकृन्नातिवातलम् ।
कफप्रकोपजननं विद्याच्चणकपूरणम् ॥

दुर्जरं बलकृद्दुर्धृष्यं वह्निमान्द्यकरं गुरु ।
रुच्यं पित्तप्रशमनं विद्यान्माषादि पूरणम् ॥

आदिशब्दो राजमाषादिसङ्ग्रहार्थ

पोळिका पूर्णगर्भा तु गुर्वी स्याद्गुडदालिता ।

पर्णपोली ।

मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
गुरवस्ते त्वतिक्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥

---

१. J₁. Omits एतां .. ... व्यवहरन्ति

२. J₁. adds:— पूरणविशेषः after चणकादिभि· and omits the word तत्रापि ।

३. .. dds चणकपूरणम् here the name

४. J₁. omits:— आदिशब्दो .. ... सङ्ग्रहार्थः।

५. J₁. पुष्टिबलापहाः

. 081

भक्ष्यस्सुधापरो नाम्ना वृष्यः पित्तानिलापहः ।
रोचनो बृंहणस्स्वादुर्वर्ण्यो दृष्टिप्रसादनः ॥

सुधापरः

[1]एतत्प्रकारस्तु समितारवकान् खर्बूररवकान् [2]वातिसूक्ष्मान् संगृह्य तत्सम-परिमाणां सितां चातिघनं घृतं च सममेकत्र मेलयित्वा सम्मर्द्यामलक-प्रमाणान् गोलकान् रजतपात्रे पृथक् पृथक् [3]संस्थाप्य, तदुपर्यन्यद्रा-जतं पिधाय यावत्पिधानतापं संस्थापयेत् । ततस्तान् गोलकान् विक-सितमल्लीमाल्यसदृशान् निष्कासयेत् । तान् सुधापरानाहुः ।

प्रक्षाल्य तण्डुलान् सम्यक् चूर्णयेत्तानुलूखले ।
समया सितया योज्य मर्दयत्तद्विचक्षणः ॥

यथा पिण्डीभवेत् पिष्टं तथा लोप्त्रीं विधाय च ।
बीजेषु वाहिफेनस्य निस्तुषेषु तिलेषु वा ॥

प्रसारितां तां सुघृते पाचयेत्सुविचक्षणः ।
भवन्ति ते ह्यनरसा रसिकानां मुदावहाः ॥

कुण्डलिन्यास्समगुणाः किञ्चिद् गुरुतरा अपि ।
वृष्याः परं पित्तहरास्तर्पणा रुचिकारकाः ॥

अनारसे ।

पक्त्वा जले सुविमलेऽप्यथवा शर्करोदके ।
पिष्टिकातण्डुलानां तु गाढां लोप्त्रीं प्रवेल्लयेत् ॥

घृते तैलेऽथवा सिद्धा घारिकेति मता सताम् ।

घार्या ।

भर्जितान् तण्डुलान्माषविदलैस्स्वसमैस्सह ।

पिष्ट्वा तण्डुलपिष्टं चाप्यपक्वं तत्र योजयेत् ।
किञ्चिदेकीकृते तस्मिन् जीरकादीन् विनिक्षिपेत् ॥

---

१. J_1. omits एतत्प्रकारस्तु to अपाल in the next page line 10.

२. Bh. omits वातिसूक्ष्मान् ... .. गोळकान् ।

३. P_1. P_2. सस्थाप्य दृढ ङ्गारेषु पात्रं संस्थाप्य तदुपरि ।

[1]दध्ना संयोज्य चक्राणि रज्ज्वाकाराणि निर्ममेत् ।
रुच्यानि तानि बल्यानि तैलपक्वानि भक्षयेत् ॥

चकल्या ।

प्रक्षालितावहततण्डुलपिष्टमिष्ट-
पाके निधाय सुगुडस्य पचेच्च तुल्या ।
तुल्यस्य तस्य ललनाकरलालितस्य
लोप्त्रीं सुधांशुसदृशीं विरचेद् घृतादौ ॥
पित्तापहानतिरसान् प्रवदन्ति तज्ज्ञा-
स्तानेव किञ्चिदधिकद्रवतस्त्वपालान्[2] ।

अतिरस, अपाल ।

[3]गुडगोधूमसम्मिश्रतैलपक्वान्नभक्षणात् ।
करोति पित्तं श्लेष्माणं चक्षुर्मारुतनाशनम् ॥
घारिचण्डारिकापूरवाटिकावटकादयः ।
वृष्याश्च रोचना बल्या गुरवः स्युः स्वयोनिवत् ॥

अथ मांसप्रकाराः ॥

पाकपात्रे घृतं दद्यात् तैलं वा तदलाभतः ।
तत्र हिङ्गुहरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥
छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डखण्डितम् ।
धौतं निर्गलितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः ॥
पाकयोग्यं जलं दत्वा लवणं च पचेत्ततः ।
सिद्धे जलेन संपिष्य वेसवारं परिक्षिपेत् ।
द्रव्याणि वेसवारस्य नागवल्लीदलानि च ।
तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरीचानि समासतः ॥
अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् ॥

[4]'वेसवार उपस्करः' इति हैमनः । तद्द्रव्याणि च निघण्टौ—

१. J_1. omits this verse.

२. P_1. P_2. पारान् ।

३. Bh. omits this verse.

४. J_1. omits: वेसवार ... ... न सार्वत्रिकम् ।

अजाजी मरिचं शुण्ठी ग्रन्थिधान्या निशाह्वयाः ।
पिप्पली दाडिमं चेति वेसवारगणो मतः ॥ इति ।

हृदयदीपे तु—

सुखिन्नपिष्टं पिशितं गुडाज्यं
व्योषान्वितं स्यादिह वेसवारः ।

इति न सार्वत्रिकम् ।

शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यं च बृंहणम् ।
त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्धनम् ॥

शुद्धमांसम् ।

प्राक्पात्रे घृतं दत्वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
छागादेस्सकलस्यापि खण्डान्यग्नौ तु भर्जयेत् ॥[1]
सिद्धियोग्यं जलं दत्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
राजिकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत् ॥

वेसक्रमांसमित्युक्तम् ।

तक्रमांसं तु रक्तघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् ।
कफघ्नं पित्तलं किञ्चित्सर्वाहारस्य पाचनम् ॥

तक्रमांसम् ।

पाकपात्रे तु बृहतिं मांसखण्डानि निक्षिपेत् ।
पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गुजीरकम् ॥
हरिद्रामार्द्रकीं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च ।
तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् बहून् ॥
यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि ।
तथा पचेत निपुणो बहुमण्डस्थितिर्यथा ॥
एषा हरीषा बलकृद्वातपित्तापहा गुरुः ।
शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी ॥

हरीषा, आस इति भाषया ।[2]

---

१. P2. T2 खण्डान् पात्रे ।
२. J1. omits this explanation.

शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥

तलितं बलमेधाग्निशुक्रौजोवृद्धिकृन्मतम् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं बृंहणं परम् ॥

तलितमांसम् ।

कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया ।
घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् ।
तत्तु शूल्यमिति प्रोक्तं पाककर्मविशारदैः ॥

शूल्यं बल्यं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु ।
कफवातहरं पथ्यं किञ्चित्पित्तहरं हि तत् ॥

शूल्यं, शीख इति भाषया ।

शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं स्वेदितं जले ।
लवङ्गहिङ्गुलवणमरीचार्द्रकसंयुतम् ॥

एलाजीरकधान्याकनिम्बूरससमन्वितम् ।
घृते सुगन्धे तद् भृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधैः ॥

शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम् ।
पुनस्तत्सर्पिषि सम्भृष्टं मांसशृङ्गाटकं वदेत् ॥

मांसशृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृद् गुरु ।
वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ॥

मांसशृङ्गाटकम् ।

सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः ।
प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम् ॥

विशिष्टभग्नसन्धानशुद्धानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् ।
स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ॥

---

१. T2. वृष्य ।

शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यायुश्श्रवणार्थिनाम् ॥

मांसरस ।

प्रकाराः कथितास्सन्ति बहवो मांससम्भवाः ।
ग्रन्थविस्तरभीतेन मया नात्र प्रदर्शिताः ॥

गोधूमचणपिष्टाभ्यां भाविताभ्यां घृतादिना ।
पिण्डिताभ्यां जलेनापि पाचिताभ्यां घृतादिषु ॥
कनकाभास्सुजायन्ते त एते कटकर्णकाः ।
बृंहणा मधुरास्स्निग्धास्सोष्णाः कटुविपाकिनः ॥

कटकर्णकाः, कडकणे इति भाषया ।

तप्तैलघृते पात्रे गोलकान्विस्तृतान् क्षिपेत् ।
उत्तानाः पाकसंसिद्धा मृद्व्यस्सुन्दात्रिकाः स्मृताः ।
एता बल्या विदाहिन्यः श्लेष्मघ्नाः पित्तलाः परम् ॥

ता एव—

चन्द्रमण्डलसङ्काशा वर्तुला आज्यपाचिताः ।
वातपित्तहरा बल्या वृष्या दृष्टिप्रसादनाः ॥

सुन्दात्रिकास्संहारिकापरपर्यायाः ।

इदानीं साधारण्येन गुणानाह —

गुडगोधूमसम्मिश्रतैलपक्वान्नभक्षणात् ।
करोति पित्तं श्लेष्माणं चक्षुर्मारुतनाशनम् ॥
विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ।
उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ॥

---

१. P1. ज्वरहीनानां ।

२. P1, P2 T2. Bh. adds before this

प्रक्षाल्य खण्डितं मांसं छागादेः कोष्णवारिणा ।
पलाण्डुखण्डान्याज्येऽथ प्रतप्ते प्रक्षिपेत् पुरा ॥
ततो मांसं विनिक्षिप्य पचेन्मृद्वग्निना चिरम् ।
सम्भाररसंयुतं पक्वं वृष्यं रुच्यं बलप्रदम् ॥
तन्मांसं योजयेच्छाकपाकादौ पाकवित्तमः ॥

३. J1 adds the name संहारिकाः ।

४. J1. omits इदानीं ... ... चक्षुर्मारुतनाशनम् ।

५. J1, उष्णमारुत; Bh. तृष्णामारुत ।

भक्ष्या क्षीरकृता बल्या वृष्या हृद्यास्सुगन्धिनः ।
विदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

बृंहणा वातपित्तघ्नाः भक्ष्या बल्याश्च सामिषाः ।
गुरवः पैष्टिका भक्ष्या वीर्योष्णाः कफपित्तलाः ॥

कुकूलकर्परभ्राष्ट्रकण्ड्वङ्गारविपाचितान् ।
एकयोनीन् लघून् विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥

भोजः —

यथा यथा भवेत्पाके संसर्गोऽग्नेस्तथा तथा ।[1]
भक्ष्याणामेकजातीनां लाघवं वैद्य आदिशेत् ॥

पर्पटा लघवो रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः ।
षेण्डाकी वटकं दुग्धं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥[2]

'कुकूलं गोवरमि'ति केचित् । 'श्वभ्राकारमुत्तानं कर्परं कुकूलमि'त्यन्ये । न्युब्जं तदेव कर्परम् । तदेव सछिद्रं भ्राष्ट्रम् । लोहमयं कण्डू । अङ्गारमङ्गारपूर्णपात्रं हसन्त्यादि । सुश्रुतः —

कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ।
सुपक्वास्तनवश्चैव भूयिष्ठा लघवो मताः ॥

'[3]कपालं कर्परं' तत्र पक्वा मण्डकाः । अङ्गारपक्वास्तु हसन्त्यादौ पक्वा' इति व्याख्यातारः ।

आहारमाण्डा भाषा ।

स्विन्नभक्ष्याश्च ये केचित् सूप्यगोधूमभाविताः ।
भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद् द्रव्यलाघवम् ॥

सूप्यमम्लमनम्लं वा गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ।

---

१. J1. सम्पर्कोऽग्निः ।
२. J1. शाण्डाकी वटकम् ।
Bb. omits कपालं to भाषा ।

[1]मोदका गुरुतराश्च वृष्यकाः श्लेष्मलाश्चिरविपाककारकाः ।
मन्दमाशु जनयन्ति कोष्ठकं माषमोदकवरा बलप्रदाः ॥

मोदका गुरवो वृष्याः श्लेष्मलाश्चिरपाकिनः ।
मन्दाग्निं च प्रयच्छन्ति गोधूमाश्शालिजास्तथा ॥

तथा —

शमयति बहुपित्तं श्लेष्मकोपं करोति
जनयति जठराग्निं वातरोगं निहन्ति ।
सुरतजमतिखेदं तत्क्षणादेव हन्या-
दमृतफलमुदारं चारु शंसन्ति वैद्याः ॥

साजाचि लाडू ।

[2]क्षीरे कटाहे तापेन घनीभूते सितायुते ।
एलालवङ्गमरिचं यथायोग्यं विनिक्षिपेत् ॥

पिण्डकास्तर्पणा बल्या वृष्यास्स्युः पित्तनाशनाः ।
वातघ्नाश्च विशेषेण क्लमश्रमनिवारणाः ॥

पेडे ।

मुद्गसक्तून् समसिताघृतान् पिण्डीकृतान् मृदून् ।
एलादियुक्तान् घर्मर्तुहितान् वै पिण्डकान् वरान् ॥

तान् मुद्गदलमित्याहुः पाकशास्त्रविशारदाः ॥

मुगदल ।

भृष्टैस्तिलैस्तैर्गुडसाधितानि रुच्यानि जन्तूच्चबलापहानि[3] ।
हरन्ति वातं तिलमोदकानि त्वग्दोषदुष्टस्थामयकारणानि ॥

तिलवे[4] ।

---

१. J_1. adds सूपगुणाः before मोदका. etc. ।
२. J_1. omits क्षीरे कटाहे ... ... कफवर्धनं इति
३. Bh. जन्तोश्च बलापहानि ।
४. Bh. तिलळाडू ।

सुमृष्टैर्निस्तुषैश्शुभ्रैः कुट्टितैः कृतमोदकम् ।
सगुडं पित्तवातघ्नं वीर्यपुष्टिविवर्धनम् ॥

कौंदि[1] ।

अन्यत्र —

तिलैर्विघट्टितं श्लक्ष्णं गुडपिण्डमुदाहृतम् ।
हृद्यं मन्दाग्निजननं पुष्टिकृत्कफवर्धनम् ॥ इति ।

अथ मण्डादिगुणाः । वाग्भटः —

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।
यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥

तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः[2] पाचनो धातुसाम्यकृत् ।
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ॥

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ।
व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥

[3]मण्डः ओदनोपरितनो रसः । ससिक्थो रसः पेया विलेपी यवागूः ।

सुधौतः प्रस्नुतः स्विन्नस्त्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ।
यश्चाग्नेयौषधक्वाथसाधितो भृष्टतण्डुलः ॥

विपरीतो गुरुर्यश्च क्षीरमांसादिसाधितः ।

आग्नेयौषधसाधितो भृष्टतण्डुलो यस्स लघुः । गुर्वौषधादिसाधितोऽभृष्टतण्डुलस्त्यक्तोष्मा क्षीरमांसादिसाधितश्च गुरुरित्यर्थः । आदिशब्द इक्षुरसघृतादिसंग्रहार्थः । हृदयदीपे मण्डो सिक्थः । [4]ससिक्था परिसिक्था यवागुश्च । परिसिक्था शिथिलोदन इत्यर्थः, यवागूश्शिथिलो-

---

१. Bh omits कौंदि

२. Bh. शोषघ्नः

३. J1. omits this sentence. T1. and Bh. read this after वाग्भट before the four preceding verses.

४. J1. ससिक्था पेयोपरिसिक्था

दन इति वचनात् । घनसिक्था विलेपी । परिस्रुतस्त्वोदनो सक्तुः । तिलतण्डुलस्तु कृसर इति । कूश्माण्डक्षोदं युक्त्या निर्जलं विधाय माषपिष्टं गोधूमपिष्टं च समभागं दत्वा उभयसमां शर्करां संयोज्य सर्वमेकत्र चूर्णयित्वा आमलकवद्गोलकान् विधाय घृते पचेत् । पक्वांस्तान् मधुनि निक्षिपेत् । तानि मधुफलानीति व्याहरन्ति पाकज्ञाः ।

इति सिद्धान्नप्रकरणम् ।

अथ शाकप्रकरणम् ।

तच्च —

मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकाः ।
त्वक्पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

तत्र मूलं द्विविधम्; मूलकं, कन्दश्च । पत्रं प्रसिद्धम् । करीरं प्रथमाङ्कुरः । अग्रं प्रसिद्धम् । काण्डं कदल्यादेः । अधिरूढं बालास्थिमज्जेति केचित् । क्षेत्रोद्भूतफलमूलादेः स्वेदाम्बवोद्भिन्नाङ्कुरा विरूढका इत्यपि । त्वक्पुष्पेति प्रसिद्धे । कवचं छत्राकम् । न चात्र पदार्थमात्रस्य शाकापत्त्या भवितव्यं, व्यंजनतया प्रसिद्धेष्वेव तत्त्वात् । पृथिव्यादिनवद्रव्यवाचितया प्रयुक्तस्यापि द्रव्यशब्दस्य द्रव्यवांश्चैत्र इत्यादौ स्वर्णादिमत्येवोपस्थितिवत् । उक्तं च —

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतस्सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

इति । अतश्च न शाकव्रतादौ द्रव्यमात्रत्याग इत्यस्मत्कृतजनार्दनमहोदये विस्तरेण प्रपञ्चितम् । केयदेवस्तु —

शाकं चतुर्विधं पुष्पपत्रकन्दफलाख्यकम् ।

इति चातुर्विध्यमाह । भावप्रकाशे —

---

१. J1. omits कूश्माण्डक्षोदं ... ... इति सिद्धान्नप्रकरणम् ।
२. J1. T1. कवकं चेति
३. J1. कवकं
४. J1. द्रव्यवानित्यादौ
५. J1. omits this line.

पत्रं पुष्पं फलं नाळं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ।। इति ।

अथ शाकसामान्यगुणाः —

प्रायश्शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च ।
रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च ॥

शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं
वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।
प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितं च नूनं
हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति सन्तः ॥

शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगास्सहेतवो देहविनाशनाय ।
तस्माद्बुधश्शाकविवर्जनं तु कुर्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः ॥

अथ[1] विशेषगुणाः । तत्र —

मूलकं तीक्ष्णमुष्णं च कटुकं ग्राहि दीपनम् ।
दुर्नामगुल्महृद्रोगवातघ्नं रुचिदं गुरु ॥[2]

साधारणमूलकगुणाः ।

बाणाख्यमूलकं सोष्णं कटुकं रुचिदीपनम् ।
गुल्मवातकृमिकफान्नाशयेद् ग्राहकं गुरु ॥[3]

नीवारिमूल काश्यां प्रसिद्धः ।

गृंजनं कटुकोष्णं च कफवातरुजापहम् ।
रुच्यं च दीपनं हृद्यं दुर्गन्धं गुल्मनाशनम् ॥
सोण्ठीमुळा ।

पिण्डमूलं कटूष्णं च गुल्मवातादिदोषनुत् ।
वाटोळामुळा ।

---

१. J₁. अथ मूलानि । तत्र मूलकगुणाः Bh. अथ मूलकादीनां विशेषण-गुणाः । तत्र

२. Bh. ग्राहिहृद्रोग

३. Bh. omits this verse.

कोष्णं तीक्ष्णं च तिक्तं मधुरकटुरसं मूत्रदं चातिमूत्र-
श्वासार्शःकासगुल्मक्षयनयनरुजोमान्द्यशूलामयघ्नम् ।
कण्ठ्यं बल्यं च रुच्यं मलविकृतिहरं मूलकं बालकं स्या-
दुष्णं जीर्णं तु शोषप्रदमुदितमिदं दाहपित्तास्रदायि ॥

मान्द्यं अग्निमान्द्यम् ।

आमं संग्राहि रुच्यं कफपवनहरं पक्वमेतत्कटूष्णं
भुक्तेः प्राग् भक्षितं चेत् सपदि वितनुते पित्तदाहप्रकोपम् ।
भुक्त्या सार्धं तु जग्धं हितगतिबलवद्रसवारेण तच्चेत्
पक्वं हृद्रोगशूलप्रशमनमुदितं मूत्रकृत्सर्वमूलम् ॥

हिता गतिः प्राप्तिर्यस्येति बलविशेषणम् । वातश्लेष्महरं शुष्कमिति वाग्भटः ।

इति मूलकगुणाः ॥

गाजरं मधुरं रुच्यं किञ्चित्कटु कफापहम् ।
आध्मानक्रिमिशूलघ्नं दाहपित्ततृषापहम् ॥

गाजरमूल ।

माकन्दी कटुका तिक्ता मधुरा दीपनी परा ।
रुच्याल्पवातकृत्पथ्या न वर्षासु हिताऽधिका ॥

अधिका बाहुल्येन भक्षिता ।

मायीणमूल ।

रसोनोऽम्लरसोनस्स्याद् गुरूष्णः कफवातनुत् ।[1]
अरुचिक्रिमिहृद्रोगशोकघ्नश्च रसायनः ॥

अम्लरसोनः अम्लरसशून्य इत्यर्थः ।

शुभ्रलसण ।

रसोनोऽन्यो महाकन्दो गृञ्जनो दीर्घपत्रकः ।

---

1. P1. रसोनोऽल्परसोनः

पृथुपत्रः स्थूलकन्दो यवनेष्टो विलोहितः ॥

गृञ्जनस्य मधुरं कटुकन्दं नाळमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
पत्रसञ्चयमुशन्ति च तिक्तं सूरयो लवणमस्थि वदन्ति ॥
रसेन चोष्णः कटुपिच्छलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिबल्यः ।
वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥

हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकृच्छ्रशोफान् ।
दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुकफामयान् हन्ति महारसोनः ॥

लशुनविशेषगुणाः ।

पलाण्डुः कटुको बल्यः कफपित्तहरो गुरुः ।
वृष्यश्च रोचनः स्निग्धो वान्तिदोषविनाशनः ॥

श्वेतपलांडु ।

अन्यो राजपलाण्डुः स्याद्यवनेष्टो नृपाह्वयः ।
पलाण्डुर्नृपपूर्वस्स्याच्छिखिशिरः पित्तनाशनः ॥

कफहृद्दीपनश्चैव बहुनिद्राकरस्तथा ॥

तथा—

वक्ष्यते नृपपलाण्डुलक्षणं क्षारतीक्ष्णमधुरो रुचिप्रदः ।
कण्ठशोषशमनोऽतिदीपनः श्लेष्मपित्तशमनोऽग्निदीपनः ॥

अतिदीपनः दाहकृत् ।

रक्तपलाण्डु ।

सूरणः कटुरुष्णश्च पाचनः क्रिमिवातहा ।
श्वासकासकफान् हन्ति परं दुर्नामनाशनः ॥

गुल्मशूलक्रिमिघ्नश्च गुरुरस्रविकारकृत् ॥

रक्तसूरण ।

श्वेतस्सूरणको रुच्यः कटूष्णः क्रिमिनाशनः ।
गुल्मशूलादिदोषघ्नः सर्वारोचकहारकः ॥

श्वेतसूरण ।

बल्यः कदल्याः कन्दस्स्यात् कफपित्तहरो गुरुः ।
वातलो रक्तशमनः कषायो रूक्षशीतलः ॥

कदलीकन्द ।

मुखालुस्स्यान्मधुरसः शिशिरः पित्तनाशनः ।
रुचिकृद्वातकृच्चैव दाहशोषतृषापहः ॥

मुखालु ।

पिण्डालुर्मधुरश्शीतो मूत्रकृच्छ्रामयापहः ।
दाहशोषप्रमेहघ्नो वृष्यस्सन्तर्पणो गुरुः ॥

ननु

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ।

इति वाग्भटः । इह तु मधुरश्शीत इति पित्तघ्नत्वं चानेनोक्तं भवति । चरके तु त्रिदोषकरत्वमिति महान् विरोधः । मैवम् । वग्भटोक्तिः पत्र-विषया , चरकोक्तिरपक्वकन्दविषया । मधुरत्वाद्युक्तिस्तु पक्वविषयेति न कोऽपि विरोधः ।

पिण्डालु , मोहलकान्दे भाषया ।

रक्तपिण्डालुकश्शीतो मधुराम्लः श्रमापहः ।
पित्तदाहापहो वृष्यो बलपुष्टिकरो गुरुः ॥

रक्तालु ।

कासालुरुग्रकण्डूतिर्वातश्लेष्मामयापहः ।
अरोचकहरः स्वादुः पथ्यो दीपनकारकः ॥

कांसालु ।

फोडालुः श्लेष्मवातघ्नः कटूष्णो दीपनीयकः ।

फोडालुः ।

पानीयालुस्त्रिदोषघ्नः सन्तर्पणकरः परः ।

पानीयालु ।

नीलालुर्मधुरश्शीतः पित्तदाहश्रमापहः ।

नीलालुः

कटूष्णो महिषीकन्दः कफवातामयापहः।
मुखजाड्यकरो रुच्यो महासिद्धिकरस्सितः॥

महिषीकन्दः।

हस्तिकन्दः कटूष्णः स्यात् कफवातामयापहः।
त्वग्दोषश्रमहा कुष्ठविषवीसर्पनाशनः॥

हस्तिकन्दः।

कोलकन्दः कटुश्चोष्णः क्रिमिदोषविनाशनः।
वान्तिविट्छर्दिशमनो विषदोषनिवारणः।

कोलकन्द।

वाराही तिक्तकटुको विषपित्तकफापहः।
कुष्ठमेहक्रिमिकरो वृष्यो बल्यो रसायनः॥

वाराहीकन्द।

विष्णुकन्दस्तु मधुरश्शिशिरः पित्तनाशनः।
दाहशोफहरो रुच्यस्सन्तर्पणकरः परः॥

विष्णुकन्दः।

मधुरो धरणीकन्दः कफपित्तामयापहः।
रक्तदोषप्रशमनः कुष्ठकण्डूविनाशनः॥

धरणीकन्दः।

नाकुलीयुगलं तिक्तं कटूष्णं च त्रिदोषजित्।
अनेकविषविध्वंसि किञ्चिच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम्॥

नकुलीकन्द।

मालाकन्दस्सुतीक्ष्णस्स्याद्गण्डमालाविनाशनः।
दीपनो गुल्महारी च वातश्लेष्मापकर्षकृत्॥

मालाकन्द।

विदारी मधुरा शीता गुरुः स्निग्धा च पित्तनुत्।
ज्ञेया च कफकृत्पुष्टिबलवीर्यविवर्धिनी॥

विदारीकन्द।

---

१. Bh. omits this Verse.

मधुरश्शाल्मलीकन्दो मलसङ्ग्रहरोधजित् ।
शिशिरः पित्तदाहार्तिशोकसन्तापनाशनः ॥

सांवरीकन्द ।

चाण्डालकन्दो मधुरः कफपित्तास्रदोषनुत् ।
विषभूतादिदोषघ्नो विज्ञेयश्च रसायनः ॥

चाण्डालकन्द ।

त्रिपर्णी मधुरा शीता श्वासकासविनाशिनी ।
पित्तप्रकोपशमनी विषव्रणहरा परा ॥

त्रिपर्णीकन्द ।

लक्ष्मणा मधुरा शीता स्त्रीवन्ध्यात्वविनाशिनी ।
रसायनकरी बल्या त्रिदोषशमनी परा ॥

लक्ष्मणाकन्द ।

कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा गुणकरा मताः ।
मधुराश्च कषायाश्च पित्तासृग्दाहनाशनाः ॥

पद्मादिकन्दाः ।

छिच्छीकन्दः[1] कटुः पाके गुरुः श्लेष्मानिलापहः ।
अतिसारक्रिमिहरो बहुमूत्रो रुचिप्रदः ॥

मांठमूले ।

आर्द्रकं तरुणं रुच्यं वातलं कफरक्तजित् ।
सगुडार्द्रं मतं बल्यं वातश्लेष्मघ्नमग्निदम् ॥
विट्भेदिहृद्यमत्युष्णं पोषणं स्वरसादनुत् ।

तथा —

कटूष्णमार्द्रकं रुच्यं वृष्यं पाके हिमं लघु ।
मूत्रलं बृंहणं कण्ठ्यं दीपनं पाचनं जयेत् ॥
गुल्मानाहयकृच्चन्द्राशूलार्शःशोषपीनसान् ।

1. P 1. P 2. J 1. Bh. चिछ्छीकन्द ।

कासश्वासज्वरच्छर्दिहृच्छ्वासप्रबलानिलान् ॥
आर्द्रकस्य रसस्सद्यः पूरणात् कर्णशूलनुत् ।

आले ।

हरिद्रा कटुतिक्तोष्णा कफवातास्रकुष्ठनुत् ।
मेहकण्डूव्रणान् हन्ति हेमवर्णविधायिनी ॥

हरिद्रा ।

सेठी[२] सतिक्ताम्लरसा लघूष्णा रुचिप्रदा च ज्वरहारिणी च ।
कफास्रकण्डूव्रणदोषहन्त्री वक्त्रामयध्वंसकरी च सोष्णा ॥

अम्बेहळेदि ।

गन्धपत्रा कटुस्वादुतिक्तोष्णा[३] कफवातजित् ।
कासच्छर्दिज्वरान् हन्ति पित्तकोपं करोति च ॥

कचोराघोर । गन्धपलाश इति मालवे प्रसिद्धः ।

कर्चूरः कटुतिक्तोष्णः[४] कफकासविनाशनः ।
मुखवैशद्यजननो गलगण्डादिदोषनुत् ॥

कचोरा ।

शृङ्गाटकश्शोणितपित्तहारी लघुस्सरो वृष्यतमो विशेषात् ।
त्रिदोषतापभ्रमतापहारी[५] रुचिप्रदो मेहनदार्ढ्यहेतुः ॥

[६] त्रिदोषतापः त्रिदोषज्वरः । तापः दाहः ।

सिंघाटे ।

हन्त्यम्लपित्तमरुचिं वमिदाहमोहतृष्णामदक्लमहरं च सुशीतलं च ।
कण्ठस्य शोषशमनं गुरु वातरक्ते क्षीणे च पथ्यमतिचारु कसेरुकं स्यात् ॥

कसेरु ।

---

१. J_1. omits the word.
२. P_2. गोंठी ।
३. J_1. तीक्ष्णोष्णा ।
४. J_1. तीक्ष्णोष्णः ।
५. Bh. तापज्वरदाहहारी ।
६. T_1. J_1. Bh. omit त्रिदोष ... ... दाह

अथ पत्रशाकाः

तत्र वास्तुकम् —

तदेकं तु बृहत्पत्रं रक्तं स्याद्गौडवास्तुकम् ।
प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमतः स्मृतम् ॥

वास्तुकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम् ।
दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् ॥

सरं प्लीहास्रपित्तार्शःक्रिमिदोषत्रयापहम् ।

तथा—

वास्तुकं तु मधुरं सुशीतलं क्षारमम्लमपि दोषजित्परम् ।
रोचनं ज्वरहरं महार्शसां नाशनं च मलमूत्रशुद्धिकृत् ॥

चाकवत ।

चुक्रं स्यादम्लपत्रं तु लघूष्णं वातगुल्मनुत् ।
रुचिकृद्दीपनं पथ्यमीषत्पित्तकरं परम् ॥

चुका ।

चिल्ली वास्तुकतुल्या स्यात् सक्षारा श्लेष्मपित्तनुत् ।
प्रमेहमूत्रकृच्छ्रघ्नी पथ्या च रुचिकारिणी ॥

चील ।

श्वेतचिल्ली सुमधुरा क्षारा च शिशिरा च सा ।
त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशिनी ॥

बथुवा ।

श्वानचिल्ली कटुस्तीक्ष्णा कण्डूतिव्रणहारिणी ।

सुणेचिल ।

शिग्रुपत्रभवं शाकं रुच्यं वातकफापहम् ।
कटूष्णं दीपनं पथ्यं क्रिमिघ्नं पाचनं परम् ॥

सेउगपत्रें

पालक्यमीषत्कटुकं मधुरं पथ्यशीतलम् ।
रक्तपित्तहरं ग्राहि ज्ञेयं सन्तर्पणं परम् ॥

पालख ।

पुष्कलः पुष्टिकृद्रुच्यः पित्तघ्नः श्लेष्मलो लघुः ।
किञ्चिदुष्णो रक्तवर्णो वातरोगे न तौ हितौ ॥

पोकळा ।

राजशाकिनिका रुच्या पित्तघ्नी शीतला च सा ।
सैवातिशीतला रुच्या विज्ञेया स्थूलशाकिनी ॥

दोन्ही राजगिरे ।

मारिषो रेचकश्शीतो गुरुर्मंदस्त्रिदोषजित् ।

अन्यत्र तु —

मारिषो मधुरश्शीतो विष्टम्भी पित्तनुद् गुरुः ॥
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विषमाग्निजित् ।
रक्तमाषो गुरुर्नातिसक्षारो मधुरस्सरः ।
श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः ॥

मांठ ।

उपोदकी कटुश्शीता कषाया मधुरा च सा ।
निद्रालस्यकरी रुच्या विष्टंभश्लेष्मकारिणी ॥

मोटीवेली ।

उपोदकी परा क्षुद्रा सूक्ष्मपत्रा तु मण्डपी ।
रसवीर्यविपाकेषु सदृशी पूर्वया स्वयम् ॥

क्षुद्रवेली ।

उपोदकी तृतीया च वनजा वन्यजाह्वया ।
वन्याप्युपोदकी तिक्ता कटूष्णा रोचनी परा ॥

रानवेली ।

क्षुपोपोदकनाम्नी च वल्लिस्सा मूलपोतिका ।
मूलपोतिस्त्रिदोषघ्नी वृष्या बल्या लघुश्च सा ॥
बलपुष्टिकरी रुच्या जठरानलदीपनी ।

बसला ।

---

१. J_1. omits this Verse.

२. T_2. adds बल्या नूतनबलकरी । बलपुष्टिकरी विद्यमानबलवृद्धिकरी ।

कुणञ्जरास्त्रिदोषघ्नो मधुरो रुच्यदीपनः ।
ईषत्कषायस्संग्राही पित्तश्लेष्महरो लघुः ॥

कुंजीर ।

झरसी मूत्रदोषघ्नी वातला पित्तजन्तुनुत् ।
मधुरा विरसा तिक्ता शस्तात्यन्तमरोचके ॥

थोर, झरसी ।

सूक्ष्मपत्रा तु झरसी तद्गुणा लघुदीपनी ।

धाकुटी झरसी ।

अन्यत्र तु – झरसीशाकं प्रकृत्य

तिक्तं कटूष्णं दोषघ्नं कफवातहरं परम् ।
रेचनं दीपनं रुच्यं क्रिमिशूलव्रणापहम् ॥
झरशिरी झरा शुल्या पात्रिका झरपत्रिका ।

सूक्ष्मपत्रा ।

कपित्थपत्रा शकुला जातिचित्रकपत्रिका ।

स्थूलपत्रेत्याभिधानात् ।

कौसुम्भशाकं मधुरं कटूष्णं विण्मूत्रदोषापहमामयघ्नम्[2] ।
दृष्टिप्रसादं कुरुते विशेषात् संशीलितं दीप्तिकरं च वह्नेः ॥

कुसुम्भशाक ।

मिश्रेया मधुरा स्निग्धा कटुः कफहरा परा ।
वातपित्तोत्थदोषघ्नी प्लीहजन्तुविनाशिनी ॥

रानसेउप ।

कौसुम्भः कटुकः पाके श्लेष्महृद्दीपनश्च सः ।

बनकुसुम्भ ।

शतपुष्पादळं सोष्णं मधुरं गुल्मशूलनुत् ।
वातघ्नं दीपनं पथ्यं पित्तकृद्रुचिकारकम् ॥

सेउप ।

---

१. १. P_1. P_2. शफकालन्त ।
२. T_2. adds विण्मूत्राश्रितवातादिविकारहारि । आमवास्तज्ञ मितोपदयाः ।
३. J_1. दावकम् ।

तण्डुलीयकदलं हिममर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशि ।
ग्राहकं च मधुरं च विपाके दाहशोफशमनं रुचिदायि ॥

तांदुळजा ।

पानीयतण्डुलीयो यस्तत्कञ्चटमुदाहृतम् ।
कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥

पानीयतांदुलजा ।

कटूष्णं राजिकापत्रं क्रिमिवातकफापहम् ।
कण्ठामयहरं स्वादु शुक्रहृद्रुचिदायकम् ॥

मोहरीपत्र ।

सार्षपं पत्रमत्युष्णं रक्तपित्तप्रकोपनुत् ।
विदाहि कटुकं स्वादु शुक्रहृद्रुचिदायकम् ॥

शिरसपत्र ।

चोङ्गेरीशाकमत्युष्णं कटु रोचनपाचनम् ।
दीपनं कफवातार्शःसंग्रहण्यातिसारजित् ॥

आवोंती ।

घोला च घोलिका घोलिः कलं दुष्कफकारकः ।
क्षेत्रजा लवणा रुच्या चाम्ला वातकफापहा ॥

सेतीचेघोल ।

आरण्या घोलिका चाम्ला रूक्षा रुच्यानिलापहा ।

रानघोल. ।

पित्तश्लेष्मकरी चान्या सूक्ष्मा जीर्णज्वरापहा ।

मलांचीघोल ।

वर्षाभूवस्तुकौ वर्ण्यौ कफमान्द्यानिलापहौ ।
शाके रूक्षतरौ गुल्मप्लीहशूलापहारकौ ॥

घिंट्ठलि वस्तु ।

---

१. Bh. omits this verse.

२. P_1. P_2. च्यागोरी

३. T_1. T_2. दुष्कम्भ ?

जीवन्ती मधुरा शीता रक्तपित्तानिलापहा ।
क्षयदाहज्वरान् हन्ति कफवीर्यविवर्धिनी ॥

एवमेव बृहत्पूर्वा रसवीर्यबलान्विता ।
मूर्तविद्राविणी ज्ञेया वेगाद्रसनियामिका ॥

हरिणवेलिद्वय ।

²स्वर्णजीवन्तिका वृष्या चक्षुष्या मधुरा तथा ।
शिशिरा वातपित्तासृग् ³दाहजिद्बलवर्धिनी ॥

हेमहरिणवेलि ।

वरा शाकेषु जीवन्ती सार्षपस्त्ववरः स्मृतः ॥

आखुकर्णी कटूष्णा च कफपित्तहरा सरा ।
आनाहज्वरशूलार्तिनाशिनी पाचनी परा ॥

भोपनी ।

⁴वत्सादनी तु मधुरा पित्तदाहास्रदोषजित् ।
वृष्या सन्तर्पणी रुच्या विषदोषविनाशिनी ॥

वासेनि ।

वृद्धदारुद्वयं गौल्यं पिच्छलं कफवातकृत् ।
बल्यं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥

दोन्हीफाङ्जी ।

अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णाम्ला प्लीहशूलविनाशिनी ।
वातहृद्दीपनी रुच्या गुल्मश्लेष्मामयापहा ॥

आंवटवेलि ।

---

१. The revisor adds in the margin of a previous folio: 'जीवन्तिः त्रिदोषहन्त्री । खाडे कुष्ठी महाराष्ट्रभाषया ताक । कानडीभाषया हाल गुणकी पला ।'

२. J_1. स्वर्णजीवाभिका ।

३. P_1. P_2. दाहकृद् ।

४. J_1. वत्सवाली ।

स्यातामुभौ गोक्षुरकौ तु शीतलौ
बलप्रदौ तौ मधुरौ च बृंहणौ ।
कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशनौ
रसायनौ तत्र बृहद्गुणोत्तरः ॥

सरांटेद्वय ।

सीतिवार[1]स्तु सङ्ग्राही कषायोष्णस्त्रिदोषनुत् ।
मेधारुचिप्रदो दाहज्वरहारी रसायनम् ॥

कुरडू ।

शण[2]स्त्वम्लकषायश्च मलगर्भास्रपातनः ।
वान्तिकृद्वातकफनुज्ज्ञेयस्तीव्रोऽङ्गमर्दजित् ॥

सणं[3] ।

अम्बष्टा सकषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा ।
वातामयबलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परा[4] ॥

आंबाडा ।

महाराष्ट्री कटुस्तिक्ता कषाया मुखशोधिनी ।
व्रणकीटादिदोषघ्नी रसदोषनिवर्हिणी ॥

पिंपलगा ।

कोंचमाची[5] कटुस्तिक्ता रसोष्णा कफनाशिनी ।
शूलार्शश्शोफदोषघ्नी कुष्ठकण्डू[6]विहारिणी ॥

कामोणी ।

---

१. J_1. सितावरस्तु ; Bh. सितिवारस्तु ।

२. P_1 P_2. शाण ।

३. Bh. adds ताग इति भाषायाम् ।

४. J. The revisor adds in the margin :—

अम्बष्टाम्बालिका माची कुची दन्तशठाम्बिका ।
अम्लोऽम्लको आम्लकश्च वल्कलं तन्तुरूपधृक् ॥
आम्लकोऽप्रतमश्चोष्णः कटी पवनदोषजित् ।
मेध्यः शाकवरश्चैव वह्निवृद्धिकरः परम् ॥
अम्बष्टाचे शाकगुण ।

५. Bh. काकमाची ।

६. Bh. कटुकण्डूति ।

महाचञ्चुः कटूष्णा च कषाया मलशोधिनी ।
गुल्मशूलोदरार्शोऽर्तिविषघ्नी च रसायनी ॥

क्षुद्रचञ्चुश्च मधुरा कटूष्णा च कषायका ।
दीपनी शूलगुल्मार्शश्शमनी च विबन्धकृत् ॥

चञ्चूद्वय ।

कासमर्दश्च तिक्तोष्णो मधुरः कफवातनुत् ।
अजीर्णकासपित्तघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥

कासवदा ।

अजगन्धा कटूष्णा च वातगुल्मोदरापहा ।
कर्णव्रणार्तिशूलघ्नी पीता चेदञ्जने हिता ॥

तिलवणी ।

चक्रमर्दः कटुस्तीव्रमदो वातकफापहः ।
व्रणकण्डूतिकुष्ठार्तिदद्रुपामादिदोषनुत् ॥

तरवटा ।

[1]द्वीपान्तरसमुत्पन्नस्समहान् दद्रुहा परम् ।

काण्टेतरवटा ।

प्रसारिणी गुरूष्णा च तिक्ता वातविनाशिनी ।
अर्शःश्वयथुहन्त्री च मलविष्टम्भहारिणी ॥

चान्दवेलि । हीलमोचिकेति नामान्तरम् ।

ब्राह्मी हिमा कषाया च तिक्ता वातास्रपित्तजित् ।
बुद्धिं प्रज्ञां च मेधां च कुर्यादायुःप्रवर्द्धिनी[2] ॥

ब्राह्मी ।

ब्राह्मी तु सूक्ष्मपत्रान्या स्निग्धपत्रा जलोद्भवा ।
ब्राह्मी तिक्ता च सोष्णा च बलवातामदोषजित्[3] ॥

बांवि ।

---

१. J_1. omits द्वीपा......परम् । काण्टे तरवटा ।

२. T_2. adds the explanation : बुद्धिर्लौकिकव्यवहारदाक्षिण्यम् प्रज्ञा शास्त्रीयव्यवहारे । मेधा धारणा ।

३. J_1. नुत् ।

चिर्वल्लिका चैव कटुः कषाया
जीर्णज्वरे चातिहिता रसायनी ।

चीवलिघोल ।

गोलोमिका कटुस्तिक्ता त्रिदोषशमनी हिमा ।
मलरोगप्रशमनी दोषघ्नी ग्राहिणी च सा ॥

[1]महागोलोमिका तद्वत् । कासलीति उत्तरापथे प्रसिद्धा ।

पाथरी ।

[2]मेच्छाक्षी शिशिरा वृष्या व्रणदोषक्षयापहा ।

होन्गुन्दा ।

द्रोणपुष्पी कटुस्सोष्णा रुच्या वान्तिकफापहा ।
अग्निमान्द्यहरा चैव पथ्या वातापहारिणी ॥

तथा —

द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरु च पि[3]त्तजित् ।
भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु ॥

कुम्मा ।

सुगन्धिर्वातपित्तघ्नी लघ्वरुच्या ज्वरे हिता ।
व्यञ्जनालङ्कृतिः शीता सार्द्रा कुस्तुम्बरी स्मृता ॥
शुष्कं कुस्तुम्बरीपत्रं वातार्शःपित्तगुल्मजित् ॥

कोथिंबीर ।

मेथिका कटुरुष्णा च रक्तपित्तप्रकोपिनी ।
अरोचकहरा दीप्तिकरी वातघ्नदीपनी ॥

मेथी ।

रुच्यं सुगन्धि कैडर्यपत्रं गरकफानिलान् ।
जयेदार्द्रं परं शुष्कं पत्रं बल्यं त्रिदोषनुत् ॥

कालशाकः, करेपक [4]इति कार्णाटकाः ।

---

१. J1. omits महा......प्रसिद्धा ।
२. P1. P2. मठाक्षी ।
३. J1. पित्तहृत् ।
४. J1. omits इति.. ...प्रयोगपारिजातः ।

1081

'रमणो रामणः कालशाकः कैडर्य इत्यभिधानाद्' इति श्राद्धप्रकरणे प्रयोगपारिजातः ।

गाङ्गेरुकदळं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।
मेदःशोफोदरार्शोघ्नं वातलं ग्राहि पिच्छलम् ॥

कारीशाक ।

बल्यं हिमं स्वाद्वगस्त्यं भूतकासत्रिदोषजित् ।

श्रमवैवर्ण्यजित्पत्रमागस्त्यं नातिशीतलम् ।
नक्तान्धानां हितं नस्यात् तत्स्याच्चातुर्थिकापहम् ॥

श्वेतागस्त्यपत्र ।

रक्तागस्त्यदळं रुच्यं विषवीसर्पकुष्ठजित् ।
तत्पुष्पं सर्वपापघ्नमगस्तिफलमग्निकृत् ॥

अवृष्यं रोचनं रूक्षं वातलं कफपित्तजित् ॥

रक्तागस्त्यपत्र ।

स्वादु बिम्बीदळं शीतं वातपित्तास्रपित्तजित् ।
कामलापाण्डुतृष्णाघ्नं मेदःशुष्ककफप्रदम्¹ ॥

बिंबीपत्र ।

पत्रं सूरणजं तीक्ष्णं रूक्षमुष्णं विकाषि च ।
कृमिश्लेष्मार्शसां पथ्यं तद्वन्नाळं सरं गुरु² ।

सूरणपत्रनाळगुणाः ।

श्रीवल्ली कटुकाम्ला च वातशोफकफापहा ।
तत्फलं तैललेपघ्नमत्युष्णं रुचिकृत्तरम् ॥

शीकेकायीपत्रफलगुणाः ।

पट्टशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च स स्मृतः ।
नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनः ॥

नालीक ।

---

१. Bh. शुक्रकफप्रदम् ।
२. J_1. लघु ।
३. J_1. P_1. P_2 नलकम् ।

करम्बी शतपर्वा च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कलम्बी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी ॥

कलंबी ।

शीतिवारश्शितिवरस्स्वस्तिकस्सुनिषण्णकः ।
श्रीवारकस्सूचिपत्रः पर्णाकः कुक्कुटश्शिखी ॥[1]

चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्दळ इतीरितः ।
शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥

चतुष्पत्री[2] ।

सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषत्रयापहः ।
अविदाही लघुः स्वादुः कषायो रूक्षदीपनः ॥
वृष्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् ॥

सुणसुण ।

पाचनं लघु रुच्योष्णं पत्रं मूलकजं नवम् ।
स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत् ॥

मूलकपत्र ।

यवानीशाकमाग्नेयं रुच्यं वातकफप्रणुत् ।
उष्णं कटु च तिक्तं च पित्तलं लघु शूलहृत् ॥

वोवापत्र ।

सेहुण्डस्य दळं तीक्ष्णं दीपनं रोचनं हरेत् ।
आध्मानाष्ठीलिका[3]गुल्मशूलशोथोदराणि च ॥

सेर इति भाषया । निवडिङ्ग[4] ।

पर्पटो हन्ति पित्तास्रं ज्वरतृष्णाकफभ्रमान् ।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुद्वातलो लघुः ॥

पित्तपापडा ।

---

१. All Mss. other than J_1. omit this verse.

२. J_1. omits the name 'चतुष्पत्री' ।

३. P_1. P_2. नाच्छीतिका ।

४. J_1. omits the name निवडिङ्ग ।

रुच्यं चणकशाकं स्याद् दुर्जरं कफवातकृत् ।
अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तनुद्दन्तशोथकृत्

चणकपत्र ।

कलायशाकं भेदि स्याल्लघु तिक्तं त्रिदोषजित् ।

वाटाण्याचीं पत्रें ।

कान्ता कफघ्नी चक्षुष्या पथ्या स्वादुकषायका ।

केना ।

धन्वन्तरिनिघण्टौ—

अग्निदीप्तिकरं श्वेतं शाकूटममकं सरम् ।
दुर्नामक्रिमिमेहघ्नं कफपित्तहरं परम् ॥

श्वेतम् । कृष्णं तु—

दुर्नामकृच्छ्यामलशाकुठं तु
मन्दाग्निविण्मूत्रविबन्धहन्तृ ।

चौमकुरा । अळू महाराष्ट्राः ।

इति संक्षेपतः पत्रशाकानि ।

---

१. Bh. adds before कलायशाकं etc.—

चणकाम्लकमत्यम्लं दीपनं दन्तहर्षणम् ।
लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ॥

आंब चण्याची ।

२. J1. transposes the portion कान्ता कफघ्नी till the end of this section to the अम्र—section which comes after the next seetion in (p. 77)

Bh. कीना कफघ्नी ।

३. J_1 विबन्धहारि ।

४. T 4. adds the explanation: दुर्नामकं, घ्नन्तीति घ्नम्, अर्शोविमिस्सर्थः । श्यामं कृष्णम् ।

५. Bh. [illegible]

अथ करीराणि ।

करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।

तथा —

करीरं कटुतिक्ताम्लं कषायं कटुशीतलम् ।
पित्तास्रदाहकृच्छ्रघ्नं रुचिकृत्पर्वनिर्गुणम् ॥

वंशांकुर ।

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरबिल्वाङ्कुराःसराः ।
शतावर्यङ्कुरास्तिक्ता वृष्या दोषत्रयापहाः ॥

इति करीराणि ।

अग्राणि प्रसिद्धानि ।

अथ फलानि ।

मूत्राघातहरं प्रमेहशमनं कृच्छ्राश्मरीच्छेदनं
विण्मूत्रग्लपनं तृषार्तिशमनं जीर्णाङ्गपुष्टिप्रदम् ।
वृष्यं स्वादुतरं त्वरोचकहरं बल्यं च पित्तापहं
कूश्माण्डं प्रवरं वदन्ति भिषजो वल्लीफलानां पुनः ॥

पित्तनुत्तत्र कूश्माण्डं बालं मध्यं कफावहम् ।
पक्कं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं रेतोविकारिणाम् ॥

कूश्माण्डम् ।

---

१. J1. करीरमाध्मातकरं ।
२. J1. reads: शतावर्यङ्कुराः ॥
३. J1. reads: अग्रं वेत्राग्रमादिः । आह वाग्भटः—वेत्राग्रं बृहती वासा इति
४. चेतोविकारिणाम् ।

डङ्गरी शीतला रुच्या दाहपित्तास्रदोषजित् ।
शोषहृत्तर्पणी गौरया जाड्यहा मूत्ररोधनुत् ॥

तथा—

बालं डङ्गरिकाफलं सुमधुरं शीतं च पित्तापहं
तृष्णादाहनिबर्हणं च रुचिकृत् सन्तर्पणं पुष्टिदम् ।
वीर्योन्मेषकरं लघु प्रबलदं भ्रान्तिश्रमध्वंसनं
पक्वं चेत्कुरुते तदेव मधुरं तृड्दाहरक्तं गुरु ॥

देवडांगरे ।

वृष्यं दाहश्रमविशमनं मूत्रवृद्धिं च दत्ते
पित्तोन्मादापहरणकरं षड्भुजं वीर्यकारि ।
तिक्तं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लं च पाके[2]
निष्पक्वं चेत्तदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि ॥

षड्भुजाकर्कटी, माल्वे प्रसिद्धा ।

कर्कटी मधुरा शीता तिक्ता च कफपित्तजित् ।
रक्तदोषकरा पथ्या[3] मूत्ररोधार्तिनाशिनी ॥

किञ्च—

मूत्रावरोधशमनं बहुमूत्रकारि
कृच्छ्राश्मरीप्रमथनं विनिहन्ति पित्तम् ।
वान्तिघ्नमस्रबहुदाहनिवारि रुच्यं
श्लेष्मापहं लघु च कर्कटिकाफलं स्यात् ॥

काँकडी[4] ।

१, Bh. adds:— काळा भापळा इात भाषायाम्

२. T2 adds the explanation तदनु तारुण्ये । किञ्चिदम्लं स्वल्प-तिक्तम् ।

३. J1 पक्वा ।

४. Bh. ककडी B1 B2 T1 T2 omit this word.

त्रपुसस्य फलं रुच्यं मधुरं शिशिरं गुरु ।
श्रमपित्तविदाहार्तिवान्तिहृद् बहुमूत्रदम् ॥

तौसीकाकडी, कोङ्कणे प्रसिद्धा ।

एर्वारुकं पित्तहरं सुशीतलं मूत्रामयघ्नं मधुरं रुचिप्रदम् ।
सन्तोषमूर्च्छापहरं च तृप्तिदं वातप्रकोपाय घनं सुसेवितम् ।

मलांचें वाळुक ।

वालुकी मधुरा शीताऽम्माना हृद्या श्रमापहा ।

खारदाचिर्भिट ।

बाल्ये तिक्ता चिर्भिटी किञ्चिदम्ला
गौल्योपेता दीपिनी सा च पाके ।
शुक्लातिक्ता[1] श्लेष्मवातारुचिघ्नी
जाड्यघ्नी सा रोचनी दीपिनी च ॥

भेलसेंद ।

मृगाक्षी कटुका तिक्ता पाकेऽम्ला वातनाशिनी ।
पित्तकृत[2]पीनसहरा दीपनी रुचिकृत्परा ॥

सेन्दणी ।

चीनकर्कटिका रुच्या शिशिरा पित्तनाशिनी ।
मधुरा तृप्तिदा हृद्या दाहशोफापहारिणी ॥

पटोलसदृश वाळुक ।

डिण्डिशोरुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।
सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥

दिंडसें[3] ।

---

१. P२. Bh. add the expanation: शुक्ला अतिपक्वा । अतिक्ता निश्शेषगतातिक्तरसा, अतिमधुरेत्यर्थः ।

२. P१ P २. पितृहृत् ।

३. P1. डिंडसे P2 डिण्डसे. J1. दिण्डसे ।

कुम्भतुम्बी समधुरा शिशिरा पित्तनाशिनी ।
गुरुस्सन्तर्पणी रुच्या वीर्यपुष्टिबलप्रदा ॥

गोरक्षतुंबी ।[1]

तुम्बी समधुरा स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भपोषकृत् ।
वृष्या वातप्रदा चैव बलपुष्टिविवर्धिनी ॥

दूधभोंपळा ।

भूतुम्बी कटुकोष्णा च सन्निपातापहारिणी ।
दन्तार्गळं दन्तशोथं धनुर्वातं च नाशयेत् ॥

सोंबतुंबी ।[2]

कलिङ्गो मधुरश्शीतो दाहपित्तश्रमापहः ।
वृष्यस्सन्तर्पणो बल्यो वीर्यपुष्टिविवर्धनः ॥

कलिङ्गडे ।

खर्बुजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥
तेषु यच्चाम्लमधुरं[3] सक्षारं च रसाद्भवेत् ।
रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरं परम् ॥

खर्बूज् ।

हस्तिकोशातकी स्निग्धा मधुराऽध्मानवातकृत् ।
वृष्या क्रिमिहरा चैव व्रणसंरोपणी परा ॥

तथा —

कोशातकी राजपदप्रपूर्वा मदात्यये पित्तगदे च युक्ता ।
श्रमे क्लमे मेहभगन्दरे च व्रणेषु पित्तेष्वपि नित्यपथ्या ॥

पारसादोडका ।

---

१. T2. adds पन्ना भोंपला । Bh. पन्ना भोंपळा पर्वतीया ।
२. Bh. adds कटु भोंपळा ।
३. J1. सचाम्लमधुरम् ।

शिराकोशातकी पित्तशमनी क्षुत्तृषापहा ।
मेहे हिता सदा पथ्या पित्तच्छर्दिविनाशिनी ॥

शिरादोडका ।

फलानि माषवद्विद्यात् काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ।

कुहिरीद्वय ।

पटोली स्वादुपित्तघ्नी रुचिकृज्ज्वरनाशिनी ।
बलपुष्टिकरा पथ्या ज्ञेया दीपनपाचनी ॥

पटोली ।

तथा —

पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।
फलं त्रिदोषशमन मूलं च स्याद्विरेचनम् ॥

चतुरङ्ग[1]परवरें ।

चिचिण्डो[2] वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।
शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥

पटवलेम् ।

असिशिम्बी तु मधुरा कषाया श्लेष्मपित्तजित् ।
व्रणदोषापहन्त्री च शीतला रुचिदायिनी ॥

खङ्ग[3]शिंबी ।

निष्पावौ द्वौ हरिच्छुभ्रौ कषायमधुरौ रसे ।
कण्ठशुद्धिकरौ मेध्यौ दीपनौ रुचिकारकौ[4] ॥

सन्नादि समवीर्यं स्याद्दीषच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ।

दोन्हीघेवडे ।

---

१. All mss. other than J_1. read only पवरें ।
२. T_2. चिचिंटो.
३. P_1. P_2. T_1. J_1. खडशिंबी.
४. T_2. रुचिदायकौ .

अलसान्द्रफलं स्वादु कषायं कफवातजित् ।
विष्टम्भ्यरुच्यं रुच्यं च वह्निमान्द्यकरं गुरु ॥

च्यवलीच्या सेंगा ।

[2] रूक्षातिपित्तकृद् गुर्वी वातला गौरवाकुची ।
तिक्ता नोदरिणां पथ्या ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ॥

वाकुची, गोवारी ।

शीतं शिग्रुफलं वृष्यं पिच्छलं श्लेष्मलं गुरु ।
दीपनं वातपित्तघ्नं वर्ण्यं दुर्नाममेहजित् ॥

शिग्रुफलं श्वेतम् ।

शिग्रु रक्तं कटु स्निग्धं स्वादु तीक्ष्णं हिमं गुरु ।
चक्षुष्यं स्तन्यकृद् वृष्यं बृंहणं वस्तिशोधनम् ॥
मेदोगुल्मोदरश्वासवैस्वर्यक्रिमिशोफजित् ॥

रक्तशिग्रु ।

वातादिदोषशुल्यं मूलं तंस्योष्णम[3]ग्निकृत् ।

शिग्रुमूलम् ।

[4] शिग्रुपुष्पं गुरु हिमं पित्तश्लेष्मक्रिमिव्रणजित् ।
चक्षुष्यं शुक्रलं रुच्यं बृंहणं दीपनं सरम् ॥

इति शिग्रुः ।

आगस्त्यं तरुणं रुच्यं बालं पित्तकफक्रिमीन् ।
हन्ति चक्षुर्व्रणे शस्तं मध्यमं कुसुमं लघु ॥

अगस्त्यफलपुष्पगुणाः ।

---

१. T_2. वातकृत्

२. J_1. omits this verse.

३. P_1. Bh. अग्निजित्

४. J_1. omits this line.

पनसस्य फलं बालं कषायं मधुरं गुरु ।
मेदःश्लेष्मकरं बल्यं तृड्दाहानिलपित्तजित् ॥

लवणादियुतं रुच्यं मध्यपक्वं तथा गुरु ।

फणस अपक्व ।

पनसं मधुरं सुपिच्छलं गुरु हृद्यं बलवीर्यवृद्धिदम् ।
श्रमदाहविशोषनाशनं रुचिहृद् ग्राहि च दुर्जरं परम् ॥

पक्वपनस ।

ईषत्कषायमधुरं तद्बीजं वातलं गुरु ।
तत्फलस्य विकारघ्नं रुच्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥

तथा —

मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्तकफावहः ।

पनसबीज ।

विशेषात्पनसं वर्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ।

---

१. Bh. adds after फणस: —

मदनपालनिघण्टौ —

पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ।
बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥

आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।
पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ॥

गुरूणि बद्धवर्चांसि सृष्टमूत्राणि तानि च ।
मधुरास्तस्य पित्तघ्नाः वृष्याः श्लेष्मानिलापहाः ॥

२. P1. सुपिञ्छलद, T2. सुपिच्छिलम् ·

३. P1; P2. रुचिकृन् ।

अथ पनसावर्तः ।

पनसस्यातिपक्कस्य मज्जा कटविभावितः ।
घर्मशुष्कमिमं प्राहुः पनसावर्तमित्यथ ॥

तद्गुणाः फलवत्किञ्चिल्लघुता गुणयोगतः ॥

फनस पोळी ।

लकुचः क्षुद्रपनसो लकुजो डहुरित्यपि ।
आमं लकुचमुष्णं च गुरु विष्टम्भकृत्तथा ॥

मधुरं च तथाम्लं च दोषत्रितयरक्तकृद् ।
शुक्राग्निनाशकं चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् ॥

सुपक्कं तत्तु मधुरमम्लं वानिलपित्तकृत् ।
कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकं च तत् ॥

बडहर ।

तुण्डी तु मधुरा पित्तश्वासकासकफापहा ।
असृग्ज्वरहरा रम्या कासजिद् गृहबिम्बिका ।

गोंडतोण्डली ।

तिक्ता स्वादुहिमा निंबी वातपित्तास्रशोफजित् ।
छर्दिनी कामलापाण्डुश्वासशोषज्वरापहा ॥

कडुतोंडली ।

कारवल्ली [illegible]क्षि[illegible] दीपनी कफवातजित् ।
[illegible]हरा चैव रक्तदोषकरी च सा ॥

तथा —

कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफपित्तजित् ।
तिक्तं रुच्यं ज्वरश्वासकासगुल्महरं लघु ॥

---

१ J1. omits अथ पनसावर्तः......फनस पोळी ।

२ P1 [illegible]ण्डी [illegible]न्मधुरा P2. तुण्डी तन्मधुरा ।

[illegible] P1, P2 [illegible]ड तोण्डवली ।

तथा —

महावल्ली बद्धविट्का स्वाद्वी गुर्व्यग्निपित्तजित् ।
श्वेतवल्ली विषहरा प्रसूतिक्लेशनाशिनी ॥

तथा —

तीक्ष्णोष्णं दोषजिद्बल्यं कारवेल्लं विषापहम् ।
प्रसेकश्वासकासार्शःक्रिमिकुष्ठज्वराञ्जयेत् ॥

कारली[१] ।

कर्कोटकी कटूष्णा च तिक्ता विषविनाशिनी ।
वातघ्ना पित्तहृच्चैव दीपनी रुचिकारिणी ॥

करटोली ।

कडहुञ्ची कटूष्णा च तिक्ता च रुचिकारिणी ।
दीपनी योनिदोषघ्नी गर्भस्रावविषापहा ॥

कडहुञ्ची ।

स्वादुपाकरसं शीतं पिच्छलं वातपित्तजित् ।
श्लेष्मलं सृष्टविण्मूत्रमनक्ष्यं गुरु बृंहणम् ॥

स्थौल्यं वृष्यं क्रिमिकरं महन्महतिकाफलम् ॥

थोरवांगे ।

---

१. J_1. कारवल्ली ।

२. J_1. Revisor adds in the margin on this subject :—

सर्वरोगहरं पथ्यममृतं बृंहणं लघु ।
कर्कोटकीफलं रुच्यं मधुरं तत्त्रिदोषनुत् ॥

ब्रह्मा निर्मथ्य देवानाममृतं दत्तवान् पुरा ।
मर्त्यानामिह कर्कोटीफलं यस्वाऽभवत्सुखी ॥

पाठान्तरे —

हृद्यं रोचनमग्निदीपनकरं कर्कोटकीनां फलं
चक्षुष्यं व्रणिनां हितं क्षयवतां गुल्मातुराणामपि ।
कासश्वासहरं प्रमेहदमनं दोषत्रयध्वंसनं
किञ्चित्तिक्तरसं ज्वरघ्नमुदितं रोगेषु चार्त्तें हितम् ॥

कोमलं नीलवृन्ताकं मधुरं बृंहणं गुरु ।
पित्तघ्नं प्रीणनं जाड्यं विष्टम्भि कफवातकृत् ॥

नीलवृन्ताक ।

त्रिदोषशमनं पथ्यं सुस्वादु कटु दीपनम् ।
सर्वव्याधिहरं हृद्यमुष्णं वार्तारिकाफलम् ॥

डोरलीवांगीं ।

रुच्यं स्वर्यं ज्वरश्वासकासार्शस्सर्वरोगजित् ।
हृद्यं कटु रसे पाके क्षुद्रं वार्ताकिकाफलम् ॥

सूक्ष्मवांगीं ।

चित्रफला कण्टकिनी महती कट्फला तथा ।
मिश्रवर्णफला नीलफला रक्तफला तथा ॥

शाकश्रेष्ठा रक्तफला नृपप्रियफला तथा ।
वार्ताकी कटुका रुच्या मधुरा पित्तनाशिनी ।

बलपुष्टिकरी हृद्या गुरुर्वातेषु निन्दिता ॥

सर्ववांगीं ।

बालं पथ्यं त्रिदोषघ्नं मध्यमं पित्तवर्धनम् ।
पक्कं श्लेष्मकरं विद्यात् समस्तं बृहतीफलम् ॥

डोरली ।

विज्ञेया श्वेतबृहती वातश्लेष्मविनाशिनी ।

श्वेतडोरली ।

कण्टकारी कटूष्णा च दीपनी श्वासकासनुत् ।
प्रतिश्यायार्तिदोषघ्नी कफवातज्वरार्तिनुत् ॥

रिङ्गणी ।

---

१. J_1. omits डोरलींवाङ्गी and the next verse, possibly due to the scribe.

२. J_1. बृहत्काला ।

लवणमरिचचूर्णेनावृतं रामठाढ्यं
दहनवदनपक्वं कञ्चुकान्तं नितान्तम् ।
हरति पवनसङ्गं श्लेष्महन्तृ प्रसिद्धं
जठरभरणयोग्यं चारुभोज्यं भरित्रम् ॥

अन्यत्र —

वृन्ताकं पिच्छलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् ।
कफमेदानिलामघ्नमत्यर्थं लघु दीपनम् ।
तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ॥

भरीत ।

अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत् ।
तदर्शस्सु विशेषेण हितं हीनं च पूर्वतः ॥

श्वेतवृन्ताक ।

भेण्डा त्वम्लरसा सोष्णा ग्राहिका रुचिकारिका ।

भेण्डी ।

अथ कदली ।

तत्र —

बालं फलं मधुरमल्पतया कषायं
पित्तापहं शिशिररुच्यमथापि नालम् ।
पुष्पं तदप्यनुगुणं क्रिमिहारि कन्दं
पर्णं च शूलशमनं कदलीभवं स्यात् ॥

किञ्च —

रम्भापक्वफलं कषायमधुरं बल्यं च शीतं तथा
पित्तास्रप्रविमर्दनं गुरुतरं पथ्यं न मन्दानले ।

---

१. T_1; J_1. कफमेदालिना, Bh. कफमेदोऽनिला ।

२. J_1. पित्तं चास्रविमर्दनम् ।

सद्यः शुक्रविवृद्धिदं क्रिमिहरं तृष्णापहं कान्तिदं
दीप्ताग्नौ सुखदं कफामयहरं[1] सन्तर्पणं जर्जरम् ॥

महारम्भाफलं शीतं तुष्टिपुष्टिकरं गुरु ।
रक्तपित्तहरं वृष्यं तीव्राग्नीनां प्रशस्यते ॥

महाकदळी[2] ।

स्यात्काष्ठकदळी रुच्या[3] रक्तपित्तहरा हिमा ।
गुरुर्मन्दाग्निजननी दुर्जरा मधुरा परा ॥

कटकेळी[4] ।

सुवर्णमोचा मधुरा हिमा च वल्याऽशने दीपनकारिणी च ।
तृषापहा दाहविमोचनी च कफापहा वृष्यकरी गुरुश्च ॥

तथा —

क्षुद्रं रम्भाफलं शीतं स्वादुपाकरसं गुरु ।
पित्तप्रदरदाहघ्नं वृष्यं नात्यर्थदीपनम् ॥

सोनकेळी[5] ।

गिरिकदळी हिममधुरा बलवीर्यविवृद्धिदायिनी रुचिरा ।
तृट्पित्तदाहशोषप्रशमनकरी दुर्जरा च गुरुः ॥

वेनकदळी ।

कृष्णं रम्भाफलं रुच्यं कषायमधुरं तथा ।
मेहं पित्तं तृषां हन्ति बृंहणं वातलं लघु ॥

कोळकेळि ।

---

१. J_1. कफामयकरम् ।
२. All Mss. other than J_1 omit this name.
३. J_1. रुच्या ।
४. All Mss. other than J_1. omit this name.
५. All Mss. other than J_1. omit this name.

सुगन्धा कृष्णरम्भा च शैलरम्भा यथोत्तरम् ।
निन्दिताः फलसारं तु कषायं मधुरं गुरु ॥
रम्भाफलत्वक्कटुका तिक्ता पित्तहरा लघुः ।

इति कदलीगुणाः ।

करमर्दस्सतिक्ताम्लो बालो दीपनदाहकः ।
पक्वस्त्रिदोषशमनो रुचिघ्नो विषनाशनः ॥

करवंदें ।

कषायमधुरो रूक्षस्तिन्दुकश्श्लेष्मकारकः ।
संग्राही दुर्जरो जिह्वाजाड्यकारी जडो गुरुः ॥

टेंमरू ।

अश्वत्थवृक्षस्य फलानि पथ्या-
न्यतीव हृद्यानि सुशीतलानि ।
निहन्ति पित्तं सह शोणितेन
दाहं तृषां छर्दिमरोचकं च ॥

पिंपरे ।

औदुम्बरं फलमतीव सुशीतलं च
सद्यो निवारयति शोणितपित्तमुग्रम् ।
पथ्यं विषे विषमपित्तशिरोविकारे
नासाप्रवृत्तरुधिरे च विशेषतस्तु ॥

तथा —

औदुम्बरं कषायं स्यात् पक्वं तु मधुरं हिमम् ।
क्रिमिहृत् पित्तरक्तघ्नं मूर्च्छादाहतृषापहम् ॥

उंबरें ।

---

१. Bh. adds after this:

रम्भासारश्शीतलो नातितिक्तो
तृड्दाहघ्नो मूत्रकृच्छ्रातिसारम् ।
मेहान् हन्ति स्फोटकं चास्रपित्तं
रक्तस्रावं सोमरोगं निहन्ति ॥ इति कदलीसारगुणाः ।

1081

मुष्ककः कटुकोऽम्लश्च रोचनः पाचनः परः ।
प्लीहगुल्मोदरार्तिघ्नो द्विधा तुल्यगुणान्वितः ॥

मोखें ।

श्लेष्मान्तकः कटुहिमो मधुरः कषायः
स्वादुश्च पाचनकरः क्रिमिशूलहारी ।
आमास्रदोषमलरोधवहुव्रणार्ति-
विस्फोटशान्तिकरणः कफहारणश्च ॥

तथा —

केश्यस्संतिक्तो रूक्षोष्णो मधुरस्तुवरः कटुः ।
विषवीसर्पविस्फोटव्रणपित्तकफव्रणुत् ॥

फलं तु मधुरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ।
कषायं कटुकं पाके अग्निपित्तकफास्रजित् ॥

तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु ।
विष्टम्भि बृंहणं रूक्षं वातपित्तकफास्रजित् ॥

मोंकरें सेळवंटीं ।

भूकर्चुदारो मधुरः क्रिमिदोषनिवारणः ।
वातप्रकोपनः किञ्चिच्छीतलः स्वर्णमारकः ॥

गोघणी ।

अथ नारिकेळः ।

नारिकेळो गुरुस्स्निग्धः शीतः पित्तविनाशनः ।
अर्धपक्वस्तृषाशोषशमनो दुर्जरः परम् ॥

नारेळ ।

---

१. P1. P2. T2. add the explanation द्विधा— पक्वोऽपक्वश्च ।
२. J1. कफकारणश्च ।
३. P1. P2. भूकर्चुरोऽतिमधुरो ।

मधुरं मधुनारिकेळयुक्तं शिशिरं दाहतृषार्तिपित्तहारि ।
बलपुष्टिकरं च कान्तिमग्र्यां कुरुते वीर्यविवर्धनं च रुच्यम् ॥

किञ्च —

माध्वीकं नारिकेलीफलमतिमधुरं दुर्जरं जन्तुकारि
स्निग्धं वातातिसारश्रमशमनमथ ध्वंसनं वह्निदीप्तेः ।
आमश्लेष्मप्रकोपं जनयति कुरुते चारु कान्तिं बलं च
स्थैर्यं देहस्य दत्ते घनमदनकलावर्धनं पित्तनाशि ॥

मोह कोङ्कणे प्रसिद्धः ।

कर्बूरं नारिकेळस्य स्निग्धं गुरु च दुर्जरम् ।
दाहविष्टम्भदं रुच्यं बलवीर्यविवर्धनम् ॥

खोंबरें ।

[इति नारिकेळः ।]

पूगं गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तहृत् ।
मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम् ॥

आर्द्रं तद् गुर्वभिष्यन्दि वह्निदृष्टिहरं स्मृतम् ।
स्विन्नं दोषत्रयच्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम् ॥

पूगफल ।

सिन्दोळं कफवातपित्तशमनं रक्तातिसारापहं
पामाकुष्ठभगन्दरामशमनं तीव्राश्मरीभेदनम् ।
हृद्रोगेषु हितं सदा बलकरं कामाग्निसन्दीपनं
कासक्षीणविरेचने ज्वरगदे शस्तं च सिन्दीफलम् ॥

सिन्दोळी ।

ईषत्कषायमधुरा वातपित्तनिबर्हिणी ।
बल्या वृष्या च हृद्या च विशेषादुत्तती गुरुः ॥

उत्तती ।

१. [ ]. कफपित्तकृत् ।

खर्जूरो रक्तपित्तं शमयति मधुरः स्वादुपाकेऽतिशीत-
स्तृष्णाशोषापहन्ता विषममदरुजाश्वासहिध्मापनोदी ।
स्निग्धो वृष्यो बलासं जनयति सुतरां सेवितश्चाग्निहन्ता
रुच्यो हृद्यो नितान्तं श्रमजनितरुजं हन्ति सन्तर्पणेन ॥

खर्जूर ।

दाहघ्नो मधुरोऽस्रपित्तशमनस्तृष्णातिशोफापहः
स्निग्धः श्वासकफश्रमोदयहरः सन्तर्पणः पुष्टिदः
वह्नेर्मान्द्यकरो गुरुर्विषहरो हृद्यश्च दत्ते बलं
स्निग्धो वीर्यविवर्धनश्च कथितः पिण्डाख्यखर्जूरकः ॥

पेंडखर्जूर ।

दाडिमं मधुरमम्लकषायं कासवातकफपित्तविनाशि ।
ग्राहि दीपनकरं च लघूष्णं शीतलं श्रमहरं रुचिदायि ॥

दाडिमं द्विविधमीरितमार्यैरम्लमेकमपरं मधुरं च ।
तत्र वातकफकारि किलाम्लं तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् ॥

दाडिम ।

द्राक्षातिमधुराम्ला च शीतापित्तार्तिदाहजित् ।
मूत्ररोधहरा रुच्या वृष्या सन्तर्पणी परा ॥

द्राक्षा ।

गोस्तनी मधुरा शीता हृद्या च मदहारिणी ।
दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृष्णाहृल्लासनाशिनी ॥

गोस्तनी ।

---

१. J_1. has this verse as follows

दाहघ्नी मधुराम्लपित्तशमनी तृष्णातिशोफापहा
स्निग्धाश्वासकफश्रमोदयहरा सन्तर्पणी पुष्टिदा ।
वह्नेर्मान्द्यकरी गुरुर्विषहरा हृद्या च दत्ते बलं
स्निग्धा वीर्यविवर्धिनी च कथिता पिण्डाख्यखर्जूरिका ॥

पिण्डखर्जूरी ।

२. J_1. शीतपित्तादिदाहजित् P_1. P_2. शीतपित्तातिदाहजित् ।

३. J_1. omits this verse.

अञ्जसा मधुराम्ला च रसाला रुचिकारिणी ।
शिशिरा श्वासहृल्लासनाशिनी जनवल्लभा ॥

द्वीपद्राक्षे ।

द्राक्षाबालफलं कटूष्णविषदं पित्तास्रकोपप्रदं
मध्यं चाम्लरसं [1]देशान्तरगतं रुच्यं च वह्निप्रदम् ।
पक्वं चेन्मधुरं तथाम्लसहितं तृष्णास्रपित्तापहं
पक्वं शुष्कतमं श्रमार्तिशमनं सन्तर्पणं पुष्टिदम् ॥

अपि च ।

शीता पित्तास्रदोषं [2]दमयति मधुरा स्निग्धपाकातिरुच्या
चक्षुष्या श्वासकासश्रमविषशमनी शोफतृष्णाज्वरघ्नी ।
दाहाध्मानश्रमादीनपनयति परा तर्पणी पक्वशुष्का
द्राक्षा [3]संक्षीणवीर्यानपि मदनकलाकेलि[4]युक्तान् विधत्ते ॥

[5]द्राक्षा, भव्यमिति नामान्तरम् ।

[6]आमं भूपनसं रुच्यं कफपित्तकरं गुरु ।
अभ्रप्ररोचकं हृद्यं श्रमक्लमनिबर्हणम् ॥
पक्वं तु पित्तहृत् स्वादु रसमातपदोषनुत् ॥

अनानस ।

कर्मारकोऽम्ल उष्णश्च वान्तिहृत् पित्तकारकः ।
पक्वस्तु मधुराम्लस्स्यात् बलपुष्टिरुचिप्रदः ॥

कमरख ।

---

१. J. दशान्तरगतम् ।
२. Bh. शमयति ।
३. J_1. सुक्षीण ।
४. केलितृष्यान् ।
५. द्राक्षागुणः ।
६. J_1. omits this verse; P_1, P_2. आमं तु कैतकं रुच्यं Bh; आमं तु कौतुकं रुच्यं ।

अमृतफलं लघु वृष्यं सुस्वादु त्रीन् हरेद्दोषान् ।
देशेषु मुद्गलानां बहुलं तल्लभ्यते लोकैः ॥

अमृतफल ।

अथ बदराणि[1] ।

बदरं मधुरं कषायमम्लं परिपक्वं मधुराम्लमुष्णमेव ।
कफकृत् पवनातिसाररक्तश्रमशोषार्तिविनाशनं च रुच्यम् ॥

इति साधारण्येन ।

राजबदरस्सुमधुरः शिशिरो दाहार्तिपित्तवातहरः ।
वृष्यश्च वीर्यवृद्धिं कुरुते शोषश्रमानपहरति[2] ॥

राजबोरें ।

भूबदरी मधुराम्ला कफवातविकारहारिणी पथ्या ।
दीपनपाचनकर्त्री किञ्चित्पित्तास्रकारिणी रुच्या ॥

भूबदरी ।

लघुबदरं मधुराम्लं पक्वं कफवातनाशनं रुच्यम् ।
स्निग्धं च जन्तुकारकमीषत्पित्तार्तिदाहशोषघ्नम् ॥

क्षुद्रबदरम् ।

पत्रं तु बादरं लेपे ज्वरदाहविनाशनम् ।
त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रामयापहम् ॥

बदरपत्रादिगुणाः ।

बीजपूरफलमम्लकटूष्णं श्वासकासशमनं पवनघ्नम् ।
कण्ठशोधनकरं लघु हृद्यं दीपनं च रुचिकृत्पचनं च ॥

किञ्च —

बालं पित्तमरुत्कफप्रदमलं मध्यं च तादृग्विधं
पक्वं वर्णकरं च हृद्यमथ तत् पुष्णाति पुष्टिं बलम् ।

---

१. J_1. अथ बदरगुणाः ।
२. T_2. श्रमान् हरति ।

शूलाजीर्णविबन्धमारुतकफश्वासार्तिमन्दाग्निजित्
कासारोचकशोफशान्तिदमिदं स्यान्मातुलुङ्गं सदा ॥

त्वक् तिक्ता दुर्जरा स्यात् क्रिमिकफपवनध्वंसिनी स्निग्धमुष्णं
मूलं पित्त(प्रकोप)प्रशमनमखिलारोचकघ्नं च गौल्यम् ।
वातार्तिं कण्ठदाहं जठरगदहरं केसरं दीप्यमम्लं
बीजं तिक्तं कफार्शःश्वयथुशमकरं बीजपूरस्य पथ्यम्[3] ॥

माहोलुङ्ग ।

अम्लः कटूष्णो वनबीजपूरो रुचिप्रदो वातविनाशनश्च ।
स्यादामदोषक्रिमिनाशकारी कफापहः श्वासनिषूदनश्च ॥

वनमाहोलुङ्ग ।

मधुकर्कटी तु मधुरा शिशिरा दाहनाशिनी ।
त्रिदोषशमनी रुच्या वृष्या च गुरुदुर्जरा ॥

मधुकाकडी ।

नारङ्गं मधुरं चाम्लं गुरूष्णं चैव रोचनम् ।

नारङ्ग ।

वातामं क्रिमिशूलघ्नं बल्यं श्रमहरं परम्[4] ।

वाताम, उत्तरे प्रसिद्धम् ।

निम्बूफलं प्रथितमम्लरसं कटूष्णं
गुल्मामवातहरमग्निविवृद्धिकारि ।
चक्षुष्यमेतदथ कासकफार्तिकण्ठ-
विच्छर्दिहारि परिपक्वमतीव रुच्यम् ॥

निम्बू ।

जम्बीरस्य फलं रसेऽम्लमधुरं वातापहं पित्तहृत्
पथ्यं पाचनरोचनं बलकरं वह्नेर्विवृद्धिप्रदम् ।

---

१. J_1. श्वासाग्निमन्दा ।

२. J_1. शोकशान्तिद ।

३. T_1. gives a note: हन्तीति शेषः in the margin.

४. J_1. वातामःक्रिमि ...... परम् ॥ नारिङ्ग

पक्वं चेन्मधुरं कफार्तिशमनं पित्तास्रदोषापनुद्
वर्ण्यं वीर्यविवर्धनं च रुचिकृत् पुष्टिप्रदं तर्पणम् ॥

जम्बीर ।

मधुरो मधुजम्बीरः शिशिरः कफपित्तनुत् ।
शोषघ्नस्तर्पणो वृष्यः श्रमघ्नः पुष्टिकारकः ॥

सालरनिम्बू ।

अम्लवेतफलं चोष्णं तीक्ष्णं स्निग्धं च दीपनम् ।
बद्धमूलानपि व्याधीन् भिन्द्याद्वज्रं गिरीनिव ।
संशूलानाहविष्टम्भान् जयेद्वातकफामयान् ॥

अम्लवेतसमम्लं च तीक्ष्णोष्णं भेदनं लघु ।
दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तास्रदूषणम् ॥

रूक्षं विण्मद्यदोषघ्नं हृद्रोगाध्मानशूलजित् ।
हिध्मानाहानिलश्वासकासशूलत्रमिप्रणुत् ॥

द्रवीभवत्यजामांसं मलवस्त्रं सितं भवेत् ।
चणकाम्लोपमं स्वादु साम्लं स्यादग्निदीपनम् ॥

अम्लवेतस ।

साराम्लमामवातघ्नं कफपित्तकरं गुरु ।

साराम्ल ।

चौरं स्वादु कषायाम्लं रूक्षं गुर्वास्यशोधनम् ।
विशदं रोचनं हृद्यं शीतलं ग्राहि वातलम् ॥
छर्द्यसृक्कफपित्तघ्नं विष्टम्भाध्मानबन्धनुत् ।

चोरनिम्बू ।

कपित्थो मधुराम्लश्च कषायस्तिक्तशीतलः ।
वृष्यः पित्तानिलं हन्ति संग्राही व्रणनाशनः ॥

---

1. P1, P2. वातलं गुरु । T2. ग्राहि वातलम् ।

किञ्च —

कपित्थमाममम्लोष्णं कण्ठघ्नं ग्राहि वातलम् ।
दोषत्रयहरं पक्कं मधुराम्लरसं गुरु ॥

कंवीठ ।

आमलकं कषायाम्लं मधुरं शीतलं लघु ।
दाहपित्तवमीमेहशोषघ्नं च रसायनम् ॥

आवला ।

काष्ठधात्रीफलं स्वादु कषायकटुकं तथा ।
शीतपित्तास्रदोषघ्नं पूर्वोक्तैरधिकं गुणैः ॥

काष्ठावला ।

प्राचीनामलकं रुच्यमुष्णं गुरु मलापहम् ।
वातघ्नं पित्तकफहृत् पक्कं तुवरगीलुवत् ॥

पाणीआवला ।

लवलीफलमस्रार्शःकफपित्तहरं गुरु ।
विशदं रोचनं रूक्षं स्वाद्वम्लतुवरं रसे ॥

रायआवला ।

चारः पित्तकफास्रघ्नः तत्फलं मधुरं गुरु ।
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् ॥
प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्धनः ॥

चारोळ्या ।

क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् ॥

खिरणी ।

---

१. P1. P2. प्रमीमेह ।
२. P1. बलवर्धनः ।

आम्रातकं कषायाम्लमामं हृत्कण्ठकर्षणम् ।
पक्वं तु मधुराम्लाख्यं स्निग्धं किञ्चित्कफापहम् ॥

आंबाडे ।

चिञ्चात्यम्ला भवेदामा पक्वा तु मधुराम्लिका ।
वातघ्नी पित्तदाहास्रकफदोषप्रकोपिनी ॥

तथा —

पक्वं तु मधुराम्लं स्याद् भेदि विष्टम्भवातजित् ।
पक्वचिञ्चाफलरसो मधुरोऽम्लो रुचिप्रदः ॥

शोफपाककरो लेपे[1] व्रणदोषविनाशनः ।
चिञ्चापत्रं तु शोफघ्नं रक्तदोषव्यथापहम् ॥

तस्य शुष्कत्वचः क्षारः शूलमन्दाग्निनाशनः ।

इति चिञ्चा ।

दीपनं गुरु सङ्ग्राहि स्निग्धं बैल्वं तु कोमलम् ।
तदेव पक्वं विज्ञेयं मधुरानुरसं गुरु ॥

कटुतिक्तकषायोष्णं संग्राहि च त्रिदोषजित् ।
काञ्जिके संस्थितं बिल्वमग्निसन्दीपनं परम् ॥

हृद्यं रुचिकरं प्रोक्तमामवातविनाशनम् ॥

बिल्वफल ।

सल्लकी[2] तिक्तमधुरा कषाया ग्राहिणी परा ।
कुष्ठास्रकफवातार्शोव्रणदोषार्तिनाशिनी ॥

सौलफल[3] ।

कार्कटं तु फलं रुच्यं कषायं दीपनं परम् ।
कफपित्तहरं ग्राहि चक्षुष्यं लघु शीतलम् ॥

काकडे ।

---

१. J1: Bh लेपो ।
२. P1. T1. सच्छकी. P2. मच्छकी ।
३. J1. साइल ।

जम्बूः कषायमधुरा श्रमपित्तदाह-
कण्ठार्तिदोषशमनी क्रिमिदोषहन्त्री ।
श्वासातिसारकफकासविनाशिनी च
विष्टम्भदा त्वपि च रोचनपाचनी च ॥

जांबूळ ।

विकण्टकः कषायः स्यात् कटुरूक्षो रुचिप्रदः ।
दीपनः कफहारी च वस्त्ररङ्गविधायकः ॥

हंसीफल, वारतोंडे इति नामान्तरम् ।

स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं वातहृत्कफकृद् गुरु ।

आर्द्रमरीच ।

करीरः कटुकस्तीक्ष्णः छेद्युष्णो भेदनो जयेत् ।
दुर्नामकफवातामगरशोफक्रिमिव्रणान् ॥

तस्य पुष्पं तु तुवरं वातकृत्कफपित्तजित् ।
फलं तिक्तं कषायोष्णं कटुकं रसपाकयोः ॥

विकारि मधुरं रूक्षं संग्राहि कफपित्तजित् ।

नेपतीं ।

फांपटस्य फलं तिक्तं श्लेष्मलं क्रिमिनाशनम् ।
पित्तलं गुरु विष्टम्भि रुच्यं चार्ष्णं परं स्मृतम् ॥

फांवेटं ।

जीवन्तीफलमत्यर्थं मधुरं बृंहणं गुरु ।

दोडी ।

एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं दीपनं परम् ॥

एरण्डफल ।

---

१. T₂ omits this line.

तूदं गुरु सरं चाम्लमामं तद्रक्तपित्तलम् ।
उष्णं पक्वं तु मधुरं शीतपित्तानिलापहम् ॥

तूत ।

कर्कटं तुवरं साम्लं गुरूष्णं रक्तपित्तलम् ।
सरं वातहरं श्लेष्महृत्पक्वं नास्रपित्तलम् ॥

मृगलेण्डिक ।

अथ हरीतकीप्रकणम् ।

तोदनं लघु संग्राहि साम्लोष्णं वह्निपित्तकृत् ।
स्निग्धं पक्वं तु मधुरं कषायं कफवातजित् ॥

तोरणे ।

विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चैव नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥

अलाबुनाभिर्विजया सुवृत्ता रोहिणी स्मृता ।

स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलान्या सामृता मता ।
पञ्चास्रा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् ॥

त्र्यस्रां तु चेतकीं विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ।

विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी पूतना
सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता प्रतिस्थानके[1] ।
चम्पायाममृताभया च जनिता देशे सुराष्ट्राह्वये
जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सप्तप्रभेदा बुधैः ॥

सर्वप्रयोगे विजया च रोहिणी क्षतेषु लेपेषु तु पूतनोदिता ।
विरेचने स्यादमृता गुणाधिका जीवन्तिका स्यादिह जीर्णरोगाजित् ॥

---

1. Tc. Bh. P1. P2. प्रतिष्ठानके ।

स्याच्चेतकी सर्वरुजापहारिका नेत्रामयघ्नीमभयां वदन्ति ।
इत्थं यथायोगमियं प्रयोजिता ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिदन्यथा ॥

चेतकी च धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विरिच्यते वेगात्प्रभावान्नात्र संशयः ॥

सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगसुलभा[1] सर्वव्याधिषु शस्यते ॥

क्षिप्ताप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती भिषग्वर्यैः ।
कालयोगात्स्वयं पक्वा निपतेद्या महीतले ।

नवा स्निग्धायता वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाम्भसि ।
निमज्येद्या तथैकस्मिन् फले चैव द्विकर्षता ॥

सर्वदा गुणकृत्सा तु ततोऽन्या तु विवर्जिता ।
जन्तुदिग्धां दावदग्धां जले पङ्के स्थितां पुनः ॥

ऊखरे चास्थितां भिन्नां वर्जयेत्तु हरीतकीम् ।
स्वाद्वम्लभावात् पवनं कटुतिक्ततया कफम् ॥

कषायमधुरत्वाच्च पित्तं हन्ति हरीतकी ।
मज्जत्वक्स्नायुमांसास्थिस्थिताः पञ्चाभयोद्भवाः ॥

स्वादुकट्वम्लतिक्ताख्याः कषायाः क्रमशो रसाः ।
पथ्यो मज्जा च चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥

हरति प्रसभं व्याधीन् भूयस्तकति यद्वपुः ।
हरीतकीति सा प्रोक्ता तकतिर्दीप्तिवाचकः ॥

हरीतकी तु तृष्णायां हनुस्तम्भे गळग्रहे ।
शोषे नवज्वरे क्षीणे गुर्विण्यां नैव शस्यते ॥

---

१. P1; P2; T2. दोषे नवज्वरे T2. Gives another reading also. शोषे नवज्वरे इति केचित् ॥

हिमाद्रिजायाश्च हिमाद्रिजाया गुणान् समग्रान् यदि वेद वेदः।
धन्वन्तरिर्यत्र तरिर्न देवो भवे भवेद् भूरिभवो भवोऽपि ॥

गुणान्तराणि ग्रन्थान्तरतोऽवधेयानि ।

इति हरीतकीप्रकरणम् ।

अक्षं कषायं मधुरं पाके पित्तकफापहम् ।
उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं केश्यं वैस्वर्यजन्तुजित् ॥
चक्षुष्यं भेदनं रूक्षं लघु कासविनाशनम् ।
अक्षमज्जा मदकरः कफमारुतनाशनः ॥

व्याहडे ।

आक्षोटकं सरं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।
गुरूष्णं बृंहणं वृष्यं बल्यं विष्टम्भि रोचनम् ॥
हृद्यं क्षयास्रपवनदाहघ्नं रक्तपित्तलम् ।

अकरोटें ।

वाताम उष्णस्सुस्निग्धो वातघ्नश्शुक्रकृद् गुरुः ।
वातामंमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥
स्निग्धोऽम्लकफकृच्चेष्टो रक्तपित्तविकारिणाम् ।

वदाम ।

सेवं समीरपित्तघ्नं बृंहणं कफकृद् गुरु ।
रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृत् ॥

सेव ।

फलं तालस्य मधुरं गुरु स्निग्धं हिमं सरम् ।
विष्टम्भि बृंहणं वृष्यं तर्पणं कफमांसकृत् ॥

सरं विष्टम्भीति विशेषणद्वयं संग्रहणीकरत्वं बोधयति ।

बीजं स्वादु रसे पाके मूत्रलं वातपित्तजित् ॥
पक्वं तालफलं पित्तं श्लेष्मरक्तविवर्धनम् ।
दुर्जरं बहुमूत्रं च तन्द्राभिष्यन्दशुक्रलम् ।

---

1. J1, Bh. omit सरं ... ... बोधयति ।

तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः ।
श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहमधुरस्सरः ॥

तालजं तरुणतोयमतीव प्राणिनां मदविकारकरं तु ।
अम्लभावमुपयाति यदा तत्पित्तकृत्पवनदोषहरं च ॥

तालगुणाः ।

सीताफलं सुमधुरं शीतलं पित्तनाशनम् ।
सुपक्वं रुचिकृद्वाते हितं न कफकृत्परम् ॥

सीताफलम् ।

अथाम्रप्रकरणम् ।

आम्रः कषायाम्लरसः सुगन्धिः कण्ठामयघ्नोष्णकरश्च बालः ।
पित्तप्रकोपानिलरक्तदोषप्रदः कटुत्वादरुचिप्रदश्च¹ ॥

बालाम्रा ।

आपिच —

बालं पित्तानिलकफहरं तच्च बद्धास्थि तादृक्
पक्वं दोषत्रितयशमनं सुष्टु पुष्टिप्रदं च ।
दत्ते धातुप्रचयमधिकं तर्पणं कान्तिकारि
ख्यातं तृष्णाप्रशमनमथो साहकारं फलं स्यात् ॥

ते च त्रिविधाः । राजाम्रमहाराजाम्ररसाम्लभेदात् ।

राजाम्राः कोमलास्सर्वे कट्वम्लाः पित्तदाहकाः ।
सुपक्वास्स्वादुमाधुर्यपुष्टिवीर्यबलप्रदाः ॥

तत्राम्रेषु त्रिषु प्रोक्तं साम्यमेव रसोच्चयात् ।
गुणाधिक्यं तु विज्ञेयं पर्यायादुत्तरोत्तरम् ॥

किञ्च —

बालं राजफलं कफास्रपवनश्वासातिपित्तप्रदं
मध्यं तादृशमेव दोषबहुलं भूयः कषायाम्लकम् ।

---

1. P_1. कटुत्वाच्च रुचिप्रदश्च । T_2, P_1, P_2. add उष्णकरः दाहकृत् ।

पक्कं चेन्मधुरं त्रिदोषशमनं तृष्णाविदाहश्रम-
श्वासारोचकमोचकं गुरु हिमं वृष्यं च चूताह्वयम् ॥

आम्रत्वचा कषाया च मूलं सौगन्धि तादृशम् ।
रुच्यं सङ्ग्राहि शिशिरं पुष्पं तु रुचिदीपनम् ॥

अतिसारहरं पित्तप्रमेहकफनुत् परम् ।
असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृद् ग्राहि शीतलम् ॥

आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतीव शोषितम् ।
अम्लं स्वादु कषायं स्याद् भेदनं कफवातजित् ॥

पक्कं तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं गुरु बलप्रदम् ।
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ॥

कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ।
तदेव वृक्षसंपक्कं गुरु वातहरं परम् ॥

मधुराम्लरसं किञ्चिद् भवेत्पित्तप्रकोपनम् ।
आम्रं कृत्रिमपक्कं यत् तद्भवेत्पित्तनाशनम् ॥

रसस्याम्लस्य हानेश्च माधुर्याच्च विशेषतः ।
चूषितं तत्परं रुच्यं बलवीर्यकरं लघु ॥

शीतलं शीघ्रपाकि स्याद् वातपित्तहरं परम् ।
तद्रसो गालितो बल्यो गुरुर्वातहरस्सरः ॥

अहृद्यस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्धनः ।
तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च ॥

मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ।

तथा —

वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्धनम् ।
वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धयुग्गुरु शीतलम् ॥

मन्दानलत्वं विषमज्वरं च रक्तामयं बद्धगुदोदरं च ।
आम्रातियोगो नयनामयं च करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥

पक्वस्य सहकारस्य कंटविस्तारितो रसः ।
घर्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रातक इति स्मृतः ॥

आम्रावर्तस्तृषाच्छर्दिवातपित्तहरस्स्मृतः ।
रुच्यस्सूर्यांशुभिः पाकाल्लघुश्च स हि कीर्तितः ॥[1]

आम्रपोळी ।

आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशनम् ।
ईषदम्लं च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् ॥

आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् ।

इत्याम्रप्रकरणम् ॥

कोशाम्रमम्लमनिलापहरं कफार्ति-
पित्तप्रदं गुरु विदाहि विशोफकारि ।
पक्वं भवेन्मधुरमीषदपारमम्लं
कण्डूतियुक् च रुचिदीपनपुष्टिबल्यम् ॥

कोशाम्र, आंबसोल ।[2]

पिण्डारं शीतलं बल्यं पित्तघ्नं रुचिकारकम् ।
पाके लघु विशेषेण विषशान्तिकरं स्मृतम् ॥

पिण्डारं ।

वातकुंभफलं ग्राहि कफवातप्रकोपनम् ।
तदेव पक्वं मधुरं पित्तघ्नं रोचनं गुरु ॥[3]

पोपया ।

अथ साधारण्येन फलगुणाः —

फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत्तदुदाहृतम् ।
बिल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् ॥

---

१. T_2. रुच्यः शीतांशुभिः ।
२. T_1., J_1. omit this name, P_1. P_2. आम्मोल ।
३. J_1. omits this verse.

फलतुल्यगुणं सर्वं मज्जानमपि निर्दिशेत् ।
फलं हिमादिदुर्वातव्यालकीटादिदूषितम् ।।
अकालजं कुभूजं च पाकातीतं न भक्षयेत् ।।

इति फलवर्गः ।।

अथ काण्डीरः ।

काण्डीरः कटुतिक्तोष्णः सरो दृष्टिव्रणार्तिनुत् ।
लूतगुल्मोदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशनः ।।

काण्डवेलि ।

रुच्यं रूक्षं ग्राहि वृष्यं वातलं वह्निसादनम् ।
ईषत्कषायं स्वादुस्रपित्तप्रदरमेहजित् ।।
प्रोक्तं रम्भागर्भकाण्डं श्लेष्मलं वह्निसादनम् ।

बालदण्ड ।

तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातश्लेष्मव्रणापहम् ।
कटु क्रिमिहरं कण्डूकुष्ठघ्नं रुचिकारकम् ।।

सर्षपनाळ ।

सर्वे संस्वेदजाश्शीताः दोषलाः पिच्छलाश्च[2] ते ।
गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदाः ।।
भृङ्गच्छल्ली कटूष्णा च तिक्ता रोचनदीपनी ।

भोवरसालि ।

अथ पुष्पाणि ।

निहन्याद्बिल्वजं पुष्पमतीसारं तृषां वमिम् ।

बिल्वपुष्पम् ।

---

१. P_2. वातघ्नं ।
२. P_1. पिच्छला ।

श्रीपर्णीकुसुमं शीतं तिक्तं सङ्ग्राहि वातलम् ।
कषायं मधुरं पाके पित्तास्रासृग्दरापहम्[1] ॥

श्रीपर्णीपुष्पम् ।

पाटलाकुसुमं हृद्यं कषायमधुरं हिमम् ।
हिध्माकफातिसारघ्नं शोषघ्नं वारिवासनम् ॥

पाटलीपुष्पें ।

निर्गुण्डिपुष्पं तिक्तोष्णं क्रिमिवातकफापहम् ।
गुल्मप्लीहारुचिं कुष्ठं कण्डूं शोफं जयेत्कटु ॥

निर्गुण्डीपुष्पें ।

पुष्पमाखुविषं हन्यात् कपित्थस्य विशेषतः ।

कावठफूल ।

माधूकं मधुरं शीतमहृद्यं बृंहणं गुरु ॥

माधूकपुष्प ।

शाल्मलीपुष्पशाकं तु घृतसैन्धवसाधितम् ।
प्रदरं नाशयत्याशु दुस्साध्यं च न संशयः ॥

रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु ।
कफपित्तास्रजिद् ग्राहि वातलं च प्रकीर्तितम् ॥

शाल्मलीपुष्प ।

इति पुष्पाणि ।

अथ कवकम् ।

भूस्फोटं कवकं छत्रं भूमिच्छत्रं शिलीन्ध्रकम् ।
क्षितिगोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु च तद्भवेत् ॥

श्रेष्ठाश्शुचिस्थलीकाष्ठवंशगोव्रजसम्भवाः ।
नातिदोषकरास्ते स्युः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥

भूकन्दस्त्वतिदोषलँ इति वाग्भटः । भूकन्दः भूस्फोटः कवक इति यावत् ।

इति कवकानि ॥

---

1. P1, P2. सृग्ज्वरापहम् ।

अथ हारीतप्रकरणम् ।

तत्र —

रुच्यं चूतफलोद्भूतं हारीतं वातजिद् गुरु ।
पित्तश्लेष्मकरं वह्निमान्द्यकारि विकारि च ॥

आम्रहरीतकम् ।

स्थौल्यकान्तिकरं वैम्बं हरितं वातपित्तजित् ।

तोण्डल्याचें ।

हरितं मूलकोद्भूतं लघूष्णं स्वादु पाकतः ॥
गुल्मशूलक्षयहरं रुच्यं दोषहरं परम् ।

मूलकहरित ।

रुच्यग्निकृत् क्रिमिश्लेष्मकुष्ठजित्कारवेलकम् ॥

कारल्यांचे ।

रम्भाकाण्डकृतं दाहपित्तास्रघ्नं कफप्रदम् ।
कषायकटुतिक्तोष्णं रूक्षं गुर्वग्निसादनम् ॥
वातघ्नं च .... ।

रम्भाकाण्डजम् ।

रुच्यं सुगन्धं कैडर्यपत्रजं सर्वदोषनुत् ।

कृष्णनिम्बस्य ।

शृङ्गवेरं सलवणं स्तम्भशोफानिलापहम् ।
जिह्वाजाड्यहरं वृष्यं रोचनं दीपनं लघु ॥

जम्बीराक्तं सलवणं हरितं शृङ्गवेरजम् ।
रुच्यं श्लेष्मानिलप्लीहकण्ठरोगहरं परम् ॥

आर्द्रकं सगुडं बल्यं वातश्लेष्मघ्नमग्निदम् ।
आर्द्रचिञ्चाफलैर्युक्तं दीपनं कफकोपनम् ॥

बालार्द्रकस्य ।

शृङ्गवेरं त्रिदोषघ्नं शोफगुल्मक्षयापहम् ।
शूलानाहार्शसां पथ्यं वृष्यं बल्यं रुचिप्रदम् ॥

प्रौढार्द्रकस्य ।

गजकर्णीकन्दभवं तीक्ष्णोष्णं शीतिकापहम् ।
कटुकं कफवातघ्नं विषश्वासपैत्तकुष्ठनुत् ।
प्रशस्यते पाण्डुशोफक्रिम्यानाहव्रणार्शसाम् ॥

गजकर्णीभवम् ।

कूश्माण्डखण्डसम्भूतं सूक्ष्मं हरितकं जयेत् ।
वातपित्तामयान् सर्वान् पीनसघ्नं रुचिप्रदम् ॥

कूश्माण्डजम् ।

असिंशिम्बेश्च फलकं कोमलं सूक्ष्मखण्डितम् ।
अग्निमान्द्यकरं किञ्चिद् वातघ्नं हरितं कृतम् ॥

खराशिंबीकृतम् ।

वृन्ताकं खण्डितं सूक्ष्मं शृङ्गबेराम्लमिश्रितम् ।
भावितं हिङ्गुमरिचैः पट्वुग्रवातदोषनुत् ॥

वृन्ताकस्य ।

कफहरमरुचिघ्नं बालवृन्ताकजातं
क्षयभवविकृतिघ्नं पित्तजिच्छर्कराढ्यम् ।

बालवृन्ताकस्य ।

माकन्दिकायाश्शकलैस्सुसूक्ष्मै-
श्श्लक्ष्णैस्सुसम्भारसुसंयुतैश्च ।
जयेदवश्यं कफजान् विकारान्
मान्द्यं कृशानोरतिमारुतं च ॥

माङ्गणीमूलजम् ।

पारेवतफलैः पक्वैः कृतं हरितकं बलम् ।
करोति दीपयत्यग्निं सुसम्भारं रुचिप्रदम् ॥

उच्चतीभवम् ।

तोयमागधिकोद्भूतं हरितं नीरसं कटु ।
तृष्णाग्निजननं सातिसारश्लेष्मविनाशनम् ॥

जलपिंपलीभवम् ।

कदलीफलसम्भूतच्छल्लिभिः खण्डशः कृतैः ।
सूक्ष्मं हरितकं सर्वसम्भारैर्वातपित्तजित् ॥

कादळछल्लीजम् ।

सारिबाहरितमूलखण्डितै-
निर्मितं हरितकं समीरणम् ।
हन्ति सर्वकफजान् महागदान्
पीतमत्यनिलवृद्धिकारणम् ॥

वनमाइणमूलजम् ।

त्रपुसाज्जातहरितं नानाविधकफामयान् ।
करोति कृच्छ्रदोषार्तिं सम्भारसहितं जयेत् ॥

सर्ववालुकानाम् ।

महाबदरसम्भूतं साम्लं हरितकं जयेत् ।
मन्दाग्निं वातरोगं च शिरोरोगैककारणम् ॥

महाबदरजम् ।

हरीतकं परं हृद्यं स्वादु कोशातकीभवम् ।
फलोर्ध्वदंष्ट्रसम्भूतनिःशेषव्याधिदोषजित् ॥

दोडक्याचें ।

पथ्यं पटोलहरितं क्षाराम्ललवणान्वितम् ।
कफपित्तहरं रुच्यं किञ्चिद्गुरु समीरजित् ॥

पटोलभवम् ।

इति हरितप्रकरणम् ॥

अथोपदंशाः ।

तत्र —

स्वाद्वम्लं विशदं हृद्यं तीक्ष्णोष्णं भक्तरोचनम् ।
स्निग्धं सुगन्धं नारङ्गं बल्यं श्लेष्मानिलक्रिमीन् ॥

जयेदरुचिसप्लीहश्रमान् गुर्वग्निकृत्सरम् ।

नारङ्गम् ।

जाम्बीरं स्यादम्लतीक्ष्णं सुगन्धं दन्तहर्षणम् ।
रोचनं दीपनं भक्तपाचनं मुखशोधनम् ॥

तृष्णाशूलकफक्लेशच्छर्दिश्वासक्रिमिप्रणुत् ।
वातश्लेष्मविबन्धघ्नं वर्ण्यं बलकरं परम् ॥

जाम्बीरम् ।

मधुरो मधुजम्बीरः शिशिरः कफपित्तजित् ॥
पुष्टिकृत्तर्पणो वृष्यः [1]श्रमतृड्दाहदोषजित् ॥

मधुजम्बीरमधम् ।

अम्लं कटूष्णं निम्बूकं गुल्मश्लेष्मामवातजित् ।
वर्ण्यं रुच्यग्निकृत्पक्वं कण्ठरुक्च्छर्दिकासजित् ॥

बालं त्रिदोषास्रकरं मध्यं तादृग्विधं भवेत् ।

निम्बू ।

त्वक् तिक्ता कटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ।
श्लेष्मघ्नी क्रिमिजिद् गुर्वी देहे सौगन्ध्यकारिणी ॥

बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।
शीतलं श्लेष्मलं वातश्रमतृड्दाहनाशनम् ॥

लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ।
हन्ति शोफानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्यरोचकान् ॥

गुल्मोदरार्शःशूलानि मन्दाग्नित्वं च नाशयेत् ।

महालुङ्ग ।

सहकारफलं बालं कषायाम्लं कफप्रणुत् ।
वातपित्तहरं रूक्षं पीनसारुचिकृद् गुरु ॥

बालाम्र ।

1. P1. श्रम ...... मोहजित् ।

क्षुद्राम्रं बालमम्लोष्णं कटु पाके समीरजित् ।
कफपित्तहरं रुच्यं कटूष्णं रक्तशोषणम् ॥

क्षुद्राम्रम् ।

लवणाम्रफलं रुच्यं दीपनं वातनाशनम् ।
श्रमक्लमहरं हृद्यं मदमूर्च्छाप्रलापजित् ॥

लवणाम्रफलम् ।

माविकाम्ला कषायोष्णा कण्ठ्या वातबलासजित् ।
रुच्याग्निदीपनी वर्ण्या व्रणे कण्ठामये हिता ॥

आबाडे ।

हृद्यं तिक्तं ज्वरश्वासकासकण्डूतिकुष्ठजित् ।
कफपित्तारुचीन् हन्ति वातलं कटुकीफलम् ॥

सोंडेकाई ।

पित्तलं गुरु विष्टम्भि पक्वं कटुकिकाफलम् ।

पक्वसोंडेकाई ।

अलर्कस्तिक्ततीक्ष्णोष्णः शोफानिलकफक्रिमीन् ।
प्लीहगुल्मश्वासकासकण्डूदुर्नामपीनसान् ॥
हिक्काऽरुच्यान्त्रशूलार्शोमदोल्वणविषान् जयेत् ।

अलर्क; मूलसोंडेकाई । गोरखिरिंगणीति महाराष्ट्रः ।

अक्षीयस्य फलं तिक्तं कषायं कफवातजित् ।
वीसर्पव्रणगुल्मामरक्तातीसारमेहजित् ॥

व्याहडे ।

कषायतिक्तं कतकं फलं शीतं सरं लघु ।
पित्तास्रमेहतृट्शोषविषवाताक्षिरोगजित् ॥
पक्वं तु कतकं तिक्तकषायं स्वादु पिच्छलम् ।
चक्षुष्यं दीपनं श्लेष्मपित्ततृड्विषमेहजित् ॥

चिल्बीज ।

---

१. P1. P2. अक्षीर.

बालं बैल्वं लघु ग्राहि स्निग्धं तिक्तं कषायकम् ।
वातश्लेष्मज्वरच्छर्दिहिध्मातीसारगुल्मजित् ॥

तीक्ष्णं पित्तकरं तत्र पक्वं तत् स्वादु पिच्छलम् ।
दुर्जरं दोषलं ग्राहि स्निग्धोष्णं पूतिमारुतम् ।

विल्वफळ ।

धात्री पथ्या समगुणा कषायाम्ला रसायनम् ।
मधुरानुरसा शीता केश्या वृष्या त्रिदोषहा ॥

रक्तास्रपित्तदृग्दाहहृत्कण्ठ्या त्वक्प्रसादिनी ।
विबन्धाध्मानविष्टम्भवान्तिश्रमहरा सरा ॥

निहन्याद्वातमम्लत्वात् पित्तं मधुरपाकतः ।
कफं रूक्षकषायत्वात् सर्वेभ्योऽप्यधिका च सा ॥

आवळें ।

कषायतिक्तं रोचिष्णु सुगन्धि गुरु शीतलम् ।
श्लेष्मघ्नं पित्तहृद्रुच्यं कोमलं सल्लकीफलम् ॥

साळफळें ।

तिक्तं कटूष्णं पैफणं दीपनं कफवातजित् ।
हन्ति गुल्मं क्रिमीन् शूलमर्शः कोष्ठामयव्रणान् ॥

फांपटें ।

श्लेष्मातकफलं स्वादु कटुकं गुरु पिच्छलम् ।
वातघ्नं श्लेष्मलं कण्ठ्यं केश्यं वर्ण्यं त्रिषापहम् ॥

महाशेलुफलं तद्वद् दीपनं श्लेष्मवातजित् ।
पित्तकृच्छ्लेष्मलं रुच्यं वृष्यं कोष्ठक्रिमिप्रणुत् ॥

भोंकरें ।

---

१. T_2. तत्साधु पिच्छलम्.

२. P_1. श्रम.

३. P_1. फफणं. T_2. पफणं.

पाके रसे कटुस्तिक्तः कषायो रक्तदूषणः ।
रूक्षो रुच्यः श्लेष्मक्रिमीन् हन्ति वंशकरीरकः ॥

बंशांकुर ।

शीता तिक्ता कटुस्स्वाद्वी रुच्या ग्राह्यल्पवातकृत् ।
माकन्द्यक्ष्यांग्निकृद् बल्या रक्तपित्तविसर्पजित् ॥

तृट्कफारुचिपित्तघ्नी शीता त्वेषा गुणाधिका ।

मायणीमूल ।

तिक्ता कटूष्णा भ्रमरी रोचनी दीपनी लघुः ॥

भौंवरिसालि ।

इत्युपदंशाः ।

अथ कर्चर्यः ।

चिर्भिटस्य फलं शुष्कं स्नेहभृष्टं कटूत्कटम् ।
अत्यम्बुपानदोषघ्नं सुगन्धि रुचिकृल्लघु ॥

चिभट ।

कासराख्यफलं शुष्कं भृष्टं वा पक्वमेव वा ।
दीपनं रोचनं तिक्तं कट्वम्लं पित्तलं विदुः ॥

कढोंची ।

कारवल्लीशुष्कफलं कासघ्नं वेध्मवर्त्मजित् ।

कारवल्ली ।

बृहतीद्वयसम्भूतं फलं शुष्कं सुपाचितम् ।
भृष्टं वाग्निकरं वातपित्तलं कफवातजित् ॥

डोरली । रिङ्गणी

शुष्कवार्ताकफलजा तैलभृष्टा रुचिप्रदा ।

वार्ताकफलजा ।

---

१. P1. P2. कटूष्णं.
२. T1 वर्त्मकृच्छ्रजित् ।

तथा,

कस्तूरी धूम्रगन्धा वहति विनिहिता पीवतां पावकेऽन्त-
निःशेषं या निविष्टा भवति हुतवहे भस्मसादेव सद्यः ।
या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां मर्दिता रूक्षतां च
ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलु कृतमतिभिः कृत्रिमा नैव सेव्या ॥

इति कस्तूरीप्रकरणम् ।

गोरोचनातिशिशिरा विषदोषहन्त्री
रुच्या च पावनकरी क्रिमिकुष्ठहन्त्री ।
भूतग्रहोपशमनी कुरुते च वश्यं
सर्वत्र मङ्गलकरी जनमोहिनी च ॥

गोरोचना ।

अथ कर्पूरः ।

पोतास्यो भीमसेनस्तदनु शितकरः शङ्करावाससंज्ञः
पांशुः[1] पिण्डाब्जसारस्तदनु हिमयुतो वालुका जूटिका च ।
पश्चादास्या तुषारस्तदुपरि सहिमश्शीतलः पाचिकान्या
कर्पूरश्चेति भेदा गुणरसमहसा चैव हस्वेन[3] दृश्याः ॥

इति कर्पूरभेदाः ।

कर्पूरश्शिशिरस्तिक्तः कटुः श्लेष्मास्रपित्तनुत् ।
तृष्णाविदाहकण्ठस्थदोषघ्नोऽक्षिरुजापहः ॥

किञ्च,

कर्पूरो नूतनस्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णश्च दाहदः ।
चिरस्थो दाहशोषघ्नः सुधौतश्शुभकृत्परः ॥
शिरोमध्ये तले चेति कर्पूरस्त्रिविधो मतः ।
शिरः स्तम्भाग्रसञ्जातं मध्यं पर्णे तले तलम् ।
शिरोमध्यतलानां च क्रमेण गुणगौरवम् ॥

---

१. P 1.; P 2. पांसुः ।
२. T 2. हित ।
३. T 2, P 2. हस्येन ।

तथा

स्तम्भमध्यस्थितश्श्रेष्ठः स्तम्भबाह्ये च मध्यमः ।
श्रेष्ठमीषद्धरिद्राभं शुभ्रं तन्मध्यमं स्मृतम् ॥

सुदृढं शुभ्ररूक्षं तु पुलकं बाह्यजं स्मृतम् ।

अपि च

स्वच्छं भृङ्गाभ्रपत्रद्युति लघु विशदं तोलने तिक्तकं चेत्
स्वादे शैत्यं सुहृद्यं बहलपरिमलामोदि सौरभ्यदायि ।
निस्स्नेहं दीर्घपत्रं शुभतरमति चेद्राजयोग्यं प्रशस्तं
कर्पूरं चान्यथा चेद् बहुतरमशने स्फोटदोषप्रदायि ॥

चीनकः कटुतिक्तोष्ण ईषच्छेत्रतः कफापहः ।
कण्ठदोषहरो मेध्यः पाचनः कृमिनाशनः ॥

चीनकर्पूरः ; कृत्रिमः ।

जातीपत्री कटुस्तिक्ता सुरभिः कफनाशिनी ।
वक्त्रवैशद्यजननी जाड्यदोषनिकृन्तनी ॥

जायपत्री ।

जातीफलं कषायोष्णं कटु कण्ठामयार्तिजित् ।
रक्तातिसारमेहघ्नं वृष्यं दीपनकं लघु ॥

जायफल ।

कङ्कोलं कटु तिक्तोष्णं वक्त्रजाड्यहरं परम् ।
दीपनं पाचनं रुच्यं कफवातनिकृन्तनम् ॥

कापुरचिणी ।

लवङ्गं शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भक्तरोचनम् ।
वातपित्तकफघ्नं च तीक्ष्णं मूर्धरुजापहम् ॥

लवङ्ग ।

सौगन्धिकं जवादि स्यात् स्निग्धं चोष्णं सुखावहम् ।
वाते हितं तु राज्ञां च मेहनाह्लादकारकम् ॥

जवादि ।

तल्लक्षणं च

जवादि नीरसं स्निग्धमीषत्पिङ्गं सुगन्धिदम् ।
आतपे बहुलामोदं राज्ञां योग्यं च नान्यथा ॥

इति ॥

इति सम्भाराः ॥

अथ द्रुतयः ।

शिग्रुमूलस्य चूर्णेन मर्दितं पानसं फलम् ।
द्रुतं स्यात्कादलं पक्वं फलमौदुम्बरत्वचा ॥

वंशत्वचा वापि भवेदपि शालितृणेन वा।[१]
तालमूलस्य चूर्णेन तत्फलं भवति द्रुतम् ॥[२]

इति द्रुतयः ॥

अथ घृतप्रकरणम् ।

शोणस्य नारिकेलस्य बालस्यान्तर्गतं जलम् ।
सकल्कं क्षोदितं मेघनादमूलरजोन्वितम् ॥
समेन सर्पिषा युक्तं यदि पक्वं घृतं भवेत् ।
चूर्णं बकुलबीजस्य क्षिप्त्वा तैले पयस्समे ।
पक्वे तैलावशेषे तु तद्घृतं भवति ध्रुवम् ॥
लशुनं षोडशांशं तु पुन्नागफलसंयुतम् ।
शर्करां च पचेद्यस्तु तैलप्रस्थं घृतं भवेत् ॥
मुद्गभिन्नस्य खण्डेन सार्धांशेन युतं घृतम् ।
साष्टरम्भाफलं सर्पिः प्रस्थं प्रस्थद्वयं भवेत् ।
शृते तु माहिषे क्षीरे चतुर्भागावशेषिते ।
तुल्याज्ये कर्णिकारस्य पुष्पैः पक्वं घृतं भवेत् ।
तुल्याज्यतैलं बकुलबीजं पक्वं घृतं भवेत् ॥

इति कृत्रिमघृतानि ॥

---

१ T 2. शालितुषेण-
२ P1 तज्जलं P2 तडलं ।

अथ शर्करा ॥

क्षीरं पुनर्नवाया मूलेनावर्तितं पक्वम् ।
भवति सितेव.सिता सा क्षीरगुणैवेति पाकज्ञाः ॥

चक्रिकामूलेनापि भवति । कोमलानि शिवजटाग्राणि रविकरस्पृष्टानि चूर्णयेत् । तच्चूर्णं क्षीरे क्षिप्तं तथा भवति ।

इति शर्करा ॥

अथ पानकानि ।

जलेन शीतलेनैव घोलिता श्वेतशर्करा ।
एलालवङ्गकर्पूरमरीचैश्च समन्विता ॥
शर्करोदकमाख्यातं शुक्लं शिशिरं सरम् ।
बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तास्रनाशनम् ॥
मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम् ।

शर्करोदकम् ।

आममात्रं जलक्षिप्तं मर्दितं दृढपाणिना ।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥
प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ॥

प्रपानकम्

अम्लिकाया फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम् ।
शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥
अम्लिकाफलसम्भूतपानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम् ।

अम्लिकाफलपानकम् ।

भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बूफलभवं पानमत्यल्पं वातनाशनम् ।

---

१. P1. वह्निवर्धनम्

वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचनम् ॥

निंबूफलपानकम् ।

शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् ।
शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥

नवीने मृन्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥

धान्यपानकम् ।

तुर्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधि
प्रायो माहिषमंशुकेन विमले मृद्भाजने चालयेत् ।
भृष्टं हिङ्गु च जीरकं च लवणं राजीं च किञ्चिन्मितां
पिष्ट्वा तत्र विमिश्रयेद्भवति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् १ ॥

तक्रं रुचिकरं वह्निदीपनं पाचनं परम् ।
उदरे ये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ॥

तक्रपानकम् ।

विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥

पयःपानम् ।

अथ काञ्जिकम् ।

संहितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः ।
काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं पिचकृत्स्पर्शशीतलम् ॥

श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

तथा —

काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोणं रोचनं पाचनं लघु ॥

दाहज्वरहरं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् ।
माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद् गुणाधिकम् ॥

---

१. P₁. श्रम.

लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परम् ।
शूलाजीर्णविबन्धामनाशनं वस्तिशोधनम् ॥

काञ्जी ।

न भवेत्काञ्जिकं यत्र तत्र झालिः प्रदीयते ।

सा च —

आममाम्रफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते ॥

झालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचिनी वह्निबोधिनी ॥

झाली ।

तुषोदकं यवैरामैः सतुषैश्शकलीकृतैः ।
उदकैस्संहितैरम्लैस्सम्पन्नं स्यात्तुषोदकम् ॥

तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुक्रिमिगदापहम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृद्वस्तिशूलनुत् ॥

तुषोदकम् ।

सौवीरं तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतम् ।
गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिदूचिरे ॥

सौवीरं तु ग्रहण्यर्शःकफघ्नं भेदि दीपनम् ।
उदावर्ताङ्गमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते ॥

सौवीरम् ।

आरनाळं तु गोधूमैरामैस्स्यान्निस्तुषीकृतैः ।
पक्वैर्वा संहितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः ॥

आरनाळम् ।

---

१. P1. P2. च्छर्दि.
२. T1. gives a varient reading also :— बन्धानां नाशनम् ।
३. P1. P2. सालि.

धान्याम्लं शालिचूर्णाच्च कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनित्वात्प्रीणनं लघु दीपनम् ।
अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वास्थापने हितम् ॥

धान्याम्लम् ।

शण्डाकी राजिकायुक्तैस्स्यान्मूलकदलद्रवैः ।
सर्षपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥

संहितैरिति शेषः ।

शण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ॥

शण्डाकी ।

कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तत्सूक्तमभिधीयते ॥

सूक्ष्मं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ।
पाण्डुक्रिमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् ॥

आसुतम् ।

इति काञ्जीप्रकरणम् ।

अथ क्षीरप्रकरणम् ।

तत्र क्षीरसामान्यगुणाः —

सद्यःशुक्रकरं शीतं सात्म्यं सर्वशरीरिणाम् ।
जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं परम् ॥

वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम् ।
विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्धनम् ॥

जीर्णज्वरे मनोरोगे शोफमूर्च्छाभ्रमेषु च ।
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे तृषि हृदामये ॥

शूलोदावर्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्कुरे ।
रक्तपित्तेऽतिसारे च योनिरोगे श्रमे क्लमे ॥

---

१. P_2. भ्रमेषु.

गर्भस्रावे च सततं हितं मुनिवरैस्स्मृतम् ।
बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्व्यवायकृशाश्च ये ॥

तेभ्यस्तदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम् ॥

इति पयस्सामान्यगुणाः ॥

अथ पयोविशेषगुणाः ।

तत्र गोक्षीरस्य यथा —

गव्यं क्षीरं पथ्यमत्यन्तरुच्यं स्वादु स्निग्धं पित्तवातामयघ्नम् ।
कान्ति प्रज्ञां बुद्धिमेधाङ्गपुष्टिं धत्ते स्पष्टं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ॥

तथा —

स्वादु पाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥

स्वादु पाकरसमित्यादि पयस्सामान्यानुवादः ।

प्रायः पयोऽत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ।
क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सदा ॥
श्रमभ्रममदालक्ष्मीकासश्वासादितृट्क्षुधः ।
जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥

इति वर्णसामान्येन गव्यगुणाः ॥

अथ वर्णविशेषेण ।

गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
कफघ्नं रक्तवर्णानां कपिलानां त्रिदोषनुत्[1] ॥
गवां विविधवर्णानां वातपित्तहरं गुरु ।
पयः कर्पूरवर्णानां[3] प्रायः पीनसकारणम् ॥

इति वर्णविशेषेण गुणाः ।

---

१. P_1· P_2· कृत् ·

२. T_2· omits 'वात......कर्पूरवर्णानाम्'.

३. T_1· P_1· P_2· कर्बुरवर्णानाम् ।

शमीफलं तु संशुष्कं वातघ्नं शूलगुल्मजित् ॥

शमीच्यासेंगए ।

श्वेतांरिमेदसम्भूतं फलं शुष्कं प्रमेहजित् ।

हिंवराच्य,सेंगा ।

परिशुष्कं सर्वशाकं कार्श्यंविष्टंम्भवातकृत् ।

सर्वशुष्कशाकगुणाः ।

इति कर्चरीप्रकरणम् ।

अथ सम्भाराः ।

तत्र सर्षपगुणाः शिम्बीधान्येषूक्ताः ।

एला तिक्तोष्णकटुका लघ्वी वातकफापहा ।
श्वासाङ्गमर्दहृल्लासमूत्रकृच्छ्रविषप्रणुत् ॥
मुखवैरस्यजिद् वृष्या हृद्या गर्भविरोधिनी ।
दीपनी पाचनी मेध्या व्रणार्शःकण्डुकासजित् ॥

एला ।

यवनी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मद्विजामयान् ।
हन्ति गूल्मारुची शूलं दीपयत्याशु चानलम् ॥

वोंवा ।

जीरकं कटुकं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
सुगन्धि मेध्यं श्लेष्मघ्नमुष्णं छर्द्यतिसारजित् ॥
गुल्मशूलोदराध्मानक्रिमिदन्तामयापहम् ।

जीरें ।

हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ।
कटुपाकं सरं रूक्षं प्लीहानाहान्त्रवृद्धिजित् ॥

हिङ्गु ।

शताह्वा कटुका स्निग्धा तिक्ता श्लेष्मातिसारनुत् ।
ज्वरनेत्रव्रणघ्नी च वास्तिकर्मणि शस्यते ॥

थोरसेउपा ।

शुण्ठिः कटूष्णा तिक्ता च कफशोफानिलापहा ।
शूलबन्धोदरानाहश्वासश्लीपदहारिणी ॥

शुण्ठी ।

मरीचं कटुतिक्तोष्णं लघु श्लेष्मविनाशनम् ।
समीरक्रिमिहृद्रोगहरं च रुचिकारकम् ॥

मरीच ।

मरीचं क्षुपजं रुच्यं दोषलं सर्वरोगकृत् ।
विशेषतः प्रमेहार्शोविकारेषु न शस्यते ॥

बृहन्मरीचं क्षुपजं ततोऽप्यल्पान्तरं गुणैः ।

मिरसेक्षा ।

श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ॥
स्वादुपाकानिलश्लेष्मकासश्वासापहा परा ॥

पिंपली ।

सैन्धवं लवणं वृष्यं चक्षुष्यं वह्निदीपनम् ।
त्रिदोषशमनं पूतं व्रणदोषविकारनुत् ॥

सैन्धवं द्विविधं प्रोक्तं सितरक्तविभेदतः ।
रसवीर्यविपाकेषु गुणाढ्यं तु सितं शिवम् ॥

सैन्धव ।

गाढादिलवणं शुभ्रं पृथ्वीजं गढदेशजम् ॥
गंढोत्थं च महारम्भं साभरं साभरोद्भवम् ।

गाढोत्थं लवणं तूष्णमीषदम्लं मलापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नमर्शोघ्नं कोष्ठशोधनम् ॥
साभरं संभरदेशे प्रसिद्धम् ।

गाढलवणं ।

सामुद्रं लघु हृद्यं च पलितास्राशुपित्तदम् ।
विदाहि कफवातघ्नं दीपनं रुचिकृत् परम् ॥

सामुद्रलवणम् ।

द्रोणेयं लवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।
भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं चाम्लपित्तलम् ॥

डोणीचें लवण ।

औखरं च कटु क्षारं तिक्तं वातकफापहम् ।
विदाहि पित्तकृद्ग्राहि मूत्रसंशोषकारि च ॥

आटुकलवण ।

रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं कटु तिक्तं च दीपनम् ।
दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोपकरं परम् ॥

वाफे सुकेंल लवण ।

इति लवणानि ।

[1]त्वचं तु कटुकं शीतकफकासविनाशनम् ।
शूलामशमनं चैव कण्ठशुद्धिकरं लघु ॥

तज ।

पत्रकं लघु [2]शीतोष्णं कफवातविषापहम् ।
वस्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरुजापहम् ॥

पत्रज ।

नागकेसरमल्पोष्णं लघु तिक्तं कफापहम् ।
वस्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरुजापहम् ॥

नागकेसर ।

अलक्तो रक्ततीक्ष्णोष्णः कफवातामयापहः ।
कण्ठरुक्शमनो रुच्यो व्रणदोषार्तिनाशनः ॥

अलिता ।

कुङ्कुमं सुरभि तिक्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरुजाघ्नम् ।
मूर्धशूलविषदोषविमोचं रोचनं च तनुकान्तिकरं च ॥

कुङ्कुमकेसर ।

---

१. P_1 त्वचं. P_2; वचं.
२. P_1; P_2; 1. तीक्ष्णोष्णं T

कस्तूरी सुरभिस्तिक्ता चक्षुष्या मुखरोगनुत् ।
किलासकफदौर्गन्ध्यगन्धालक्ष्मीमलापहा ॥
दौर्गन्ध्यगन्ध इत्येकं पदम् ।

कस्तूरी ।

अत्रैव प्रसङ्गात् तद्भेदास्तल्लक्षणं कृत्रिमस्वरूपं चोच्यते ॥

कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् ।
निपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि जायते ॥

साप्येका खरिका ततश्च तिलका ज्ञेया कुलत्थापरा
पिण्डान्यापि च नाधिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा ।
सा शुद्धा मृगनाभितः क्रमवशादेषातितीक्ष्णोत्थिता
पक्षत्यादिदिनत्रयेषु जनिता कस्तूरिका श्रूयते ॥

धूम्राकृतिस्तु खारिका तिलका तिलाभा
कौलत्थबीजसदृशी च कुलत्थकाख्या ।
स्थूला ततः कियदियं किल पिण्डका स्यात्
तस्याश्च किञ्चिदधिका यदि नाधिका सा ॥

तिक्ता स्वादे पिञ्जरा केतकीनां
गन्धं धत्ते लाघवं तोलने च ।
याप्सु न्यस्ता नैव वैवर्ण्यमीयात्
कस्तूरी सा राजभोग्या प्रशस्ता ॥

किञ्च,

या गन्धं केतकीनामपहरति मदं सिन्धुराणां च वर्णे
स्वादे तिक्ता कटुर्वा लघुरथ मृदिता मर्दिता चिक्कणा स्यात् ।
दाहं या नैति वह्नौ शिमिशिमिति चिरं चर्मगन्धा हुतान्ते
सा कस्तूरी प्रशस्ता वरमृगतनुजा राजते राजभोग्या ॥

अपि च,

बाले जरति च हरिणे क्षीणे रोहिणि हि मन्दगन्धयुता ।
कामरते वा तरुणे कस्तूरी बहुपरिमला भवति ॥

1. T 2. रुणे हि ।

अथ वयोविशेषेण ।

गृष्टिक्षीरं तु वातघ्नं मध्यमायास्तु पित्तहृत् ।
वृद्धायाः कफहृद् वृद्धवत्सायाश्च रसायनम् ॥

प्रसूतिदोषाद्यत्क्षीरं पाके विग्रथितं भवेत् ।
तत्पीयूषमिति ख्यातं सर्वदोषकरं गुरु ॥

विभेदि मूत्रलं वृष्यं मधुरं वह्निमान्द्यकृत् ।

खरोस ।

पयः प्रसूतेस्सप्ताहादूर्ध्वमर्वाक् च मासतः ।
तत्प्रमोरटकं विद्याद् दुष्टं गुरुतरं स्मृतम् ॥

पमोरटः ।

नष्टदुग्धभवं नीरं मोरटं जैर्जटोऽब्रवीत् ।

मोरटः ।

नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः ।

किलाटः ।

अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः ।

क्षीरशाकम् ।

दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डस्स उच्यते ॥

तक्रपिण्डः ।

इममेवामिक्षेति याज्ञिकाः । एतत्क्षीरं वाजिनमिति ॥

पीयूषं च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च ।
तक्रपिण्ड इमे वृष्या बृंहणा बलवर्धनाः ॥

गुरवश्श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः ।
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां[1] व्यवाये चातिपूजिताः ॥

इति पीयूषादिगुणः ।

---

१. T₂. adds विनिद्राणां विगतनिद्राणाम् ।

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ।
भवेद्गुरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतं पयः ॥

युक्त्या शृतमिति ।

चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्यदावर्तितमुत्तमं तत् ।
सर्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥

अन्ये तु —

क्षीरे समांशं पानीयं प्रक्षिप्य विपचेद् बुधः ।
क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥

इत्यामादिगुणाः ।

वृष्यं बृंहणमग्निवर्धनकरं पूर्वाह्णपीतं पयो
मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कृच्छ्रस्य विच्छेदकम् ।
बाल्ये वह्निकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं वार्धके
रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततस्सर्वदा ॥

तथा —

गव्यं पूर्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् ।
क्षीरं सशर्करं पथ्यं यावत्सात्म्यं तु सर्वदा ॥

इति कालविशेषेण पयःपाने गुणाः ।

क्षीरं मुहूर्तत्रितयोषितं यदत्मसमेतद्विकृतिं प्रयाति ।
घर्मादिदोषं कुरुते तदूर्ध्वं विषोपमं स्यादुषितं जनानाम् ॥

इत्युषितपयःपाने दोषः ।

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् ॥

पित्तघ्नं शृतशीतलं कफकरं पक्वं तदुष्णं भवे-
च्छीतं तत्तु न पाचितं तदखिलं विष्टम्भदोषप्रदम् ।

कफकरं, क्षीणस्य कफस्य यथावस्थितकरं न तु चयादिकारकम् । 'शृतशीतं त्रिदोषघ्नमि'ति वचनात् । 'कफे क्षीणे अमृतोपममि'त्युक्तत्वाच्च । एवं च त्रिदोषघ्नमिति वातादिविकारहारित्वं सिद्धं भवति । पक्वमिति । तद् दुग्धं पक्वं ततश्शीतं तदेव पुनरुष्णं तदपि पित्तघ्नमित्यर्थः ॥

धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं
वृष्यं बृंहणमग्निवर्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥

क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं भुञ्जीत चेन्नो लवणेन सार्धम् ।
पिष्टेन सन्धानकषायमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥

क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षीरं नवप्रसूतानाम् ।
रूक्षं च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥

मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥

गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् ।
मध्यवयसां रसायनमुक्तमिदं दुर्बलं तु वृद्धानाम् ॥

तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुर्विणीनां तु यत् पयः ।
तदा हि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तदोषकृत् ॥

क्षीरं कासश्वासकोपाय सर्वं गुर्वामं स्यात् प्रायशो दोषदायि ।
तद्वत् क्वाथ्यावर्तितं पथ्यमुक्तं नारीक्षीरं त्वाममेवामयघ्नम् ॥

केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीतमाहुः ।
दोहानुशीतं महिषीपयश्च गव्यं तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥

ताम्रे वातहरं पात्रे सौवर्णे पित्तनाशनम् ।
रौप्ये श्लेष्मपरीहारं कांस्ये रक्तप्रसादनम् ॥

आयसे तु शृतं क्षीरं क्रिमिपित्तकफप्रणुत् ।
कान्तसारमये श्रेष्ठं त्रिदोषघ्नं रसायनम् ॥

प्रमेहकुष्ठपिटकक्रिमिगुल्मान्त्रशूलनुत् ।
मृत्पात्रे तु भृतं क्षीरं पूर्वोक्तैरन्वितं गुणैः ॥

स्याभिर्जलं भृतं यद्वद्विद्वित्रिषडष्टांशशेषितम् ।
यथा भृतसमं सारं गुरु बल्यतमं पयः ॥

अर्धावशिष्टं पानं स्यात् त्रिभागं लेह्यकं भवेत् ।
षड्भागं पिष्टतामेति शर्करा स्यादथाष्टमे ॥

तदेवातिभृतं सर्वं गुरु बृंहणमुच्यते ।
दीपनी तर्पणी वृष्या गुर्विणी प्राणलम्बिनी ॥

स्वादुपाकरसा स्निग्धा रुच्या सन्तानिका मता ।

साय ।

द्रव्यान्तराविरोधित्वात् सरत्वाच्चानुपानतः ।
क्षीरं भक्तोत्तरं पथ्यं दीपनं मलशोधनम् ॥

रक्तपित्तानिलच्छर्दिमूर्च्छाहिक्कापहारि च ।
खण्डेन सहितं दुग्धं कफकृत् पवनापहम् ॥

सितासितोपलायुक्तं शुक्रलं त्रिमलापहम् ।
सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं स्मृतम् ॥

यथा—

क्षीरं साक्षाज्जीवनं जन्मदं स्यात्
तद्धारोष्णं गव्यमायुष्यमुष्णम् ।
प्रातस्सायं प्राग्म्यधर्मावसाने
भुक्तेः पश्चादात्मसात्म्यं करोति ॥

तथा—

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्तितम् ।

१. P2· भृततमं ।
२. P2· गुरुकम् ।

तदेव चामृतं विद्याद् गुरु तर्पणबृंहणम् ॥

वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ।
धारोष्णममृतं क्षीरं विपरीतमथोच्यते ॥

अनिष्टगन्धमम्लं च विवर्णं विरसं च यत् ।
वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्राथितं भवेत् ॥

रात्रौ क्षीरं न भुञ्जीयाद् यदि भुञ्जीत न स्वपेत् ।
यदि स्वपेत् क्षयेदायुस्तस्मात् क्षीरं दिवा स्मृतम् ॥

धारोष्णममृतं पथ्यं धाराशीतं त्रिदोषजित् ।
शृतशीतं त्रिदोषघ्नं शीतोष्णं कफवातजित् ॥

अप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णमाजं पयो वै शृतशीतमेव ।
धारासुशीतं महिषीपयश्च धारोष्णमेवं हितमेव गव्यम् ॥

पित्तघ्नं माहिषं क्षीरं वातघ्नं चाविकं पयः ।
वातपित्तहरं गव्यं त्रिदोषघ्नमजापयः ॥

प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
रात्रौ सौम्यगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ॥

दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ।
वातपित्तहरं चैव चक्षुष्यं चापराह्णिकम् ॥

मुहूर्तं पचनादूर्ध्वं क्षीरं भजति विक्रियाम्[1] ।
तदेव द्विगुणे काले विषवद्धन्ति मानवम्[2] ॥

येषां न साम्यं क्षीरेण पीतं चाध्मानकारकम् ।
तेषामर्धजले दत्त्वा नागरं[3] पिप्पलीयुतम् ॥

आवर्तयेत् क्षीरशेषं तत् पीत्वा सुखमेधते ।
स्निग्धत्वाद् गौरवाज्जाड्यात् त्रिकाले न पिबेत् पयः ॥

---

१. T_2. adds पचनात्पाकादूर्ध्वं मुहूर्तं स्थितं ।

२. T_2. adds द्विगुणे मुहूर्तद्वयम् ।

३. P_1. नांगारं P_2. नारंगम् ।

समाग्निरपि किञ्चान्यो मन्दाग्निर्विषमोऽपि वा ।
तीक्ष्णाग्निना तु पातव्यं द्विकालमपि माहिषम् ॥

तस्य धातून् पचेदग्निर्यदा तेन न सिञ्चति ।

इति गव्यस्य सामान्यतस्तादितरस्य च गुणाः । अथेतरस्य विशेषगुणाः ।

तत्र माहिषस्य—

माहिषं बलवर्णौजोनिद्राशुक्लबलप्रदम् ।
तीक्ष्णाग्निशमनं स्वादु रसपाके च पुष्टिदम् ॥

व्यायामश्रान्तदेहस्य श्रमघ्नमनिलापहम् ।
निष्कामस्यापि वृद्धस्य स्त्रीषु कामप्रदायकम् ॥

[1]बलिनस्तरुणस्यापि विशेषात् कामदायकम् ॥

इति माहिषक्षीरगुणाः ।

अथाजस्य—

अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः ॥

तथा —

आजमग्निबलकृत् क्षयकासश्वासहृत् कफहरं परमं तत् ।
रक्तपित्तहरमाश्वतिसारे रक्तजे च कथितं हितमेतत् ॥

तथा—

गोदुग्धतः स्यादधिकं गुणेषु [2]सुतीक्ष्णदेहेषु च पथ्यमुक्तम् ।
[3]स्थूलाजदुग्धं कथितं पयोज्ञैः सूक्ष्माजदुग्धं त्विह [4]किञ्चिदूनम् ॥

इत्याजस्य ॥

---

१. T_2. omits बलिन— — —यकम् ।
२. P_1. P_2. सुक्षीण ।
३. P_1, P_2. छुलाजदुग्धं ।
४. P_1. किञ्चिदुष्णम् ।

अथौष्ट्रस्य—

उष्ट्रीक्षीरं सुप्तिशोफापहारि पित्तश्लेष्मात्यर्शसां च प्रशस्तम् ।
आनाहघ्नं चोदराणां प्रशस्तं जन्तुघ्नं वै शस्यते सर्वकालम् ॥

इत्यौष्ट्रस्य ॥

अथैकशफस्य—

उष्णमैकशफं बल्यं श्वासवातापहं पयः ।
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ॥

इति खराश्वीक्षीरयोः ॥

अथ मानुष्याः—

मानुष्या मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ।
नस्याश्चोतनपथ्यं च जीवनं लघु दीपनम् ॥

इति मानुष्याः ॥

अथ हस्तिन्याः—

हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ।
स्निग्धं धैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ॥

इति हस्तिन्याः ॥

अथैडक्याः —

आविकं तु पयः स्निग्धं कफपित्तकरं गुरु ।
पथ्यं वातप्रकोपेषु कासे चानिलसम्भवे ॥

इत्यैडक्याः ॥

अथ मेष्याः—

मेषीक्षीरं समधुरं गाढं स्निग्धं कफापहम् ।
वातामयकरं स्थौल्यं लोमघ्नं गुरु वर्धनम् ॥

इति मेष्याः ॥

अथादिभेदानाह राजनिघण्टौ—

अजो वुकस्तु मेध्यः स्यात् लम्बकर्णः पशुश्च सः ।
अजा पयस्विनी भीरुः छागी मेध्या गळेस्तनी ॥

---

१. P1. P2. read. "अजो ... ... विः स्यात् ॥" after "इत्यैडक्याः" and T1. omits this portion.

मेषो भेडो हुडो मेण्ढू ऊर्णायुरुरणस्तथा ।
एडकः शृङ्गिणोऽपि स्यात् ॥ इति ॥

अथ मथितक्षीरगुणाः

क्षीरं गव्यमथाजं वा कोष्णं दण्डाहतं भवेत् ।
लघु वृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापहम् ॥

अथ क्षीरफेनगुणाः—

गोदुग्धप्रभवं किं वा छागीदुग्धसमुद्भवम् ।
भवेत्फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्धनम् ॥
वह्निवृद्धिकरं पथ्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु ॥
अतिसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते ।
विवर्णं विरसं चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथितं पयः ।
वर्जयेदम्ललवणयुक्तं कुष्ठादिकृद्यतः ॥

अथ क्षीरमित्राणि—

सहकारफलं चैव गोस्तनी माक्षिकं घृतम् ॥
नवनीतं शृङ्गवेरं पिप्पली मरिचानि च ॥
सिता पृथुकासिन्धूत्थपटोला नागराभया ।
क्षीरेण सह शस्यन्ते वर्गेषु मधुरादिषु ॥

तथा—

अम्लेष्वामलकं पथ्यं शर्करा मधुरेषु च ।
पटोलः शाकवर्गेषु कटुकेष्वार्द्रकं भवेत् ।
कषायेषु यवाश्चैव लवणेषु च सैन्धवम् ॥

अम्लेष्वामलकमित्यनुभवविरोधात् उपेक्ष्यम् आमलकान्तराभिप्रायं वा ।

इति क्षीरमित्राणि ॥

अथामित्राणि —

मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
शाकजाम्बवसुरादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्ववत् ॥

तथा —

नैकध्यं पयसाश्नीयात् सर्वं चोष्णं द्रवाद्रवम् ॥
मूलकाद्या हरितकाः तैलपिण्याकसर्षपाः ॥

कापित्थजम्बुजम्बीरं पनसं मातुलुङ्गकम् ।
वांशं करीरं बदरं कदली चाम्लदाडिमम् ॥

फलमीदृग्विधं चान्यत् तद्वद्धि त्वक्फलान्यपि ॥
क्षीरे विरुद्धान्यैकध्यं सह वै भुज्यते यदि ।

बाधिर्यमान्ध्यं वैवर्ण्यं मूकत्वं वाथ मारणम् ॥

इति क्षीरामित्राणि ॥

इति दुग्धप्रकरणम् ॥

अथ दधि । तच्चावस्थाभेदेन पञ्चविधम् ।

आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लं च ततः परम् ।
अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥

अथ क्रमेण तल्लक्षणानि तद्गुणाश्च —

मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत् ।
मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥

यत् सम्यग् घनतां याति व्यक्तस्वादुरसं भवेत् ।
अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विज्ञैरुदाहृतम् ॥

स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफापहम् ।
वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् ।
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः ॥

यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम् ।
अम्लं तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनम् ॥

तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठा(द्वि ? दि)दाहकृत् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥

अन्यत्र—

वृष्यवस्थामसम्प्राप्य दुग्धावस्थामतीत्य च ।
अन्तरावर्ति यत् प्रोक्तं मन्दं तच्च त्रिदोषलम् ॥

विदाहि सृष्टविण्मूत्रमपथ्यं मेहकुष्ठकृत् ।

मन्दम् ।

अव्यक्ताम्लं घनीभूतं दधित्वं प्राप्यते च यत् ।

तज्जातं मधुरं बल्यं वातघ्नं गुरु शुक्रलम् ।

अमन्दम् ।

इति पञ्चविधदधिसामान्यगुणाः ॥

अथ गव्यस्य—

तत्रापि चातिशीतं च दीपनं बलवर्धनम् ।
वातघ्नं मधुरं रूक्ष दधि गव्यं मनोहरम् ॥

अरोचके पीनसमूत्रकृच्छ्रे शीतज्वरे तद्विषमज्वरे च ।
दुर्नामरोगग्रहणीगदे च गव्यं प्रशस्तं दधि सर्वदैव ॥

इति गव्यस्य ॥

अथ ऋतुविशेषे सामान्यतो दधिगुणाः—

शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु निन्दितं दधि दोषकृत् ।
हेमन्ते शिशिरे तथ वर्षाकाले बलप्रदम् ॥

अथ माहिषस्य—

विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
बलसंवर्धनं चैव विशेषान्माहिषं दधि ॥

स्निग्धं मधुरशीतं च बलवर्णकरं परम् ।
वृष्यं मेदःकरं स्वादु श्रमघ्नं वातनाशनम् ॥

1. All Mss. other than T_2 omit this line.

तथा —

माहिषं दधि बलासकारकं वह्निमान्द्यकरणं गुरुत्वकृत् ।
तत्प्रयुज्य कटुकैरवचूर्णं माहिषं च लघुतामुपयाति ॥

इति माहिषदधिगुणाः ॥

अथाजस्य —

दध्याजं कफवातघ्नं लघूष्णं नेत्रदोषनुत् ।
दुर्नामश्वासकासघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥

इत्याजस्य ।

अथ मेष्याः —

[1]मेषीघृतं तु दुर्गन्धि कफपित्तप्रकोपनम् ।
अरुच्यं सुकुमाराणां नराणां न हि तद्धितम् ॥

आविकं दधि सुस्निग्धं कफपित्तकरं गुरु ।
रक्ते च वातरक्ते च पथ्यं शोफव्रणापहम् ॥

इत्यैडक्याः ॥

अथाश्विन्याः —

अश्वीदधि स्यान्मधुरं कषायं कफातिमूर्च्छामयहारि रूक्षम् ।
वाताल्पदं दीपनकारि नेत्रदोषापहं तत्कथितं पृथिव्याम् ॥

इत्याश्विन्याः ।

अथ गर्दभ्याः —

गर्दभीदधि रूक्षोष्णं लघु दीपनपाचनम् ।
मधुराम्लरसं रुच्यं वातदोषविनाशनम् ॥

इति गर्दभ्याः ।

अथौष्ट्रस्य—

औष्ट्रमर्शांसि कुष्ठानि क्रिमिशूलोदराणि च ।
निहन्ति कैटुकं स्वादु किञ्चिदम्लं रसे दधि ॥

इत्युष्ट्र्याः ।

---

१. T2. omits मेषी... ...तद्धितम्.

२. P1. कुष्ठजं. P2. कुकुजं.

अथ हस्तिन्याः —

हस्तिनीदधि लघूष्णकषायं
पक्तिशूलशमनं रुचिदं च ।
दीप्तिदं लघु बलासनाशनं
वीर्यवृद्धिकरणं बलप्रदम् ॥

इति हास्तिन्याः ।

अथ स्त्रियाः —

विपाके मधुरं बल्यमम्लं सन्तर्पणं गुरु ।
चक्षुष्यं ग्रहदोषघ्नं दधि स्त्रीस्तन्यसम्भवम् ॥

इति स्त्रियाः ।

आग्नेयमेव सर्वेषां गव्यं दधि गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत्सर्वं बृंहणं च विपक्तिहृत्[1] ॥

कुर्याद्भक्ताभिलापं[2] च दधि मस्तूपरिस्थितम् ।
सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्त्रवातनुत् ॥

सगुडं वातनुद् वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ।

अथ दधिमण्डगुणाः —

दध्नो मण्डो गुरुर्ह्रस्यो विज्ञेयो बलवर्धनः ।
वस्तेर्विषमनश्चापि कफपित्तविनाशनः ॥

इति मण्डगुणाः ॥

---

१. P_1. P_2. विपाक्ति.

२. P_1.P_2. कुर्याद्भक्ताभिलापम्.

अथ निस्सारदधिगुणाः —

दधि त्वसारं रूक्षं च ग्राहि विड्भेदि वातलम् ।
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥

दधिविषयाः —

ग्रहण्यां पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च विषमज्वरे ।
अरोचके च मन्दाग्नौ शस्यते दधि सर्वदा ॥

लवणमरिचसर्पिःशर्करामुद्गधात्री-
कुसुमरसविमिश्रं वा तदद्यात्तु नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तरोगे तथाद्यात् ॥

अन्यच्च,

एलासैन्धवशर्करामरिचकैर्धात्रीगुडैः सर्पिषा
पथ्यं स्याद्वरमुद्गसूपसहितं संसेवनीयं दधि ।
नैवोष्णं बहुपिच्छलं च न शरद्ग्रीष्मे वसन्ते हितं
पित्तासृग्ज्वरकुष्ठदं भ्रमकरं वीसर्पदं चान्यथा ॥

दधि त्रिकटु[१]विमिश्रं राजिकाचूर्णयुक्तं
कफहरमनिलघ्नं वह्निसन्धुक्षणं च ।
तुहिनशिशिरकाले सेवनीयं च पथ्यं
भवति सदृशकायो रूपवान् सत्त्ववांश्च ॥

सगुडदधि सुखोष्णं धौतवस्त्रेण सम्यग्
युवतिकरविलासैर्गालितं धूपितं च ।
शिशिरकिरणविश्वा[२]जाजिचूर्णेन मिश्रं
त्वधिकतरविलासैः सेवनीयं हितं च ॥

मधुरं भक्षयेच्चैतदत्यम्लं वर्जयेत् सदा ।
मधुरं दधि रोगघ्नमत्यम्लं रोगकारणम् ॥

---

१. T_2 तु कटु, and adds कटु त्रिकटु before the next verse.

२. T_1 शुण्ठीजीर and adds शिशिरकिरणः कर्पूरः before the next verse.

अथ शिखरिण्यः —

अर्धाढकं सुचिरपर्युषितस्य दध्नः
खण्डस्य षोडशपलानि शशिप्रभस्य ।
सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं
शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् ॥

श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टे
कर्पूरचूर्णसुरभीकृतचारुसंस्था ।
एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला
ह्यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन ॥

इति भीमसेनशिखरिणी ॥

अन्यत्रापि,

आदौ माहिषमम्लमम्बुरहितं दध्याढकं शर्करां
शुभ्रां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च किञ्चित् क्षिपेत्
दुग्धेनार्धघटेन मृन्मयनवस्थाल्यां दृढं स्रावये-
देलाबीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्योजयेत् ॥

एषा यैर्न वसन्तवर्जितदिने संसेव्यते नित्यश-
स्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां बलम् ।

ग्रीष्मे तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा
ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।
ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रा-
स्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्यात् ॥

इत्यन्या शिखरिणी ॥

त्रिंशत्पलानि दध्नश्च त्वगेलार्धपलं तथा ।
मध्वाज्यस्य पलार्धं च मरीचानां पलार्धकम् ॥

पलान्यष्टौ च खण्डस्य पटे शुक्ले च धारयेत् ।
कर्पूरवासिते भाण्डे छायायां स्थापयेदिदम् ॥

एषा शिखरिणी युक्ता प्रदीप्तबलवर्धिनी ।
सदा पथ्या नियोज्या च क्षीणे देहे च पुष्टिदा ॥

आयुःप्रवर्धनी चैव सर्वरोगप्रमर्दिनी ॥

इत्यपरा शिखरिणी ॥

सुजातं दधि संयोज्य वस्त्रे बद्ध्वा सुपीडितम् ।
नानापुष्पफलारम्भं कुर्यादतिमनोहरम् ॥

कपित्थमातुलुङ्गैलासारिवार्द्रकबीजकैः ।
शर्कराशुण्ठिसामुद्रमरीचैरेकसंयुतैः ॥

पूतं दधिरसं श्रेष्ठं सुघृतं शोधितं पटे ।
लवणेन समायुक्ता शिखरिण्यमृतोपमा ॥

रसाला सर्वरोगघ्नी रक्तपित्तनिबर्हिणी ।
दीपनी बृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा ॥

रक्तपित्ततृषादाहान् प्रतिश्यायं विनाशयेत् ।

इति रसाला शिखरिणी ॥

नारङ्गं दाडिमं स्यात्पलमधुकयुतं मातुलुङ्गस्य तोयं
द्राक्षातोयं समांशं गुडदधिसहितं शर्करराजिमिश्रम्[1] ।
शुभ्रे पट्टे च घृष्ट्वा मरिचकसहितं सैन्धवं चाप्य तद्व-
न्निष्पीड्यं सर्वमेतद् भवति शिखरिणी राजभोज्यैकयोग्या[2] ॥

इयमन्या शिखरिणी ।

मातुलुङ्गसिताजाजीमरीचार्द्रकनागरैः ।
कर्पूरसलिलैर्युक्ता दधि पर्युषितैस्समा ॥

रसयोगेषु सर्वेषु बदरस्य समस्य च ।
नागरस्य रसोन्मिश्रा सा रसालामृतोपमा ॥

---

१. T₁. Gives a different reading also "मोहरीजाजिमिश्रम्" ।
२. T₂. adds राजी मोहरी । अजाजीति वा पाठः तदा जीरकं पट्टे वस्त्रे चाप्य क्षिप्त्वा before इयमन्या शिखरिणी ।

अच्छे पटे च सङ्घृष्टा वातरोगनिबर्हिणी ।
चन्द्रामृतस्राविणीयं नाम्ना शिखरिणी मता ॥

चन्द्रामृतस्राविणी ।

मातुलुङ्गकपित्थाम्लातितित्तिडीकाम्लदाडिमैः ।
शर्कराराजिसंयुक्तैः शुचिपट्टे नियोजिता ॥
नागरामरिचाजाजिचंतुर्जातकभूस्तृणैः ।
सुयुक्तार्द्रकसंयुक्ता रसाला साऽमृतोपमा ॥
सर्वरोगप्रशमनी दाहपित्तनिबर्हिणी ।
रक्तोद्रेककरी पथ्या सर्ववातानुलोमनी ॥
एषा शिखरिणी रम्या सुषेणेन विनिर्मिता ।

सुषेणशिखरिणी ।

तथा —

दधिसर्पिर्गुडैर्जाजिनागरार्द्रकयोजितैः ।
सचतुर्जातघृष्टैश्च रसालैषाऽमृतोपमा ॥
सर्वकृच्छ्रप्रशमनी सर्वातीसारनाशनी ।
सुषेणदेवेन कृता रसालैषामृतोपमा ॥

इत्यपरा सुषेणशिखरिणी ।

निघण्टौ —

द्वात्रिंशत्पलसम्मितं दधि पलान्यष्टौ च खण्डं पल-
स्यार्धं चेन्मरिचस्य तेन तुलितं युक्तं त्वगेलाद्वयम् ।
मध्वाज्यं च युतं तदर्धमिलितैः संशोधितैर्योजिता
भाण्डे स्याद्धिमवासिता शिखरिणी श्रीकण्ठभोग्या गुणैः ॥

इति ।

॥ इति शिखरिणीप्रकरणम् ॥

अथ सरस्य मस्तुनश्च गुणाः —

दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः ।
स लोके सर इत्युक्तो दध्नो वारि तु मस्त्विति ॥

---

१. P1 P2 चतुर्जातपभूतृणैः ।

सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः ।
सोऽम्लो वस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥

इति सरः ।

अथ मस्तु—

स्रोतश्शुद्धिं विधत्ते प्रकटयति रुचिं दीपयत्याशु वह्निं
कृत्वा शुद्धिं मलानां जरयति च हठाद् भुक्तमन्नं विचित्रम् ।
उष्णं चाम्लं कषायं लघु सुरभिरसं शूलविष्टम्भहारि
श्रेष्ठं मस्तु प्रशस्तं कफपवनरुजादुष्टमूत्रग्रहेषु ॥

इति मस्तु ।

अथ तक्रम् । तस्य चातुर्विध्यमाह सुषेणः —

घोलं मथितमुदश्वित् तक्रं चैतच्चतुर्विधं कथितम् ॥ इति ॥

तल्लक्षणं तु —

ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरवर्जितम् ।
पादोदकमुदश्वित्तत् तक्रमर्धजलं भवेत् ॥

सरवान्निर्जलं मथितं घोलं असरवन्निर्जलं मथितं तन्मथितसंज्ञकमित्यर्थः । अथ तद्गुणाः —

घोलं मारुतपित्तहारि मथितं श्वासापहं श्लेष्महृत्
पित्तश्लेष्मविनाश्युदश्विदधिकं तक्रं त्रिदोषापहम् ।
मन्दाग्नावरुचौ तथैव नितरामन्येषु रोगेष्वपि
श्रेष्ठं तक्रमिदं वदन्ति मुनयस्तेनोत्तमं प्राणिनाम् ॥

यथा सुराणाममृतं प्रधानं
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ।
अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं
कफं कषायेण निहन्ति सद्यः ॥

गव्यं तु दीपनं तक्रं मेध्यमर्शस्त्रिदोषजित् ।
माहिषं श्लेष्मलं तक्रं सान्द्रं शोफकरं गुरु ॥

हन्ति गुल्ममतीसारप्लीहार्शोग्रहणीगदान् ।
सुस्निग्धं छागलं तक्रं लघु दोषत्रयापहम् ॥

गुल्मार्शोग्रहणीशोफपाण्ड्वामयविनाशनम् ।
तक्रं त्वजाविप्रभवं न सेव्यमनिष्टगन्धं त्रिषु चाप्यपथ्यम् ।

अन्यतक्राणामपेयतया ग्रन्थगौरवभयाच्च नेह गुणा निरूपिता अन्यतो ज्ञेयाः ।

स्वादु वृष्यं रुचिकरं श्लेष्मलं पित्तनाशनम् ।
अम्लं तक्रं पवनजित् पित्तश्लेष्मप्रकोपनम् ॥

तक्रं तल्लवणोपेतं दीपनं ग्रहणीगदे ।
तक्रं लवणहीनं यद्‌ ग्रहण्यर्शोविकारकृत् ॥

वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् ।
कफे पित्ते तथा तक्रं व्योषक्षारसमन्वितम् ॥

स्थौल्यं करोति हरतेऽनिलमेतदेव
यन्नोष्णतामुपगतं तु कदाचिदेव ॥

एवकारोऽप्यर्थे ।

सहनवनीतं घोलं मथित कथयन्ति बहुगुणं सुधियः ।
चिरमथितं मथितं पुनरुत्पत्तिकरं नरस्य दोषाणाम् ॥

नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ।
न मूर्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तके ॥

तक्रमामं कफं हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥

कैलासे यदि तक्रमस्ति गिरिशः किं नीलकण्ठो भवे-
द्वैकुण्ठे यदि कृष्णतामनुभवेदद्यापि किं केशवः ।

---

१. P1. P2. T1. omit this line.

इन्द्रो दुर्भगतां क्षयं द्विजपतिर्लम्बोदरत्वं गणाः
कुष्ठित्वं च कुबेरको दहनतामग्निश्च किं विन्दति ॥

शशिकुन्दसमप्रभशङ्खनिभं युवतीकरनिर्मथनिर्मथितम् ।
परिपक्वकपित्थसुगन्धिरसं पिब भो नृप तक्रमनन्तगुणम् ॥

आमातिसारे च विषूचिकायां वातज्वरे पाण्डुषु कामिलासु ।
प्रमेहगुल्मोदरवातशूले नित्यं पिबेत्तक्रमरोचके च ॥

अपि च,

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफे पाण्डवामयेषु च ।
मार्गोपरोधे कुष्ठादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते ॥

वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥

तक्रं देयं न क्षते नोष्णकाले
नो दौर्बल्ये नो तृषामूर्च्छिते च ।
नैव भ्रान्तौ नैव पित्तास्रदोषे
नो दद्यात्तत् सूतिकायां विशेषात् ॥

भोजस्तु तक्रस्य दश भेदान् गुणभेदांश्चाह —

करमथितमथितोदश्वित्तक्रदण्डाहतगौडिकानि ।
कालसेयकखाडवकमिलितातिमिलितानि दश भवन्ति ॥ इति ।

तल्लक्षणानि तु —

सस्नेहं करमथितं निःस्नेहं मथितमजलमुभयं तत्[1] ।
पादाम्बूदश्वित् स्यात् तक्रं त्वर्धांशसलिलं स्यात्[2] ॥

दण्डाहतं त्रिपादोदकयुक्तं गौडिकं समांशजलम् ।
गौडादस्मात् क्रमशः पादं पादं प्रवर्धितैः सलिलैः ॥

कथितानि कालसेयकखाडवकमिलितातिमिलितानि ।

---

१. P1; P2; T1. कथितमसलिलमु ।
२. P1; P2; T1. तु सार्धसलिलं ।

अथ क्रमेण तद्गुणाः —

करमथितं गुरु हृद्यं बल्यं वृष्यं क्रमानिलघ्नं च ।
मेध्यं दीपनमग्नेः पाण्डुत्वाच्छित् प्रमेहकृच्छ्रहरम् ॥

हिमकुन्दशशिप्रभशङ्खनिभं परिपक्वकपित्थसुगन्धिरसम् ।
तदिदं भुवि सर्वरुजापहरं युवतीकरनिर्मथितं मथितम् ॥

उदश्विदभिघातघ्नं गुल्मपाण्ड्वनिलापहम् ।
ग्रहणीयक्ष्महृद्रोगप्रमेहार्शोहरं लघु ॥ ३ ॥

तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ।
शोफोदरार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ॥

किलासकुष्ठहृद्रोगशोफोरुस्तम्भकामिलाः ।

हन्यादिति शेषः ॥ ४ ॥

दण्डाहतं प्रमेहघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥

गौडिकं वृष्यमोजस्यं विषघ्नं दीपनं परम् ।
आमदोषहरं मेहग्रहोदरकफापहम् ॥
कालसेयं प्रतिश्यायगरशोषमदापहम् ।
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ।
खाडवं कफगुल्मार्शोहरं च व्रणकृल्लघु ॥

मिलितं रुचिकृद् ग्राहि पक्वातीसारनाशनम् ।
चक्षुष्यं शोषदुर्नामकुष्ठनाडीव्रणापहम् ॥

सर्वदोषहरं पथ्यं मिलितं त्वतिपूर्वकम् ।
भगन्दरोदरग्रन्थिगुल्मार्शोमुखरोगजित् ॥

सुषेणः —

तक्रस्योपरि यत्तोयमुदश्विदिति कीर्तितम् ।
दध्नस्तूपरि यत्तोयं तन्मस्तु परिकीर्तितम् ॥ इति ।

अथ किलाटादीनां लक्षणानि गुणाश्चोच्यन्ते —

बल्याः किलाटपीयूषकूचिकामोर(णा ? टा)दयः ॥

शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः।
पीयूषो नवदुग्धं स्यात् सप्ताहान्मोर(णं ? टं)पश्चिनम् ॥

दधिकूचिका च दध्ना पक्वं(?)तक्रेण तक्रकूचिका
पिण्डस्तयोः किलाटो दधिमण्डो मस्त्वजातदधि पः द्म् ॥

दध्युत्तरो दधिसरो दध्यग्रः खद्वरो दधिस्नेहः। इति।

अत्र आदिशब्दात् तक्रपिण्डकसङ्ग्रहः। घनवस्त्रनिबन्धेन स्वयं स्रुतो द्रवभागः तक्रपिण्डकः। दोषलाः आमसञ्चयकारिणः। न तु वातादीनां, कफस्य पृथगभिधानात्। तन्त्रान्तरे वातघ्नत्वाभिधानाच्च ॥

इति तक्रप्रकरणम्।

अथ नवनीतस्य

शीतं वर्णबलावहं सुमधुरं वृष्यं च पित्तापहं
वातघ्नं कफकारकं रुचिकरं सर्वाङ्गशूलापहम्।
कासघ्नं श्रमनाशनं स्वरकरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
चक्षुष्यं नवनीतमुद्धृतनवं गोस्सर्वदोषापहम् ॥

उद्धृतनवं नवोद्धृतमित्यर्थः।

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगनुत् ॥

इति गव्यस्य।

माहिषं नवनीतं तु कषायमधुरं रसे।
शीतं वृष्यं च बल्यं च ग्राहि पित्तघ्नमुत्तमम् ॥

इति माहिषस्य।

लघ्वजाजं तु मधुरं कषायं च त्रिदोषनुत् ।
चक्षुष्यं दीपनं बल्यं नवनीतं हितं सदा ॥

छहीचें ।

नवनीतं नवोद्भूतं छागजं क्षयकासजित् ।
बल्यं नेत्रामयघ्नं च कफघ्नं दीपनं परम् ॥

सेलीचें ।

आत्रिकं नवनीतं तु रसे पाके हितं लघु ।
योनिशूले कफे वाते दुर्नामसु हितं सदा ॥

एडकीचें ।

मेडकं नवनीतं तु द्विष्टगन्धं सुशीतलम् ।
मेधाहृद् गुरु पुष्ट्यं च स्थौल्यं मेध्यं च दीपनम् ॥

मेढीचें ।

हस्तिनीनवनीतं तु कषायं शीतलं लघु ।
तिक्तं विष्टम्भि जन्तुघ्नं हन्ति पित्तकफक्रिमीन् ॥

हस्तिणीचें ।

अश्व्यास्तु नवनीतं स्यात् कषायं कफवातजित् ।
चक्षुष्यं कटुकं चोष्णमीषद्वातापहारकम् ॥

घोडीचें ।

गर्दभीनवनीतं तु कषायं कफवातनुत् ।
बल्यं दीपनदं पाके लघूष्णं मूत्रदोषनुत् ॥

गर्दभीचें ।

नवनीतं तु नारीणां रुच्यं पाके लघु स्मृतम् ।
चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं दीपनं विषनाशनम् ॥

नारीचें

गव्यं वा माहिषं वापि नवनीतं नवोद्धृतम् ।
शस्यते बालवृद्धानां बलकृद् धातुवर्धनम् ॥
नवनीतं तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किञ्चित् कषायाम्लमीषत्तक्रांशसंक्रमात् ॥

सक्षारं कटुकाम्लत्वात् छर्द्यर्शःकुष्ठकारकम्[1]
श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥

एकाहाद्युषितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरमाविलम् ।
अहृद्यं सर्वरोगाढ्यं दधिजं तद्; घृतं तथा ॥

दधिजं नवनीतम् ।

इति नवनीतप्रकरणम् ।

अथ घृतम् ।

धीकान्तिस्मृतिदायकं बलकरं मेधाप्रदं पुष्टिकृद्
वातश्लेष्महरं श्रमोपशमनं पित्तापहं शुद्धिकृत् ।
वह्नेर्वृद्धिकरं विपाकमधुरं वृष्यं वपुःस्थैर्यदं
गव्यं हव्यतमं घृतं बहुगुणं सद्यः समावर्तितम् ॥

गव्यस्य ।

सर्पिर्माहिषमुत्तमं धृतिकरं सौख्यप्रदं कान्तिकृद्
वातश्लेष्मनिबर्हणं बलहरं वर्णप्रदानक्षमम् ।
दुर्नामग्रहणीविकारशमनं मन्दानलोद्दीपनं
चक्षुष्यं नवगव्यतः परमिदं हृद्यं मनोहारि च ॥

माहिषस्यैते गुणाः ।

आजमाज्यं च चक्षुष्यं दीपनं बलवर्धनम् ।
कासश्वासकफातङ्कराजयक्ष्मसु शस्यते ॥
ततः किञ्चिन्न्यूनगुणं लघ्वजाज्यमुदीरितम् ॥

छागीचें ।

पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपनम् ।
योनिदोषे कफे वाते शोफे कम्पे च तद्धितम् ॥

एडकीचें ।

भेडकं घृतमतीव गौरवाद्वर्ज्यमेव सुकुमारदेहिनाम् ॥
बुद्धिपाटवकरं बलावहं द्विष्टगन्धि[2] कुरुते नृणां वपुः ॥

मेंढीचें ।

---

१. J1. omits this line

२. J1. दुष्टगन्धि ।

निहन्ति हस्तिनीसर्पिः कफपित्तविषक्रिमीन् ।
कषायं लघु विष्टम्भि तिक्तं चाग्निकरं परम् ॥

हस्तिनीचें ।

अश्वीसर्पिस्तु कटुकं मधुरं च कषायकम् ।
ईषच्च दीपनं मूर्च्छाहारि वाताल्पदं गुरु ॥

घोडीचें ।

घृतं गार्दभिकं बल्यं दीपनं मूत्रदोषनुत् ।
पाके लघूष्णं वीर्ये च कषायं कफनाशनम् ॥

खरीचें ।

औष्ट्रीघृतं वीर्यकटु श्लेष्मक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥

उष्ट्रीचें ।

चक्षुष्यमग्रिमिदं स्त्रीणां सर्पिः स्यादमृतोपमम्
वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ॥

स्त्रीघृतगुणाः ।

आयुर्वृद्धिं वपुरपि दृढं सौकुमार्यं करोति
व्यायामस्त्रीनिधुवनकृतश्रान्तिविच्छेदनं च ।
पथ्यं बाल्ये वयसि तरुणे वार्धके चापि पथ्यं
नान्यत् किञ्चिद् भवति पुरुषे सर्पिषः स्थौल्यकारि ॥

यद्वेदागमवेदिभिर्निगदितं साक्षादिहायुर्नृणां
यद्वैद्यैस्तु रसायनाय कथितं सद्यो जरानाशनम् ।
यत्सारस्वतकं च कान्तिमतिमत् प्रोक्तं धियः सिद्धये
तत्पूर्वार्जितपुण्यसञ्चयवता लभ्यं घृतं नूतनम् ॥

वर्षादूर्ध्वं भवेदाज्यं पुराणं तत् त्रिदोषनुत् ।
पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ॥

मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
उग्रगन्धि पुराणं स्याद् दशवर्षस्थितं घृतम् ॥

लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।

निरामयानां नवयौवनानां कृत्वा गवां यच्छत धौतमद्भिः ।
दाहापहं पित्तविनाशनं च सहस्रवीर्यं तु सहस्रधौतम् ॥
गव्ये क्षीरघृते शस्ते निन्दिते चाविसंभवे ।

अथ दुग्धोद्धृतघृतगुणाः —

घृतं दुग्धभवं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगनुत् ॥
निहन्ति पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान् ॥

अथ ह्यस्तनदधिजघृतगुणाः—

हविर्ह्यस्तनदुग्धोत्थं तत्स्याद्धैयङ्गवीनकम् ।
हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रुचिकृत्परम् ॥
बलकृद् बृंहणं वृष्यं विशेषात् कफनाशनम् ।
योजयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे ॥
बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः ।
राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्मकृते गदे ॥
रोगे सामे विषूच्यां च विबन्धे च मदात्यये ।
ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्बहुमन्यते ॥

इति घृतप्रकरणम् ॥

अथ तैलप्रकरणम्

तद्गुणानाह वाग्भटः —

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ॥
कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात् सर्वदोषजित् ॥

अन्यत्रापि —

तिलतैलमलङ्करोति केशान् मधुरं तिक्तकषायमुष्णतीक्ष्णम् ।
मलकृत् कफवातजन्तुखर्जुव्रणकण्डूतिहरं च कान्तिदायि ॥

इति तिलतैलगुणाः

---

१. J1. अथ दुग्धोत्थ ।

२. J1. Bh. बद्धविट्कं ।

३. T3. adds. मुख्यं तिलभवं त्वग्दोषं कृन्ततीति त्वग्दोषकृत् ।

कुसुम्भतैलं कृमिहारि तेजोबलावहं यक्ष्ममलापहं च ।
त्रिदोषकृत् पुष्टिबलक्षयं च करोति कण्डूं च करोति दृष्टेः ॥

इति कौसुम्भतैलगुणाः ॥

मधुरं त्वतसीतैलं पिच्छलं चानिलापहम् ।
मदगन्धि कषायं च कफकासापहारकम् ॥

येसेलगुणाः[1] ।

एरण्डतैलं कृमिदोषनाशनं वातामयघ्नं सकलाङ्गशूलनुत् ।
कुष्ठापहं स्वादु रसायनोत्तमं पित्तप्रकोपं कुरुतेऽतिदीपनम् ॥
पिच्छलं कटु तिक्तोष्णं रक्तैरण्डोद्भवं त्वति ॥

एरण्डतैलगुणाः[2] ।

करञ्जतैलं नयनार्तिहारि[3] वातामयध्वंसनमुष्णतीक्ष्णम् ।
कुष्ठार्तिकण्डूतिविचार्चिकापहं लेपेन नानाविधचर्मदोषनुत् ॥

करंजतैल[4] ।

सार्षपं कटु तिक्तोष्णं कफवातविकारनुत् ।
क्रिमिकुष्ठहरं रक्तपित्तदोषकरं परम् ॥

सिरसेल ।

तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् ।

---

१. J1. शेयेल ।

२. J2. has रक्तेरंडेल । Bh has the additional verses :—

आमवातगजेन्द्राणां शरीरवनचारिणाम् ।
एक एवाग्रणीर्हन्ता एरण्डस्नेहकेसरी ॥
अधोभागिकमेरण्डमन्येषां तिलवत् स्मृतम् ।
सर्वधान्यसमावार्त्ति विदलीफलकानि च ॥
तिलवर्गकृतो लेपः खर्जुकण्डूविनाशनः ।

before एरण्डतैलगुणाः ।

३. J1. नयनार्तिनाशनं

४. J1. करंजेल ।

वह्निकृद्विषहृत् कण्ठकुष्ठकोष्ठक्रिमिप्रणुत् ।
मेदोदाहापहं चापि व्रणशोथहरं परम् ॥

तुरीचेंतेल ।

यावनालव्रीहियवगोधूमादिसमुद्भवम् ।
त्रिदोषघ्नं कण्डुकुष्ठहारि चक्षुष्यमुत्तमम् ।

इति धान्यतैलगुणाः ।

तथैव चेङ्गुदीतैलं मधुरं पित्तनाशनम् ।
शीतलं कान्तिदं बल्यं श्लेष्मलं केशवर्धनम् ॥

हिंगणेल ।

निम्बतैलं तु नात्युष्णं क्रिमिकुष्ठकफापहम् ।

निम्बतैल ।

[1]आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलार्तिनुत् ॥

ब्याहडेल ।

शिग्रुतैलं कटूष्णं च वातजित् कफनाशनम् ।
त्वग्दोषव्रणकण्डूतिशोफहारि च पिच्छलम् ॥

सेवेंगेल[2] ।

कटु ज्योतिष्मतीतैलं तिक्तोष्णं वातनाशनम् ।
पित्तसन्तापनं मेधाप्रज्ञाबुद्धिविवर्धनम् ॥

ज्योतिष्मतीतैलम् ।

शीतं हारीतकीतैलं कषायमधुरं कटु ।
सर्वव्याधिहरं पथ्यं नानात्वग्दोषनाशनम् ॥

हिरडेल ।

तीक्ष्णं तु राजिकातैलं ज्ञेयं वातादिदोषकृत् ।
शिशिरं कटु कण्डूघ्नं केश्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥

मोहरेल ।

---

१. J1. अक्षं ।
२. J1. सेयगेल । Bh. शेगवेल ।

सरं कोशाम्रजं तैलं क्रिमिकुष्ठव्रणापहम् ।
तिक्ताम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनपाचनम् ॥

आंबाडेल ।

कर्पूरतैलं रददार्ढ्यकारि वातामयघ्नं कटु पित्तकारि ।

कापुरेल ।

त्रपुसोर्वारुकर्कारुककूष्माण्डप्रभृतिबीजतैलं यत् ।
तन्मधुरं गुरु शिशिरं कश्यं कफपित्तनाशि कान्तिकरम् ॥

बीजतैल ।

बिल्वमज्जाभवं तैलमुष्णवातहरं परम् ।

बेलेल[1] ।

नारिकेरोद्भवं तैलं बृंहणं बलवर्धनम् ।
केश्यं पित्तानिलहरं मधुरं रसपाकयोः ॥

खोबरेल ।

तैलं सर्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाक्रिमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥

राळतैलम् ।

तैलं तु खसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत् कफहृच्छीतं स्वादु पाकरसं च तत् ॥

खसखसेल ।

सहकारभवं तैलं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।
मुखरोगहरं रूक्षं सुगन्धि श्लेष्मवातजित् ॥

आम्रतैलम् ।

प्रियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ।
हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात् संयोगे वातपित्तयोः ॥

चारेल ।

---

१. J₁. चंबेल Bh. बेलतैल.

कषायं स्वादु कापित्थं तैलमाखुविषापहम् ।

कविठेल ।

कषायं स्वादु माधूकं तैलं पित्तकफप्रणुत् ।

मोहेल ।

तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भं त्ववरं परम् ।

तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितक्लमाः ।
आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥

राजनिघण्टौ—

तैलं न सेवयेद् धीमान् यस्य कस्य च यद् भवेत् ।
विषसाम्यगुणत्वाच्च योगयोग्यं न वर्जयेत् ॥

उक्तं च ।

विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं मृतस्य सुप्तस्य तथा न किञ्चित् ।
ऋणस्य दासस्य न किञ्चिदन्तरं मूर्खस्य काष्ठस्य च नैव किञ्चित् ॥

इति [2] तैलप्रकरणम् ॥

---

[3] अथेक्षुप्रकरणम् ।

निघण्टौ—

सितेक्षुः कठिनो रुच्यो गुरुश्च कफमूत्रकृत् ।
दीपनः कफदाहघ्नो विपाके कोष्णदः स्मृतः ॥

काठ्याऊंस ।

---

१. J_1. omits राजनिघण्टौ... ... ...नैव किञ्चित् ।

२. J_1. तैलगुणाः ।

३. J_1. अथ इक्षुगुणाः । Bh. इक्षुवर्गः omits the portion सितेक्षुः to... ...रसदालीति नामान्तरम् on page ... ...and simply reads to जात्यादिगुणभेदः सुषेणे द्रष्टव्यः ।

सुषेणः—

स्निग्धश्च सन्तर्पणबृंहणश्च संजीवनः स्वादुरसश्रमघ्नः ।
वृष्यश्च पित्तास्रसमीरहारी ह्यन्तर्विदाही कफकृत्सितेक्षुः ॥

तद्वच्च कृष्णोऽपि भवेद् गुणैश्च दाहापहस्तर्पणकृच्च वृष्यः ।
क्षारश्च किञ्चिन्मधुरो रसेन शोषापहर्ता व्रणशोफकर्ता ॥

तद्वत् काष्ठेक्षुवत् ।

निघण्टौ तु—

कृष्णस्तु रूक्षो मधुरश्च पाके स्वादुः सुहृद्यः कटुको रसाढ्यः[1] ।
त्रिदोषहारी समवीर्यदश्च स वीर्यदायी बहुवीर्यदायी[2] ॥

काळांऊस ।

पुण्ड्रोऽतिमधुरः शीतः कफकृत् पित्तनाशनः
दाहश्रमहरो वृष्यो रसे सन्तर्पणः परः ॥

पुंड्राऊंस ।

सुषेणस्तु —

पुण्ड्रकस्तु रसालः स्यात् रसेक्षुस्सुकुमारकः ।
कर्बुरो मिश्रवर्णश्च नेपाळश्चेति सप्तधा ॥

इति वाग्भटः । तत्र पौण्ड्रकः —

शैत्यप्रसादमाधुर्यैः वरस्तमनु वांशिकः ।
शातपर्वकनेपालकान्ताराद्यास्ततः क्रमात् ॥

सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।

इति ।

लोहितेक्षुश्च मधुरः पाके स्यात् पिच्छलो मृदुः[3] ।
पित्तदाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः ॥

तांबडाऊस ।

---

१. J_1. adds सक्षारास्सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ।

२. P_1. P_2. T_2. समवीर्यदश्च वीर्यसाम्यकर्ता स्वस्थानां वीर्यदायी क्षीणा बहुवीर्यदायी समवीर्याणां वीर्यवृद्धिकर्ता ।

३. T_1. T_2. P_2. Bh. लघुः ।

करङ्कशालिर्मधुरः शीतलो रुचिकृन्मृदुः ।
पित्तदाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः ॥

रसालः । रसावालीति नामान्तरम् ।

मूलादूर्ध्वं तु मधुरा मध्ये तिमधुरास्तथा ।
इक्षवस्तेऽग्रभागे तु तथा लवणनीरसाः ॥

अभुक्ते पित्तहन्तारो भुक्ते पित्तप्रकोपनाः ।
भुक्तिमध्ये गुरुतमा इतीक्षूणां गुणास्त्रयः ॥

अथ दन्तनिष्पीडितेक्षुगुणाः ।

वृष्यो रक्तास्रपित्तश्रमशमनपटुः शीतलः श्लेष्मदोऽल्प-
स्निग्धो हृद्यश्च रुच्यो रचयति च मुदं मूत्रशुद्धिं विधत्ते ।
कान्तिं देहस्य दत्ते बलमतिकुरुते बृंहणस्तृप्तिदायी
दन्तैर्निष्पीड्य काण्डे मृदुरतिरसितो मोहनश्चेक्षुदण्डः ॥

तथा —

पीयूषोपमितं त्रिदोषशमनं स्याद्दन्तनिष्पीडितं
तद्वच्चेक्षुग्रहयन्त्रजं तदपरं विष्टम्भि गुर्वग्निकृत् ।
किञ्चित्कालधृतं च वातजननं जाड्यप्रतिश्यायदं
प्रोक्तं पर्युषितं कफानिलकरं पानीयमिक्षूद्भवम् ॥

तदपरं महायन्त्रजम् । अग्निकृत विदाहि । उक्तं च —

गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकः परिकीर्तितः ।

इति । वाग्भटः —

जन्तुजग्धातिपीडनान्मलसङ्करात् ।

किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ।
गुरुर्विदाही विष्टम्भी तेनासौ परिकीर्तितः ॥

इति ।

१. Bh omits तदपरं .... परिकीर्तितं इति ।

अथ तापितरसगुणाः ।

इक्षुरसः परितप्तः स्निग्धः स्यात्कफविनाशनोऽतिगुरुः ।
अतिपाकेन विदाहं तनुते पित्तास्रदोषदोषांश्च ॥

तापविला रस ।

इक्षोरग्रभवं काण्डं प्रतप्तं दृढवह्निना ।
रसस्तदुद्भवः कुर्यादतिसारं बलक्षयम् ॥

तप्तकाण्डगुणाः ।

मधुरो लवणः क्षारः स्निग्धोष्णश्च रुचिप्रदः ।
वृष्यो वातकफघ्नश्च यावनालेक्षुजो रसः ॥

जोंधल्याच्या उंसा चा रस ।

मध्यपर्वदलनाच्च तत्क्षणात्पीयते यदि च यान्त्रिको रसः ।
वातपित्तशमनस्तदा भवेत्तर्पणश्च मलमूत्रशोधनः ॥

मध्यकाण्ड्यां चा रस ।

इतीक्षुप्रकरणम् ॥

---

१. T2. has a large addition in this context:— अथेक्षुरसविकाराः । ते पञ्च । तत्र वाग्भटः —

इक्षो रसस्य समलत्र्यंशार्धाङ्घ्रिमलामलाः ।
विकाराः फाणितगुडमत्स्यण्डीखण्डशर्कराः ॥

समलं फाणितं राब इति लोके ॥ १ ॥

त्र्यंशमलः पादोनमलः गुडः ॥ २ ॥

अर्धमला मत्स्यण्डी रायपुरी ॥ ३ ॥

पादमलः खण्डः खडेसाखर ॥ ४ ॥

अमला शर्करा । सिता सितोपलेत्यादयस्तत्पर्यायाः । चीनी खडे साखर ॥ ५ ॥

तत्र फाणितगुडानाह —

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।
अवृष्यं बृंहणं क्षारं वीर्योष्णं सर्वदोषकृत् ॥

[illegible] दोषत्रयस्य । सर्वदोषकृत् त्रिदोषप्रकोपकृत् ।

गुडः समधुरः क्षारो गुरूष्णः कफवातनुत् ।
अहितः पित्तरक्ते च जीर्णश्चैव रसायनः ॥

अपि च —

पित्तघ्नः पवनार्तिजिद्रुचिकरो हृद्यस्त्रिदोषापहः
संयोगेन विशेषतो ज्वरहरः सन्तापशान्तिप्रदः ।
विण्मूत्रामयशोधनोऽग्निजननः पाण्डुप्रमेहान्तकः
स्निग्धः स्वादुतरो लघुः श्रमहरः पथ्यः पुराणो गुडः ॥

इति नवपुराणगुडाः ॥

अन्यत्र —

अभिष्यन्द्यतिमाधुर्यं फाणितं बृंहणं गुरु ।
शुक्रकृत् कफहृच्चैव पित्तघ्नं च विशेषतः ॥
रूक्षो मधुकपुष्पोत्थः फाणितो वातपित्तकृत् ।
कफघ्नो मधुरः पाके विपाके वस्तिदूषणः ॥

इति फाणितम् ।

अथ गुडः । स चतुर्धा धौताधौतपुराणनवभेदेन । तत्र. वाग्भटः धौतगुडगुणानाह —

नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद् गुडः ।

सृष्टमूत्रशकृत् मलानुलोमनः । अधौतगुडः —

प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफप्रदः ।

पुराणगुडगुणः —

हृद्यः पुराणः पथ्यश्चेति । पथ्यः स्वस्य हितः ।

नवगुडगुणः —

नवः श्लेष्माग्निसादकृत् । अग्निसादोऽग्निमान्द्यम् । अन्यत्र गुडस्य भेदाः गुणाश्चोच्यन्ते ।

१. T2. adds after this on this subject :—

कैयदेवः —

संवत्सरोषितगुडः पुराण इति कथ्यते ।
वर्षत्रयोषितः सोऽपि प्रपुराणः प्रकीर्तितः ॥
प्रपुराणो वरस्तस्मात् सर्वदोषहरो लघुः ॥

तस्मात्पुराणात् ।

अरिष्टाद्येषु सर्वेषु प्रपुराणं प्रयोजयेत् ।
चतुर्वर्षात्परस्तस्मात् निर्वीर्यो निष्फलो गुडः ॥
कासश्वासादिकान् सर्वान् जनयेद् स विशेषतः ।

इति नवपुराणगुडाः ॥

स्याद्यावनालरसपाकभवो गुडोऽयं
क्षारः कषायमधुरः कफवातहारी ।
पित्तप्रदः सततमेष निषेव्यमाणः
कण्डूतिकुष्ठजननोऽस्त्रविदाहदायी ॥
जोंधळ्याचा गुड ।

अथ शर्करा —

[1]शुद्धस्फटिकसङ्काशा निर्मला सितशर्करा ।
शर्करा ज्वरपित्तासृङ्मूर्च्छाच्छर्दिविषापहा ॥
[2]श्वासाङ्गमर्दहृल्लासशैत्यशूलहराग्निकृत[3] ।

[4]तत्र —

स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके
चक्षुष्या बलबृंहणी सुमधुरा रूक्षा च[5] वंशेक्षुजा ।
वृष्या तृप्तिबलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला
स्निग्धा शान्तिकरी रसालजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित् ॥
[6]पौण्ड्रेक्षुशर्करा ।

T1. The revisor adds this section in the margin transposing the line 'अपुराणो ……तस्मात्पुराणात्' to the end with a note — पुराणाद् अपुराणस्य गुणाधिक्यमाह स एव ।

१. T2. Transposes the शर्करा portion of this section after मत्स्यण्डिका and introduces the present verse with अन्यत्र च शर्करा-गुणाः —

२. T1. The scribe leaves a blank in the Ms. for this line. Bh. omits the following lines and therein the section begins with the next verse स्निग्धा पुण्ड्रक etc.

३. T2. adds इयं शर्करा सर्वसाधारण्येन ।

४. T2. तत्र विशेषः —

५. T2. has here the explanation: चकारः पूर्वगुणानुवृत्त्यर्थः ।

६. T2. omits the name. Bh. omits the name and closes this प्रकरण here with the remark मत्स्यण्डी शर्करादिगुणाः सुषेणे

द्रष्टव्याः । इति शर्करा ॥

[1]मच्छण्डिकादिलक्षणमाह केयदेवः —

इक्षो रसस्य समंलत्र्यंशार्धाङ्घ्रिमलामलाः ।
विकाराः फाणितगुडमच्छण्डीखण्डशर्कराः ॥

इति । [2]गुणाश्च —

मच्छण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजिद् गुरुः ।
खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् ॥

सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ॥

इति ।

[3]वृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।
[4]मच्छण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः [5]॥

---

१. J₁. omits मच्छण्डिकादि .... न कफप्रदा ॥ इति । T₁. has this portion after the first line of the verse below : वृष्या क्षतक्षीणहिता etc. This transposition has been effected for the sake of the continuity of the verse as it occurs in the Aṣṭāṅgahṛdaya from which it forms a quotation. T₂. omits this introduction and the quotation following.

२. T₂. अन्यत्र च मत्स्यण्ड्यादीनां पृथग्गुणाः ।

३. T₂. introduces this verse with: अथ मत्स्यण्डिकादीनां त्रयाणां गुणमाह वाग्भटः —. P₁ P₂. omit this line.

४. J₁. The revisor adds in the margin, the following धन्वन्तरिः —

शर्करोक्ता तु मीनाण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका मता ।

५. T₂. adds the explanation: क्षतक्षीणयोर्हिताः क्रमेणेति । क्रमेणेति-मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्, खण्डात् सिता ।
उक्तं च सुश्रुतेन —

यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।
स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥ इति ।

[१]तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा ।
[२]त्रिदोषघ्नी पित्त[३]कासेक्षुदर्भेच्छदसम्भवा ॥
[४]तत्तुल्या मधुशर्करा । तत्तुल्या मधुसमानगुणेत्यर्थः ।

अभिष्यन्द्यातिमधुरं फाणितं बृंहणं गुरु ।
शुक्रकृत् कफकृच्चैव पित्तघ्नं च विशेषतः ॥
फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।
अवृष्यं बृंहणं क्षारं वीर्योष्णं सर्वदोषकृत् ॥

इति कैयदेवः ।

शर्करा तु सितोपला ।
सिता च मधुधूलिस्तु खण्डस्तद्विकृतिः पुनः ॥

'मत्स्यण्डिका फाणितं चापि' इति हैमनः ।

रूक्षो मधूकपुष्पोत्थः फाणितो वातपित्तकृत् ।
कफघ्नो मधुरः पाके विपाके वास्तिदूषणः ॥
शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।
हिमजा शर्करा गौल्या सोऽल्पा तिक्ता त्वपिच्छला ॥

---

१. T2. introduces this verse with:— यासशर्करागुणानाह वाग्भटः and has the following explanation at the close of the line:— तद्गुणा मत्स्यण्डिकादिसामान्यसदृशगुणाः । यासशर्करा दुरालभारसेनेक्षुरसेन च क्रियते ।

२ T2. omits this line.

३. T2. सिता कासेक्षु । T1. श्वितकासेक्षु ।

४. T2. has on मधुशर्करा:— मधुशर्करागुणमाह —

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।
विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

वह्निपाकात् कालपाकाद्वा शर्करारूपतां गतं मधु मधुशर्करा । तद्गुणा मधुसदृशगुणा ।

The Ms. continues:— सामान्यशर्करागुणमाह वाग्भटः —

दाहतृट्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ।

सर्वा उक्ताः मत्स्यण्डिकाद्याः मधुशर्करा च । मत्स्यण्डिकादौ रक्तपित्तहरत्वग्रहणमतिशयार्थम् ।

वातघ्नी सारिका रुच्या दाहपित्तास्रदायिनी ।

गुडगुडा ।

सितखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशनः ।
कुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषजित् ॥

वालखंड ।

वृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।
मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः ॥

क्षतक्षीणयोर्हिताः । क्रमेणेति । मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्, खण्डात् सिता । उक्तं च सुश्रुतेन —

यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।
स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥

इति ।

अन्यत्र च मत्स्यण्ड्यादीनां पृथग् गुणाः ।

मत्स्यण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजिद् गुरुः ।
खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् ॥

सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ।

इति ।

यासशर्करागुणानाह वाग्भटः —

तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा ।

तद्गुणा मत्स्यण्डिकादिसामान्यसदृशगुणा ।

या सशर्करा दुरालभारसेनेक्षुरसेन च क्रियते ।

मधुशर्करागुणमाह —

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।
विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

---

१. J_1. omits अथ ... ... वाग्भटः and it reads अथ शर्करा ।

२. J_1. adds: धन्वन्तरिः —

शर्करोक्ता तु मीनाण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका सिता ।

in the margin and reads this portion after रक्तेक्षुजा पित्तजित् ।

वह्निपाकात् कालपाकाद्वा शर्करारूपतां गतं मधु मधुशर्करा । तद्गुणा मधुसदृशगुणा ।

सामान्यशर्करागुणमाह वाग्भटः —

दाहतृट्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ।

सर्वा उक्ता मत्स्यण्डिकाद्याः मधुशर्करा च । मत्स्याण्डिकादौ रक्तपित्तहरत्वग्रहणमतिशयार्थम् । अन्यत्र च शर्करागुणाः —

शुद्धस्फाटिकसङ्काशा निर्मला सितशर्करा ।
शर्करा ज्वरपित्तासृङ्मूर्च्छोच्छर्दिविषापहा ॥
श्वासाश्रमर्दहृच्छ्वासश्वैत्यशूलहराग्निकृत् ।

इयं[1] शर्करा सर्वसाधारण्येन । तत्र विशेष —

स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके
चक्षुष्या बलबृंहणी सुमधुरा रूक्षा च वंशेक्षुजा ।

चकारः पूर्वगुणानुवृत्त्यर्थः ।

वृष्या तृप्तिबलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला
स्निग्धा शान्तिकरी रसालजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित् ॥

त्रिदोषघ्नी सिता काशेक्षुदर्भच्छदसंभवा ।
क्षतक्षयहरा दाहरक्तपित्ततृषापहा ।
स्निग्धा पथ्या हिमा स्वाद्वी सक्षारा गुडशर्करा ॥

गुडगुडा ।

सितखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशनः ।
कुष्ठव्रणकफश्वासाहिक्कापित्तास्रदोषजित् ॥

पालखेड ।

तवराजोऽतिमधुरः पित्तश्रमतृषापहः ।
वृष्यो विदाहमूर्च्छार्तिभ्रान्तिशान्तिकरः सरः ॥

तवराज

१. J₁. T.; Bh. omit इयं... साधारण्येन ।

दाहं निवारयति तापमपाकरोति
तृष्णां नियच्छति निहन्ति च मोहमूर्च्छाम् ।
श्वासं निवारयति तर्पयतीन्द्रियाणि
गीतस्सदा सुमधुरः खलु सिद्धखण्डः ॥

खण्डतवराजः ।

अथेक्षुविकाराणां तारतम्यमाह वाग्भटः

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।

इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा सिताख्या वरा फाणितमवरं इतरे मध्यमाः ॥

इतीक्षुरसविकारप्रकरणम् ।

अथ मधु ।

तत्र[1] —

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रकं तथा ।
आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥

नानापुष्परसाहाराः कपिला नवमक्षिकाः ।
याः स्थूलास्ताभिरुत्पन्नं मधु माक्षिकमुच्यते ।

ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
भ्रमरैर्जनितं तैस्तु भ्रामरं मधु भण्यते[2] ॥

पिङ्गला मक्षिकास्सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि ताः स्मृताः ।
ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्यते ॥

महत्यो मक्षिकाः पिङ्गाः पूतिका इति कीर्तिताः ।
तज्जातं मधु धीमद्भिः पौतिकं समुदाहृतम् ॥ ४ ॥

छत्राकारं तु पटलं सरघाः पीतापिङ्गलाः ।
यत् कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु च्छात्रकमीरितम् ॥

---

१. J_1. तत्र ; Bh omits this.

२. Bh. वर्ण्यते ।

मक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा याः पीताः षट्पदसन्निभाः ।
तदुद्भूतं यदघ्यर्हिं तदार्घ्यं मधु भण्यते ॥

उद्दालाः कथिताः कीटा भूमेरुद्दालनात् स्मृताः ।
वल्मीकान्तस्तदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्यते ॥

इन्द्रनीलदलाकाराः सूक्ष्माश्चिन्वन्ति माक्षिकाः ।
यत्तु वृक्षकोटरान्तःस्थं मधु दालमिति स्मृतम् ॥

माक्षिकं तैलवर्णं स्याच्छ्वेतं भ्रामरमुच्यते ।
क्षौद्रं तु कपिलाभासं पौतिकं घृतसन्निभम् ॥

आपीतवर्णं छात्रं स्यात् पिङ्गलं चार्घ्यनामकम्
औद्दालं स्वर्णसदृशमापीतं दालमुच्यते ॥

माक्षिकं मधुरं रूक्षं लघु श्वासादिदोषनुत् ।
भ्रामरं पिच्छलं रूक्षं मधुरं मुखजाड्यनुत् ॥

क्षौद्रं तु शीतलं रूक्षं चक्षुष्यं पित्तवातजित् ।
पौतिकं मधु रूक्षोष्णमस्रपित्तादिदाहकृत् ॥

पित्तमेहकृमिघ्नं च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ।
आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषहृत् ॥

औद्दालकं तु कुष्ठादिदोषघ्नं सर्वसिद्धिदम् ।
दालं कटु कषायाम्लं मधुरं पित्तदायि च ॥

नवं मधु भवेत् स्थौल्यं नातिश्लेष्महरं परम् ।
देहस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणं मधु लेखनम् ॥

पक्वं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाजाड्यहिक्कामयादि-
ध्वंसं धत्ते च रुच्यं बलमतिधृतिदं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ।

१. Bh. omits the portion to the end of मधुप्रकरण and observes in its place मधुवर्णगुणादिलक्षणं सुषेणे द्रष्टव्यः ।

२. J1. दोषजित् ।

३. J1. कृमिघ्नं ।

आमं चेदामगुल्मामयपवनरुजापित्तदाहास्रदोष-
ध्वंसं धत्ते विशोषं जनयति नयति स्वाङ्गशुद्धिं विशेषात् ॥

व्रणशोधनसन्धानव्रणसंरोपणादिषु ।
साधारण्यान्मधु हितं तत्तुल्या मधुशर्करा ॥

उष्णैः सहोष्णकाले वा स्वयमुष्णमथापि वा ।
आर्ते मधु मनुष्याणां विषवत्तापदायकम् ॥

कीटकादियुतमम्लदूषितं यच्च पर्युषितकं मधु स्वतः ।
कण्टकोदरगतं च मेचकं यच्च मेहजनितं च दोषकृत् ॥

दण्डैर्निहत्य यदुपात्तमपास्य दोषान्
तादृग्विधं मधु रसायनयोगयोग्यम् ।
हिक्कागुदाङ्कुरविशेषकफव्रणादि-
कोपापहं भवति दोषदमन्यथा चेत् ॥

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।
विशेषात्तर्पणी बल्या पुष्ट्या च क्षीणदेहिनाम् ॥

गुरु शीतकषायत्वाद्रौक्ष्याच्चाल्पं हितं मधु ।
न हि कष्टतमं किञ्चित् तदजीर्णाद्यतो वरम् ॥
उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद्यथा विषम् ।
नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥

वृष्ययोगैरतो युक्तं वृष्यतामनुवर्तते ।
स्वीयगुणोदासीनत्वे सति संयोगिगुणोत्कर्षकत्वं योगवाहित्वम् ॥

इति मधुप्रकरणम् ।

---

१. J_1. gives under this verse the substance of the same as तत्तातत्तमधुगुणः

२. T_2. Bh. add the explanation :—
विषान्वयत्वे सविषपुष्पेभ्योऽपि यतो मधु ।
कुर्वते हि स्वयं यच्च संविषा भ्रमरादयः ॥

अथ मद्यप्रकरणम् ।

तच्च, गौडीमाध्वीपैष्टीभेदात् त्रिविधम् । तत्र —

स्याद् धातकीरसगुडादिकृता तु गौडी
पुष्पद्रवादिमधुसारमयी च माध्वी ।
पैष्टी पुनर्विविधधान्यविकारजाता
ख्याता मदाधिकतया किल पूर्वपूर्वा ॥

तालादिरसनिर्यासैः सैन्दीं हालां सरां जगुः ।
नानाद्रव्यकदम्बेन द्रव्यं कादम्बरं स्मृतम् ॥

तत्र —

गौडी तीक्ष्णोष्णमधुरा वातहृत् पित्तकारिणी ।
बलकृद् दीपनी पथ्या कान्तिकृत् तर्पणी परा ॥

माध्वी तु मधुरा हृद्या नात्युष्णा पित्तवातकृत् ।
कामलापाण्डुगुल्मार्शःप्रमेहशमनी परा ॥

पैष्टी कट्वम्लतीक्ष्णा स्यान्मधुरा दीपनी परा ।
सैन्दी सिता कषायाम्ला तृष्णासन्तापनाशिनी ॥

कादम्बरी सुमधुरा पित्तघ्नी भ्रमहारिणी ।
मदनिर्वाणमदनज्वालापल्लवधृक् सरा ॥

ऐक्षवं तु भवेन्मद्यं शिशिरं च मनोहरम् ।
यावद्धान्यकृतं मद्यं गुरु विष्टंभदायकम् ॥

शर्कराधातकीतोये कृतं शीतं मनोहरम् ।
शार्करं कथ्यते मद्यं वृष्यं दीपनमोहनम् ॥

---

१. J1. मद्यं कादम्बरं ।

२. J1. मदोत्कटम् । T2. adds the explanation मनोहरं मदोत्कटम् ।

३. T2. has also the alternative reading यवधान्यकृतम् ।

४. T2. has also the alternative reading दीपनपाचनम् ।

मद्यं नवं सर्वविकारहेतु सर्वं च वातादिकदोषदायि ।
जीर्णं तु सर्वं सकलामयघ्नं वृष्यं च सन्दीपनमुक्तमेतत् ॥

सामान्यतः ।

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ।
सुस्वादु तिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ॥

सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकृल्लघु ।
नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ॥

कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ।
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥

उक्तं च वैद्येन —

मद्यं न पेयं वा पेयं स्वल्पं सुबहुवारि वा ।
अन्यथा शोथशैथिल्यदाहमोहान् करोति (च) ॥
द्राक्षेक्षवः सखर्जूराः शालिपिष्टं यवस्य वा ।
पञ्च मद्याकराः श्रेष्ठाः द्राक्षी तेषां विशिष्यते ।

अन्येऽपि मद्यभेदास्तत्प्रकाराश्च सर्वानुपयोगात् ग्रन्थगौरवभयाच्चेह नोक्ताः । यतउक्तम् —

मद्यप्रयोगं कुर्वीत शूद्रादिषु महार्तिषु ॥

इति मद्यप्रकरणम् ।

अथ मांसप्रकरणम् ।

तत्त्रिविधं भूचरखेचराप्चरभेदात् । तेषां क्रमेण गुणाः —

मांसं खड्गमृगोत्थं तु बलकृद् बृंहणं गुरु ।
गवयस्यामिषं बल्यं रुच्यं वृष्यं च बृंहणम् ॥

---

१. T1; T2. omit उक्तं च वैद्येन ।
२. T1. has also the alternative reading द्राक्षेक्षुमधुखर्जूराः ।

ईषल्लघु स्यादपि बृंहणं च मांसं बलिष्ठं वनमाहिषस्य ।
स्निग्धं निद्राकरं पित्तहारि ग्राम्यस्य चामिषम् ।

माहिषस्येति सम्बन्धः ।

करोः[1] क्रव्यं गुरु स्निग्धं वातलं श्लेष्मकारकम् ।
बहुपुष्टिप्रदं गाजमामिषं वह्निमान्द्यदम्[2] ॥

अश्वमांसं[3] भवेदुष्णं वातघ्नं बलदं लघु ।
पित्तदाहप्रदं नृणां तदेतच्चातिसेवनात् ॥

औष्ट्रं मांसं तु शिशिरं त्रिदोषशमनं लघु ।
बलपुष्टिप्रदं रुच्यं मधुरं वीर्यवर्धनम् ॥

गर्दभप्रभवं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम् ।
रुच्यं तु वनजं शैत्यमतिवीर्यबलप्रदम् ॥

वनगर्दभस्येत्यर्थः ।

मृगस्य मांसं लघु शीतवृष्यं त्रिदोषहृत् षड्रसदं च रुच्यम् ।
कुरङ्गमांसं मधुरं च तद्वत् कफापहं पित्तहरं च मारुतम् ॥

मृगस्ताम्रमृगः[4] । मारुतं मरुत्प्रकोपकारि । कुरङ्गश्चतुरगतिः ।

त्रिदोषहारि चैषां[5] स्याल्लघु वृष्यं सुशीतलम् ॥

कृष्णपृष्ठः[6] ।

अन्यत्र —

सारङ्गं पिशितं स्निग्धं मधुरं लघु वृष्यदम् ।

सारङ्गः[7] कृष्णपृष्ठ एव ।

---

१. J1. omits स्निग्ध ... भवेदुष्ण in the next verse.

२. T1; T2; P1; P2. add गाजं गजभवम् ।

३. Bh. omits this verse.

४. J1. हरिणस्ताम्रमृगः; Bh. मृगाश्चोष्ट्रमृगाः ।

५. J1; Bh. त्रिदोषहारि चैणस्य लघु ।

६. T1. कृष्णपृष्ठः एणः ।

७. J1. omits सारङ्गः ... बलप्रदम् ।

चित्तलप्रभवं मांसं लघु हृद्यं बलप्रदम् ॥

चित्रकस्य।

वराहमांसं गुरु वातहारि
वृष्यं बलस्वेदकरं वनोत्थम्।
तस्माद् गुरु ग्रामवराहमांसं
तनोति मेदोबलवीर्यवृद्धिम् ॥

छागमांसं गुरु स्निग्धं नातिशीतं रुचिप्रदम्।
निर्दोषं वातपित्तघ्नं मधुरं बलपुष्टिदम् ॥

च्छागपोतभवं मांसं लघु शीतं प्रमेहजित्।
ईषल्लघु बलं दत्ते तदेव तृणचारिणः ॥

भारङ्गस्यापि मांसं तु गुरु स्निग्धं कफप्रदम्।
बल्यं वृष्यकरं पुष्टिप्रदं वातकरं परम् ॥

भारसिङ्ग।

आविकं मधुरं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम्।
बृंहणं कफकृद् वृष्यं परं विष्टम्भि शीतलम् ॥
गोधामांसं तु वातघ्नं श्वासकासहरं च तत्।

घोरफड।

शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासनुत्।
पिच्छलं नाकुलं मांसं वातकृच्छ्लेष्मपित्तकृत् ॥

मुंगुसं।

आरण्यकुक्कुटश्चान्यं हृद्यं श्लेष्महरं लघु।
ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः।
हारीतं पललं स्वादु कफपित्तास्रदोषजित्।
वर्धनं वीर्यबलयोस्तद्वदेव कपोतजम् ॥

---

१. Bh. adds :—
कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलजिद् गुरुः।
चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्वन्यो हृद्यः कफान्तकृत् ॥
पानीयकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः।

१. T2. adds the explanation हारीतः पक्षिविशेषः। फाकेीत लोके। कपोतः होला। bh. has the name होला only.

पारावतपलं स्निग्धमधुरं गुरु शीतलम् ।
पित्तास्रदाहनुद् बल्यं वीर्यवृद्धिकरं परम् ॥

रुच्यं तित्तिरिजं मांसं लघु वीर्यबलप्रदम् ।
कषायमधुरं शीतं त्रिदोषशमनं परम् ॥

तद्वच्च लावकं मांसं पथ्यं ग्राहि बलप्रदम् ।
चटकस्यास्रजिच्छीतं लघु वृष्यं बलप्रदम् ॥

तद्वच्चारण्यचटकक्रव्यं लघु च पथ्यकम् ।
रुच्यं कापिञ्जलं क्रव्यं शीतलं बृंहणं गुरु ॥

वृष्यं चकोरजं मांसं बल्यं पुष्टिकरं परम् ।
चक्रवाकभवं क्रव्यं लघु स्निग्धं बलप्रदम् ॥

वह्निकृत् सर्वशूलघ्नं ग्रहण्यर्शोविकारजित् ।
सारसस्य तथा मांसं मधुराम्लकषायकम् ॥

मोहातीसारपित्तघ्नं ग्रहण्यर्शोरुजापहम् ।
मांसं शीतं वृष्यं स्निग्धं गुरु[3] जलपक्षिणां कथितम् ।
तेष्वपि च हंसमांसं वृष्यतमं तिमिरहरं च ॥

अन्ये बकबलाकाद्याः गुरवः प्राणिभक्षणात् ।
स्निग्धातिगुरवो[4] मत्स्या वातघ्ना रक्तपित्तदाः ।
तत्र कांश्चिदपि ब्रूमो विशेषगुणलक्षणात् ॥

रोहितो गर्गरो भीरुर्वलको बर्बरस्तथा ।
छागलो रक्तमत्स्योऽथ महिषश्च बिलाह्वयः ॥

---

१. T_2. takes off मांसं and continues. पथ्यं । the next verse.
२. T_2. gives the name after this चटकः लिवणी । चिमण्यां चे ।
३. T_2. गुर्वम्बुपक्षिणाम् ।
४. Bh. omits स्निग्धाति ...... बर्बरस्तथा ।

चारुषस्त्वक्कमोषा च ज्ञेया वर्णा वशादयः ।

तत्र ।

कृष्णः शल्की श्वेतकुक्षिस्तु मत्स्यो
यः श्रेष्ठोऽसौ रोहितो वृत्तवक्त्रः ।
कोष्णं बल्यं रोहितस्यापि मांसं
वातं हन्ति स्निग्धमृष्नाति वीर्यम् ।

रोहितमत्स्य ।

यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः पृष्ठे च रेखाबहुलः स शल्कः ।
स गर्गरो गर्गरनादवश्यो जडश्च शीतः कफवातदायी ॥

गामरु ।

पृष्ठे पक्षौ द्वौ गले पुच्छके चेत् सर्पाभः स्यात् पुष्करो वृत्ततुण्डः ।
ज्ञेयः शल्की मत्स्यको भीरुरुक्तः स्निग्धो वृष्यो दुर्जरो वातकारी ॥

अहीर ।

नातिस्थूलो वृत्तवक्त्रोऽपि चास्ये धत्ते दन्तान् श्मश्रुलो दीर्घकायः ।
त्रिःसन्ध्यायां रात्रिशेषे त्रिवर्णः प्रोक्तो बालः पथ्यबल्यः सुवृष्यः ॥

बालांबु ।

पृष्टे कुक्षौ कण्टकी दीर्घतुण्डः सर्पाभो यः सोऽप्ययं बर्बराख्यः ।
वाताटोपं सोऽपि दत्तेऽन्त्रजाड्यं स्निग्धो बल्यो दुर्जरो वीर्यकारी ।

बावीरु ।

श्वेतं सुकायं समदीर्घवृत्तं निश्शल्ककं छागलकं वदन्ति ।
द्विकण्टकोऽसौ खलु पृष्ठवंशे कण्ठ्यस्सुपथ्यो रुचिदश्च बल्यः ॥

सगलु ।

---

१. J1. कर्णावशादयः, Bh. कर्णा च शादयः T2. gives also the varient reading वर्णा वशाभिधः ।

२. T2. वृत्तचक्रः

३. Bh. has an omission वातकारी...... to दुर्जरो, probably due to the scribe.

४. Bh पथ्यः । सल्गू मासे ।

यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो
नातिस्थूलो रक्तमत्स्यः स उक्तः ।
शीतो रुच्यः पुष्टिकृद् दीपनोऽसौ
नाशं दत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥

तांबङ्कु ।

यः कृष्णो दीर्घकायः स्यात् स्थूलशल्की बलान्वितः ।
मत्स्यो माहिषनामासौ दीपनो बलवीर्यदः ॥

भैंसालु ।

शुक्लाङ्गस्ताम्रपक्षो यः स्वल्पाङ्गश्च बिलाह्वयः ।
स रुच्यो मधुरो बल्यो गुणाढ्यो वीर्यपुष्टिदः ॥

आविला ।

यः स्थूलाङ्गो माहिषाकारको यस्तालुस्थाने क्षीरजाभां दधाति ।
शल्कं स्थूलं यश्च चारूपकोऽसौ दत्ते वीर्यं दीपनो वृष्यदायी ॥

पाउस ।

वितस्तिमानः श्वेताङ्गः सूक्ष्मशल्कः स दीपनः ।
अळमोसाह्वयो मत्स्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ॥

आलमास ।

विवृत्ताङ्गोऽल्पैकृष्णाङ्गः शल्की वर्णवशाभिधः ।
दीपनः पाचनः पथ्यो वृष्योऽसौ बलपुष्टिदः ॥

कानवसा ।

इति द्वादशभेदानां गुणा रूपं च वर्णितम् ।

वशा—
निश्शल्का निन्दिता मत्स्याः सर्वे शल्कयुता हिताः ॥

---

१. Bh. ताम्बुदसाबे ।
२. T_1, T_2. यस्य ।
३. Bh. ऽल्पपुष्टाङ्गः ।

बलपुष्टिकरा वीर्यवपुःस्थैर्यविवर्धनाः ॥

अथ स्थानविशेषेण गुणाः ।

क्षारांबुमस्त्या गुरवो विदाहिनो
विष्टम्भदास्ते लवणार्णवादिजाः ।

ह्रदकुल्याजलनिर्झरतडागवापीजलेषु ये मत्स्याः ।
तेऽतिजडा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु नादेयाः ॥

सुषेणः —

जडास्तटाकसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ॥

कौपा वृष्याः श्लेष्मलाः संप्रदिष्टाः गुल्माष्ठीलानाहकुष्ठप्रदाः स्युः ।
तडागवन्निर्झरजाश्च मेध्याश्चक्षुस्स्विरायुष्यबलप्रदाश्च ।

महाह्रदेषु बलिनः स्वाल्पाम्भस्यबला मता. ।

सामुद्रो गुरुरुष्णरूक्षमधुरः स्याच्छेष्मलो वातहा
स्यात्स्नेहाभिविवर्धनो नवकरश्चाध्मानविष्टम्भकृत् ।
पित्तोद्रेककफात्ययेषु विहितो मत्स्योऽतिहृद्यस्सदा
विष्टम्भं जनयेच्च शीतपवनं व्यापादयत्यग्रतः ॥

तथा —

ऋतुप्रभौ निर्झरेषु प्रजाता मत्स्या हिता ग्रीष्मकाले तु चौण्ड्याः ।
तडागजाः प्रावृषि सर्व एव स्निग्धा बलिष्ठाश्च सृजन्ति दोषान् ॥

शरदृतौ निर्झरजाश्च कूपजाता हिमर्तौ शिशिरे च शस्ताः ॥

रससरक्तादिधातूनां गुरु स्यादुत्तरोत्तरम् ।
मेढ्रं कटियकृन्मांसं वार्षणं चातिमात्रतः ॥

---

१. T_1. म प्राह्याः ।

२. T_2. has the explanation नादेया न प्राह्याः । नादेया नद्युत्पन्नाः ।

३. T_2. adds the explanation अम्रत परिणामे ।

पक्वं मांसं हितं सर्वं बलवीर्यविवर्धनम् ।
भृष्टमांसं विदाहि स्यादस्रवातादिदोषकृत् ॥

पूर्वार्धे पुरुषस्य चेद्गुरुतरं पश्चार्धभागः स्त्रियाः
स्त्री गुर्वी किल गुर्विणी यदि तथा योषिच्च तुल्या लघुः ।
पक्षी चेत् पुरुषो लघुः स्फिजशिरःस्कन्धांसपृष्ठे क्रमा-
न्मांसं यच्च कटिस्थितं तदखिलं गुर्वेव सर्वात्मनाम् ॥

इति[2] मांसप्रकरणम् ।

अथ जलप्रकरणम् ।

तत्र जलसामान्यगुणाः —

पानीयं मधुरं[3] सितं रुचिकरं तृष्णात्रिशोषापहं
मोहभ्रान्तिनिवारणं च कुरुते भुक्तान्नपक्तिं सदा ।
निद्रालस्यनिवारणं त्विषहरं स्रोतस्सुसन्तर्पणं
पीतं धीबलवीर्यपुष्टिजननं चाष्टाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥

---

१. Bh. adds before this ।

मत्स्यगर्भः परं वृष्यः स्निग्धः स्थौल्यकरो गुरुः ।
बृंहणो बलदः स्निग्धस्तद्वन्मकरमादिशेत् ॥

मकरसुमर इति भाषायाम् ।

कणपो गूढपात् कूर्मः कमठो दृढपृष्ठकः ।
कच्छपो बलदस्स्निग्धो वातजित् पुंस्त्वकारकः ॥

कांसवाचें

मण्डूको बृंहणो वृष्यश्शीतलोऽसृग्गदापहः ॥

बेडुकाचें

सर्पाणां स्नेहनं मांसं चक्षुष्यं बृंहणं गुरु ।
दूषीविषक्रिमिहरं मेधाग्निबलवर्धनम् ॥

सर्पमांस ॥

२. T_2, P_1, P_2. add तथा गुर्विणी before इति मांसप्रकरणम् ॥

३. J_1 मधुरं शितं रुचिकरं । Bh. मधुरं शितं रुचिकरम् ॥

अपि च[1] —

पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्दिविनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥

अथ पानीयभेदाः —

पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।

तत्र —

दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ।
तौषारं च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥

भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥

तदपि नादेयादिभेदेन बहुविधं वक्ष्यते । धाराजं यथा —

धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितं च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते ।
भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते ॥

धारं नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥

धाराजमपि द्विविधम् । गाङ्गं सामुद्रं च । तत्र गाङ्गं यथा —

आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।

---

१. Bh. omits अपि च ... ...तथा line 16 page 180.

तत्परीक्षा च —

स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं[1] येन संसिक्तं भवेदक्लेदवर्णवत् ॥

तद्गाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ॥

विस्रं[2] च दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥

यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात्सकलं जलम् ।
निर्मलं निर्विषं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥

उक्तं च —

फूत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥ इति ॥

अथानार्तवस्य गुणाः —

अनार्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तत् त्रिदोषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितम् ॥

अन्यत्र तु —

शरत्पयोदनिर्मुक्तं महावैडूर्यसन्निभम् ।
सर्वदोषहरं स्वादु दिव्यमित्युच्यते जलम् ॥

प्रावृड्जलदनिर्मुक्तमव्यक्तस्वादुलक्षणम् ।
वारि स्फाटिकसङ्काशमान्तरिक्षमिति स्मृतम् ॥

इत्युक्तम् । करकाभवं[3] यथा —

दिव्यं वार्यग्निसंयोगात् संहताः खात्पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवत्पापः ताः कारक्योऽमृतोपमाः ॥

---

१ J_1. शाल्सकम् ।

२. J_1. वृष्यं च ।

३. J_1. करकाजं यथा — दिव्यं वार्यमि ।

करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत् ॥

तौषारं यथा —

अपि नद्याः समुद्रान्तर्वह्निरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥
अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणां तु ता हिताः
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगण्डादिरोगनुत् ।

हैमं यथा —

हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्धनम् ॥

अन्यत्र तु —

और्वानलधूमेरितमम्बु समुद्रस्य यद् घनीभूतम् ।
पवनानीतमुदीच्यां तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥ इति ।

हिमं तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद् दूषयते वातं न च पित्तं न वा कफम् ॥

इति दिव्यम् ।

अथ भौमम् । तत्र जाङ्गलं यथा —

अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रस्थं जाङ्गलं जलम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तनु ।
वह्निकृत्कफकृत्पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥

आनूपं यथा —

बह्वम्बुर्बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥

आनूपं वार्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
वह्निहृत्कफकृन्निन्द्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥

साधारणं यथा —

मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥

साधारणं तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥

अन्यत्र तु —

जाङ्गलं सलिलं स्वादु त्रिदोषघ्नं रुचिप्रदम् ।
पथ्यं चायुर्बलं वीर्यपुष्टिदं कान्तिकृत्परम् ॥

आनूपं सलिलं स्वादु स्निग्धं पित्तहरं गुरु ।
तनोति पामाकण्डूतिकफवातज्वरामयान् ॥

साधारणजलं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
श्रमतृष्णापहं वातकफमेहघ्नपुष्टिदम्

इति ।

तथा —

जातं ताम्रमृदस्तदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं
देशाज्जाड्यकरं च दुर्जरतरं दोषावहं धूसरात् ।
वातघ्नं तु शिलाशिरोत्थममलं पथ्यं लघु स्वादु च
श्रेष्ठं स्यादमृतं त्रिदोषशमनं सेव्यं सदा तत्पयः ॥

अथ नादेयम् —

नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ।

तत्र भागीरथ्या यथा —

शीतं स्वादु स्वच्छमत्यन्तरुच्यं पथ्यं पाक्यं पाचनं पापहारि ।
तृष्णामोहध्वंसनं दीपनं च प्रज्ञां धत्ते वारि भागीरथीयम् ॥

तथा[1] —

स्वादु पाकरसं शीतं त्रिदोषशमनं लघु ।
पवित्रमतिपथ्यं च गाङ्गं वारि मनोहरम् ॥

यमुनाया यथा —

[2]पित्तदाहशमनं श्रमापहं स्वादु वातजननं च पावनम् ।
वह्निदीपनकरं च रोचनं यामुनं जलमिदं बलप्रदम् ॥

नर्मदाया यथा —

सलिलं लघु शीतलं सुपथ्यं कुरुते पित्तकफप्रकोपनं च ।
सकलामयमर्दनं च रुच्यं मधुरं मेकलकन्यकासमुत्थम् ॥

सरस्वत्या यथा —

सरस्वतीजलं स्वादु पूतं सर्वरुजापहम् ।
रुच्यं दीपनकृत्पथ्यं देहकान्तिकरं लघु ॥

[3]चन्द्रभागामधुमत्योर्यथा —

चान्द्रभागसलिलं सुशीतलं दाहपित्तशमनं च वातदम् ।
चान्द्रभागगुणसाम्यदं जलं यच्च माधुमतमग्निदीपनम् ॥

चन्द्रभागा मधुमती च काश्मीरे प्रसिद्धे ।

[4]शतद्रुविपाशासिन्धूनां यथा —

शतद्रुर्विपाशा च सिन्धुस्त्रयाणां सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पाचनं च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषां च ॥

---

१. J_1 omits तथा … यमुनाया यथा । Bh. omits तथा…मनोहरम् ।

२. T_1. T_2. give a variant reading also पित्तदाहशमिरुक्श्रमापहम् ।

३. J_1. omits the introduction to the verse. Bh. चन्द्रभागामधूमती काश्मीरे एव । तद्गुणाः and omits चन्द्रभागमधूमती च काश्मीरे प्रसिद्धे occuring after the next verse.

४. J_1. T_1. omit the introduction to the verse.

[१]शोणभद्रस्य यथा —

शोणस्यापि जलं परं रुचिकरं सन्तापशोषापहं
पथ्यं वह्निकरं तथा च बलदं क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम् ।

तापीवेत्रवत्योर्यथा —

तापीवेत्रवतीजलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
वृष्यं दीपनपाचनं बलकरं पाने प्रशस्तं नृणाम् ॥

[२]पयोष्ण्या यथा —

पयोष्णीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
सर्वामयहरं सौख्यबलकान्तिप्रदं लघु ॥

[३]वितस्तायाः —

वितस्तासलिलं स्वादु त्रिदोषशमनं लघु ।
प्रज्ञापुष्टिप्रदं पथ्यं तापजाड्यहरं परम् ॥

वितस्ता काश्मीरे ॥ [४]सरय्वा यथा —

सरयूसलिलं स्वादु बलपुष्टिप्रदायकम् ।

[५]गोमत्या यथा —

गोमतीसलिलं स्वादु पथ्यं पित्तकरं गुरु ।

गोमती पश्चिमे प्रसिद्धा । [६]गोदावर्या यथा —

पित्तातिरक्तार्तिसमीरहारि पथ्यं परं दीपनपापहारि ।
कुष्ठादिनानामयदोषहारि गोदावरीवारि तृषापहारि ॥

[७]तथा —

कण्डूकुष्ठप्रशमनं वह्निसन्दीपनं परम् ।
पाचनं वातपित्तघ्नं वारि गोदावरीभवम् ॥

---

१. J_1. नदीत्रयस्य गुणाः introducing this and the next verse Bh. omits this and the verse following.

२, ३, ४, ५, ६. J_1, omits the introduction.

७. J_1; Bh. omit this and the verse.

[1]कृष्णाया यथा—

काष्र्ण्यं जाड्यकरं स्वादु पूतं पित्तास्रकोपनम् ।

[2]कृष्णवेण्या यथा—

कृष्णवेण्या जलं स्वच्छं रुच्यं दीपनपाचनम् ।

[3]मलप्रहाराभीमरथीघटप्रहाराणां —

मलापहा भीमरथी च घट्टगा काष्र्ण्येन सामान्यगुणाः प्रदिष्टाः ।

मलापहाघट्टगयोस्तथापि पथ्यं लघु स्वादु सुकान्तिदायि ॥

[4]तुङ्गभद्राया यथा —

तुङ्गभद्राजलं स्निग्धं निर्मलं स्वादुदं गुरु ।

कण्डूपित्तास्रदं प्रायः सात्म्ये शैत्यकरं परम् ॥

[5]कावेर्या यथा —

कावेरीसलिलं स्वादु श्रमघ्नं लघु दीपनम् ।

दद्रुकुष्ठादिदोषघ्नं मेधाबुद्धिरुचिप्रदम् ॥

इति नदीविशेषगुणाः ।

नदीनामच्छमन्यासां देशदोषादिभेदतः ।

तत्तद्गुणान्वितं वारि ज्ञातव्यं कृतबुद्धिभिः ॥

[6]यथा —

पूर्वदेशोद्भवा नद्यः सर्वा वातकफप्रदाः ।

पाश्चिमाः पिच्चलाः सर्वाः कफवातविनाशनाः ॥

इति संक्षेपतः प्रोक्ता नद्यः क्षुद्रास्तु सम्प्रति ।

वाग्भटः —

पाश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।

पथ्यास्समस्तास्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ॥

१; २; ३; ४; ५. J1. omits the introduction to the verses.

६. Bh. omits from this to नद्यः प्रावषिकास्तु etc. in l. 7.

p. 184.

क्रिमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ।
प्राच्यावन्त्युपरान्तस्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ॥
उदरश्लीपदातङ्कान् सह्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ।
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः ॥
बलपौरुषकारिण्यः सागराम्भस्त्रि[1]दोषकृत् ॥

तथा—

नद्यः प्रावृषिजास्तु पीनसकफश्वासार्तिकासप्रदाः
पथ्या वातकफापहाः शरदिजा हेमन्तजा बुद्धिदाः ।
सन्तापं शमयन्ति शं विदधते शैशर्यवासन्तजा-
स्तृष्णादाहवमिभ्रमार्तिशमना ग्रीष्मे यथास्वं गुणाः ॥

अथौद्भिदं[2] —

विदार्य भूमिं निम्ना यन्महत्या धारया स्रवेत् ।
तत् तु भौमौद्भिदं नाम वदन्तीह महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम् ।
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥

अथ नैर्झरम् —

शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिकृच्छीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुपाकं च वातलं स्यादपित्तलम् ॥

अथ सारसम् —

नद्याश्शैलवराचाम्भो यत्र संसृत्य तिष्ठति ।
यत्सरोजदलच्छन्नं तदम्भस्सारसं स्मृतम् ॥

---

१. J_1 स्त्रिदोषजित् ।

२. Bh. Skips over the portion अथौद्भिदं .... to हंसोदकम् (P. 186, l. 15) with the observation तडागजलादिगुणाः सुखेन ज्ञेयाः ।

सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं सितम् ॥

अथ ताटाकम्—
प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः ।
जलाशयस्तटाकः स्यात् ताटाकं तज्जलं स्मृतम् ॥

ताटाकमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्पित्तकफापहम् ॥

अथ वाप्यम् —
पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धा कूपाद् बृहत्तरा ।
ससोपाना भवेद् वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥

वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत् कफवातहृत् ॥
तदेव मिष्टं कफदं वातपित्तहरं भवेत् ॥

अथ कौपम् —
भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात् तदम्भः कौपमुच्यते ॥

कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत्परम् ॥

अथ चौड्यम् —
शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसञ्छन्नं चौड्यमित्यभिधीयते ॥

तत्रत्यमुदकं चौड्यं मुनिभिस्समुदाहृतम् ।
चौड्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफकरं लघु ॥
मधुरं पित्तनुद् रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ।

अथ पाल्वलम् —
पाल्वलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ।

---

१. J1 कफकृत् ।

1081

अथ विकिरम् —

नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्भाव्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तलं मनाक् ॥

अथ कैदारम् —

केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥

अथ हादम् —

हादं तु वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यं च ।

नादेयं नवमृण्मयेषु निहितं सन्तप्तमर्कांशुभि-
र्यामिन्यां च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम् ।
एलाद्यैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषे
मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम् ॥

इति हंसोदकम् ॥

कौपं प्रस्रवणं वसन्तसमये ग्रीष्मे तु चौड्यं भवेत्
काले प्रावृषि नाभसं च सगुणं स्यादौद्भिदं वा पयः ।
नीहारे सरसीतटागविषयं सर्वं शरत्सङ्गमे
सेव्यं सूर्यसितांशुरश्मिपवनव्याधूतदोषं पयः ॥

वृद्धसुश्रुतः —

पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तटाकजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौड्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥
भाद्रे च कूपसम्भूतमाश्विने चौड्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥

१. T_1. J_1. Bh omit this verse.

२. J_1; Bh, भाद्रे कौपं पयश्शस्तम् ।

भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्मलत्वं च यतस्तेषां महान् गुणः ॥

अथ नारिकेलोदकगुणाः ।

नारिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

श्रमघ्नं बृंहणं बल्यं सूतिकानां हितं परम् ।

इति सामान्यनारिकेरवारिगुणाः।

अथ पुराणस्य—

नारिकेरस्य यत्तोयं पुराणं पित्तवर्धनम् ।

नवस्य —

तस्यैव तरुणं तोयं पित्तघ्नं क्रिमिनाशनम् ॥

बालस्य —

बालस्य नारिकेरस्य कटु पाके हिमं जलम् ।
ईषत्कषायमधुरं पक्वस्योष्णं सरं गुरु ॥

स्निग्धादयो गुणास्त्वन्ये समाः स्युर्बालपक्वयोः ।

अन्यत्र —

नारिकेरसलिलं लघु बाल्ये शीतलं च मधुरं दरपाके ।
पित्तपीनसतृषास्रविदाहश्रान्तिशोषशमनं सुखदायि ॥

पक्वमेतदपि किञ्चिदिहोक्तं पित्तकारि रुचिदं मधुरं च ।
दीपनं बलकरं गुरु वृष्यं वीर्यवर्धनमिदं तु वदन्ति ॥

---

१. T_2. P_1. P_2 हितं मतम्

२. J_1. तथा । Bh. नवीनस्य । अन्यत्रापि—

अथास्य सेवनकालः ।

नारिकेराम्बु भुक्तेः[1] प्राग् गुल्माग्निसदनादिहृत् ।
अतः परं न पेयं स्यात् सेन्दु तच्छीतलं हितम् ॥

क्षयोपवासाध्वगमातिभाष्य-
व्यवायवातातपपीडितानाम् ।
व्यायामिनां वातकफोचराणां
येन्नारिकेरादुदकं प्रशस्तम्[2] ॥

सेन्दु सकर्पूरम् ।

इति नारिकेरोदकम् ।

---

[3]शतपत्राम्बु सहसा रक्तपित्तग्रहापहम् ।
मूर्च्छावित्रासशमनं दाहतृष्णानिवारणम् ॥

गुलाबोदकम् ।

---

१. J_1. भुक्त्वा प्राक्।

२. Bh. यन्नारिकेरोदकमेव शस्तम् ।
J_1. T_1, Bh. omit सेन्दु सकर्पूरम् ।

३. Bh. adds :— अथ कुलाबोदकप्रकरणम् ।

तत्करणं च —

कुडवं शतपर्णानां विवृतं तत्र निंक्षिपेत् ।
अलं सप्तपलं पात्रे रौप्यं वर्गे सुसंस्कृतेः ॥

ताम्रजे वाथ तस्योर्ध्वं दोलायन्त्रं निवेशयेत् ।
रौप्यपात्रं तदूर्ध्वं तु पश्चाद्रौप्यशरावयोः ॥

आच्छाद्य तन्मुखं रुद्ध्वा समन्तात् पाचयेच्छनैः ।
मृद्वग्निना मुहूर्तं तु पश्चादुद्धृत्य तज्जलम् ॥

रौप्यपात्रस्थितं विद्वानेष पुष्परसो वरः ।
सुशीतलस्सुगन्धश्च ग्रीष्मे वर्षात्यये तथा ॥

राज्ञा दाहप्रशान्त्यर्थं सिञ्चेदम्भो भिषग्वरः ।
रक्तकुदाहशान्त्यर्थं गुलाबपरमौषधः (?) ॥

अथ वर्ज्यजलानि —

अग्राह्यमुदकं सर्वमेभिर्दोषैस्समन्वितम् ।
गोहस्त्यश्वादिविण्मूत्रशवमूषकदूषितम् ॥

कीटसंपीडसंसृष्टं नष्टं च क्षुद्रजन्तुभिः ।
विषवृक्षजटाश्लिष्टं चिरैकालव्यवस्थितम् ॥

आस्तीर्णं जीर्णपर्णाद्यैस्तृणकाष्ठैश्च वाहितम् ।
तैलाभं फेनिलं स्निग्धं पुराणोदकमिश्रितम् ॥

सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ।
तद् कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ॥

अर्शोभगन्दरग्रन्थिशोफपाण्डुहलीमकान् ।
कासाग्निसादाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकान् गदान् ॥

जटामूलानि ।

इति वर्ज्यजलानि ॥

पुष्पद्रवस्सुरभिशीतकषायगौल्यो
दाहश्रमार्तिवमिमोहमुखामयघ्नः ।
तृष्णार्तिपित्तकफदोषहरस्सरश्च
सन्तर्पणे चिरमरोचकहारकश्च ॥

उषःपानगुणाः सुषेणे द्रष्टव्याः ।

सवितुरुदयकाले प्रसृतिसलिलस्य पिबेदष्टौ ।
रोगजरापरिमुक्तो जीवेद्वत्सरशतं साग्रम् ॥

अस्य जलपानस्योपक्रमकालः रात्रेश्चतुर्थप्रहरप्रवेशः । तथाच भोजः —

'पिबति पर्युषितं जलमन्वहं तिमिरिणान्तरमे प्रहरे यदि ।'

इति । एतज्जलपानकालमर्यादा सूर्योदयातिसन्निहितप्राक्कालः । तथा तन्त्रान्तरे ।

before शतपत्राम्बु ... ... etc. and it omits शतपत्राम्बु ... ...

पीतमन्ते निशायाः 1 15 p. 190

१. J_1. दुष्टं च ।

२. J_1. T_1, चिरकालं व्यवस्थितम् ।

३. J_1. T_1. कास्म अग्निसाद ।

अथ प्रतिप्रसवः ।

अदृष्टसलिलाभावे शाप्यं पय स्यात् सुयुक्तितः ।
अग्नौ प्रतपनं यद्वा सूर्यरश्मिप्रतापनम् ॥
प्रक्षस्यतेऽतितप्तायःपिण्डनिर्वापणं तथा ।
क्षुद्रजन्त्वभिदुष्टस्य घनवस्त्रेण शोधनम् ॥
पुष्पैरनिष्टगन्धस्य पाटलाद्यैश्च वासनम् ।
लवङ्गोशीरकर्पूरकोष्ठकस्तूरिचन्दनैः ॥
चूर्णितैर्वासितं वारि सुगन्धं सर्वदोषजित् ।

अथ चन्द्रकान्तवारि —

चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं लघु ।

अथोषःपानगुणाः —

कासश्वासातिसारज्वरविटपकटीकुष्ठकोष्ठप्रमेहा
मूत्राघातोदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णशङ्खाक्षिरोगाः ।
ये चान्ये वातपित्तश्रमजकफभवा व्याधयः सन्ति केचित्
तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥

तथा—

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिबेत् ।
वातपित्तकफाञ्जित्वा जीवेद्वर्षशतं दृढः ॥

अपि च—

विगतघननिशान्ते प्रातरुत्थाय नित्यं
पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ।
स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो
वलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥

---

१. J_1. तेषामभ्यास ।

२. J_1. The revisor adds प्रसृतियुगलमात्रम् । प्रसतिमानं पलद्वयं तद्द्विगुणं प्रसृतिद्वयम् । एवं माषः in the margin.

३. J_1. तथा; Bh. omits अपि च ।

४. Bh. निशीथे ।

५. J_1. मार्क्षरूपो ।

व्यंङ्गबलीपलितघ्नं पीनसवैस्वर्यहारि तिमिरघ्नम् ।
रजनीक्षयेऽम्बु पीतं रसायनं दृष्टिजननं च ॥

पिबेद्घटसहस्राणि यावन्नास्तमितो रविः ।
अस्तं गते दिवानाथे बिन्दुरेको घटायते ॥

अजीर्णे चौषधं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम् ।
भोजने चामृतं वारि रात्रौ वारि विषोपमम् ॥

विण्मूत्रारुणनीलिकाविषहतं तप्तं घनं फेनिळं
दन्तग्राह्यमनुत्तमं सलवणैः शैवालकैः संवृतम् ।
जन्तुव्रातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णोरुपङ्काविलं
चन्द्रार्कांशुतिरोहितं च न पिबेन्नीरं जडं दोषळम् ॥

पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातदोषे नवज्वरे ।
हिक्काध्मानादिदोषेषु शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥

धातुक्षये रक्तविकारदोषे
वान्त्यां भ्रमेहे विषविड्ग्रहेषु ।
जीर्णज्वरे शैथिळसन्निपाते
जलं प्रशस्तं भृतशीवलं तत् ॥

---

१. Bh. adds निशीथोऽत्र निशान्धकारः ।
पातव्यं नासया नीरं प्रसृतित्रयमात्रया ॥
before व्यङ्गवली and etc.

२. Bh. adds स्नेहैः पीते शुद्धावाध्माने स्तिमितोदरे ? ।
हिक्कायां कफवातोत्थे व्याधौ तद्वारि वारयेत् ॥
and omits पिबेत् ... ... इति जळप्रकरणम् on l. 16 p. 195.

३. J_1. The revisor adds in the margin —
आमं जलं जीर्यति याममात्रात्तदर्धमात्राच्छृतशीतवारि ।
तदर्धमात्रादितरेतराम्बु त्रिधेति चोक्तो जलजीर्णकालः ॥

दीपनं पाचनं कट्वं लघूष्णं वस्तिशोधनम् ।
हिध्माध्मानानिलश्लेष्मसद्यश्शुद्धौ नवज्वरे ॥
कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते ।

उष्णोदकगुणाः ।

तप्तं पाथः पादभागेन हीनं पथ्यं प्रोक्तं वातजातामयघ्नम् ।
अर्धांशोनं नाशयेद्वातपित्तं पादप्रायं तत्तु दोषत्रयघ्नम् ॥

तथा —

हेमन्ते पादहीनं च पादार्धोनं च शारदे ।
प्रावृड्वसन्तशिशिरग्रीष्मेष्वर्धावशेषितम् ॥

तप्तं दिवा जाड्यमुपैति नक्तं नक्तं च तप्तं यदि वापि वारि ।
दिवा च नक्तं च नृभिस्तदात्वं युक्तं जलं तप्तमतो ग्रहीतुम् ॥

अपनयति पवनदोषं दळयति कफमाशु नाशयत्यरुचिम् ।
पाचयति चान्नमनलं पुष्णाति निशीथपीतमुष्णाम्भः ॥

पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।

अजीर्णे इति शेषः ।

तथा —

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय पुनः पुनर्वारि पिबेदभूरि ॥

शीताम्बुपूरितमुखं प्रतिवासरं यः
कालत्रयेऽपि नयनद्वितयं जलेन ।
आसिञ्चति ध्रुवमसौ न कदाचिदक्षि-
रोगव्यथाविधुरतां भजते मनुष्यः ॥

तप्तायःपिण्डसंयुक्तं लोष्ठनिर्वापितं जलम् ।
सर्वदोषहरं पथ्यं सदा नैरुज्यकारकम् ॥

पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतद्धि तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न क्वचिद् वारि वार्यते ॥

तृषितो मोहमायाति मोहात्प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् स्वल्पं च दातव्यं न क्वचिद्वारि वार्यते ॥

क्षुधा संशुष्कहृत्कण्ठः प्रथमं कबलान् बहून् ।
यो भुङ्क्ते प्रपिबेदम्बु शीतलं मात्रया युतम् ॥

1. J₁. omits तस्मात् ... ... न मुञ्चति ॥

तेन हृत्कण्ठशुद्धिः स्यात् सुखेनान्नं पतत्यधः ।
स्नेहयुक्तं च यद् भुक्तं ततः सन्तर्पणं भवेत् ॥
आदौ द्रवं समश्नीयात् तत्राम्बु न पिबेद्बहु ।
मध्ये तु कठिनं भुक्तं यथेष्टं शस्यते जलं ॥
प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयात् मध्ये तु कठिनाशनः ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्ये न मुञ्चति ॥
तथैव भोजनस्यान्ते पीतमम्बु बलप्रदम् ।
द्रवं प्रयाति भुक्तान्ते किन्तु तन्मात्रया पिबेत् ॥

समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः ।
क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचित् क्वथितशीतलम् ॥
क्वचिद्भेषजसंयुक्तं न क्वचिद् वारि वार्यते ।
पूरयेत् भागयुगलं कुक्षेरन्नेन सुस्थितः ॥
जलेनैकं चतुर्थं च वायुसञ्चरणाय वै ।
वासितं नूतनैः पुष्पैः पाटलीचम्पकादिभिः ॥
पथ्यं सुगन्धि हृद्यं च शीतलाम्बु सदा पिबेत् ।
ग्रीष्मे शरदि पातव्यं स्वेच्छया सलिलं नरैः ॥

अन्यदा कल्पमेवैतद् वातश्लेष्मभयात् पिबेत् ।

कल्पं स्वल्पम् ।[1]

अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् सन्धारयेच्चिरम् ।
तोयाभावे पिपासार्तः क्षणः प्राणैर्वियुज्यते ॥

अथ काष्ठविशेषेण तापितवारिगुणाः ।

गन्धर्वहस्तकाष्ठैस्तु तप्तं वारि प्रदूषितम् ।
अलक्ष्मीरक्तपित्तादिदोषाणां च प्रसाधनम् ॥

गन्धर्वहस्तः एरण्डः ।[2]

भल्लातकस्य काष्ठैस्तु तप्तं यच्च शुभोदकम् ।
वातश्लेष्महरं पथ्यं वीर्यतेजोविवर्धनम् ॥

---

१. J_1. T_1 Omit कल्पं स्वल्पम् ।
२. J_1. T_1. Omit गन्धर्वहस्तः एरण्डः ।

1081

पलाशोदुम्बरोद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च वारि यत् ।
व्रणकण्डूहरं त्वासृग्बलवीर्यविवर्धनम् ॥

जम्बूवटाम्रजैः काष्ठैस्तप्तं वारि तटागजम्[1] ।
मेधाबलप्रदं वीर्यकारि दोषविनाशनम् ॥

बदरीसंभवैः काष्ठैस्तप्तं वापीसमुद्भवम् ।
कफहृन्न च निर्दिष्टं दोषाणां च विनाशनम् ॥

काष्ठैः खादिरजैस्तप्तं रक्तपित्तविनाशनम् ।
आप्यायनकरं ग्रीष्मे श्रेष्ठमेतत्परं जलम् ॥

कदम्बनिम्बजैस्तप्तं काष्ठैर्वारि सरिद्भवम् ।
पथ्यं दोषहरं कण्डूरक्तपित्तविनाशनम् ॥

धात्रीदारुसमुद्भूतकाष्ठैस्तप्तं च यज्जलम् ।
वातपित्तहरं श्रेष्ठं रसायनकरं परम् ॥

पुष्करस्य च काष्ठेन तप्तं कूपोद्भवं जलम् ।
वातपित्तहरं श्रेष्ठं रसायनकरं परम् ॥

कर्कन्धुदारुसम्भूतकाष्ठैस्तप्तं च यज्जलम् ।
जठराग्नेः प्रसदनं सुश्रुतेन प्रभाषितम् ॥

सल्लकीशाकनिर्यासकाष्ठैश्चापि पृथक् पृथक् ।
तप्तं निर्झरजं वारि तद्रोगान् जनयेद्बहून् ॥

सल्लकी सालयी । शाकः साग । निर्यासः राळाचें झाड् ॥

वटैश्चार्जुनकाष्ठैश्च सततं तापितं जलम् ।
बलमेधाप्रजननं मैत्रेयेण प्रभाषितम् ॥

---

१ J$_1$. Omits this verse.

२. J$_1$. Omits आप्यायन ... रक्तपित्तविनाशनम् ।

३. J$_1$. Omits this verse.

४. J$_1$. T$_1$. Omits सल्लकी ...... राळाचें झाड् ।

५. J$_1$. प्रदर्शितम् ।

अथ पात्रविशेषस्थितजलगुणाः ।

हेमपात्रे च सुस्वादु विपाके शीतलं¹ लघु ।
त्रिदोषशमनं वीर्यबलमेधाकरं शुभम् ॥

त्रपुपात्रोदकं यच्च पिच्छलं मधुरं रसे ।
वीर्ये कफकरं चाग्निशकृन्मारुतवर्धनम् ॥

²त्रपुः कथिल ।

घोषपात्रे यदत्युष्णं विपाके कटुकं गुरु ।
पित्तश्लेष्मप्रदं वृद्धे यथाकालानुरूपि च ॥

³घोषं कांस्यम् ।

ताम्रपात्रस्थितं वारि सोष्णं स्वादु सकृत्कटु ।
पित्तानलप्रदं वृद्धे सकृन्मारुतनाशनम् ॥

⁴सकृत् सद्यः ।

रीतिपात्रस्थितं तोयं कटु श्लेष्मविनाशनम् ।
पित्तलं सकृदुष्णं च मेहरोगविवर्धनम् ॥

⁵रीति पित्तल ।

लोहपात्रस्थितं वारि पानमत्यन्तरूषितम् ।
रक्तपित्तहरं कण्डूत्रिदोषशमनं परम् ॥

भाजने मृन्मये तप्तं मलानां क्षाळने हितम् ।
धातुसाम्यकरं वीर्यबलौजःपरिवर्धनम् ॥

इति पात्रविशेषेण तोयगुणाः ।

इति जलप्रकरणम् ॥

---

१. J_1. T_1. शीतकं मधु ।
२. J_1. T_1. Omit त्रपु कायल ।
३. J_2. T_1. Omit घोषं कांस्यम् ।
४. J_1. T_1. Omit सकृत सद्यः ।
५. J_1. T_1. Omit रीति पित्तिल ।

अथ सविषान्नादिपरीक्षा ।

ओदनो विषवान्सान्द्रो यात्यविस्रावितामिव[1] ।
चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पर्युषितोपमः ॥

मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्च्छाप्रसेककृत् ।
हीयते गन्धवर्णाद्यैः क्लिद्यते चन्द्रकाचितः ॥

व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति ध्यामक्वाथानि तत्र च ।
हीनातिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥

फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ।
विच्छिन्नविरसा रागाः खाण्डवाः शाकमामिषम् ॥

नीला राजी रसे ताम्रा क्षीरे दाध्नि च दृश्यते ।
श्यामा पीता सिता तक्रे घृते पानीयसन्निभा ॥

मस्तुनि स्यात् कपोताभा राजी कृष्णा तुषोदके ।
वसामज्ज्ञोश्च तद्वच्च कपिलाभा द्रवौषधे ॥

काळी मध्याम्भसोः क्षौद्रे हरित्तैलेऽरुणोपमा ।
पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकोथनम् ॥

द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां म्लानिविवर्णते ।
मृदूनां कठिनानां च भवेत् स्पर्शविपर्ययः ॥

माल्यानां स्फुटिताग्रत्वं म्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः[2] ।
ध्याममण्डलता वस्त्रे शातनं तन्तुपक्ष्मणाम् ॥

धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्तता ।
स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभत्वं च मृन्मये ॥

विषदलक्षणम्[3] ।

विषदः श्यामशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ।
स्वेदवेपथुमांस्त्रस्तो भीतः स्खलति जृम्भते ॥

---

१. J_1. T_1. यात्यविश्राव्यतामिव, Bh. यात्यविश्राम्यतामिव ।
२. J_1. ग्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः, Bh. म्लानिर्गन्धान्तरो भवेत् ।
३. J_1. विषदपरीक्षणम्, Bh. Omits विषदलक्षणम् ।

प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटत्यपि ।
शिखिकण्ठाभधूम्रार्चिरनर्चिर्वोग्रगन्धवान् ॥

म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत् ।
विक्रोशन्ति[2] च दृष्ट्वैव शुकदात्यूहशारिकाः ॥

हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते ।
चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ॥

कपोतपरभृद्दक्षचक्रवाका जहत्यसून् ।
उद्वेगं याति मार्जारः शकृन्मुञ्चति वानरः ॥

हृष्येन्मयूरस्तद्दृष्ट्या मन्दतेजो भवेद्विषम् ।
इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ॥

यथा तेन विपद्येरन्नपि न क्षुद्रजन्तवः ।
स्पृष्टे तु कण्डूदाहोष्मज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ॥

नखरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाशनाः
विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्गरविषोपमम् ॥

इति सविषान्नादिपरीक्षा ॥

अथ विरुद्धद्रव्यप्रकरणम्

आनूपममिषं माषक्षौद्रक्षीरविरूढकैः ।
विरुध्यते सह बिसैर्मूलकेन गुडेन वा ॥

विशेषात् पयसा मत्स्या मत्स्येषु च चिलीचिमः ।
विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥

तद्वत्कुलत्थवरककङ्गुवल्लमकुष्ठकाः ।

वरकः वनकोद्रवः ।

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्त्यजेत् ॥

---

१. J_1. adds किंच—before प्राप्यान्नं & etc.

२. P_2. विशोचन्ति Bh. उत्क्रोशन्ति ।

भक्षयित्वा हरितकमिति मूलकादि हरितकं भक्षयित्वा पयस्त्यजेदित्यर्थः ।

वाराहं श्वाविधा नाद्याद् दध्ना पृषतकुक्कुटौ ।
आममांसानि पित्तेन माषसूपेन मूलकम् ॥

अविं कुसुम्भशाकेन बिसैस्सह विरूढकम् ।
माषसूपगुडक्षीरदध्याज्यैः लाकुचं फलम् ॥

फलं कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलेन वा ।
कणोषणाभ्यां मधुना काकमाची गुडेन वा ॥

सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ।
सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कांस्ये तामुषितां निशि ॥

मत्स्यनिस्तलनस्नेहसाधिताः पिप्पलीस्त्यजेत् ।
कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करैः ॥

भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिल्लस्तक्रसाधितः ।
ऐकध्यं पायससुराकृसराः परिवर्जयेत् ॥

मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिशः ।
एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः ।
मधु पुष्करबीजं च मधुमैरेयशार्करम् ॥

मन्थानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलकान् ।

मन्थः द्रवानुलोडितसक्तवः । क्षैरेयः पायसः । हारिद्रः पीतवर्णच्छत्राकः ॥[1]

उपोदकातिसाराय तिलकल्केन साधिता ॥

उपोदका बसला ।[2]

---

१. J₁. T₁. Bh. Omit मन्थ .... पीतवर्णच्छत्राकः ।

२. J₁. T₁. Bh. Omit उपोदका बसला

बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ।
भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसून् ॥

तद्वत्तित्तिरिपत्राढ्यगोधालावकपिञ्जलाः ।
ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमूर्च्छिताः ॥

[१]पत्राढ्यो मयूरः । तद्वत् बलाकवत् , सद्यो घ्नन्ति ।

हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ।
हरिद्रावह्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ॥

[२]हारिद्रशूलकं हरिद्रावह्निनेत्यत्र च दारुहरिद्रा ।

भस्मपांसुपरिध्वस्त तदेव च समाक्षिकम् ।

[३]तदेव हारीतमांसमेव । सद्यो हन्तीति शेषः ।

यत् किञ्चिद् दोषमुत्क्लेश्य न हरेत्तत्समासतः ।
विरुद्धं शुद्धिरत्रेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ॥

व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयस्स्थबलशालिनाम् ।
विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पं च भोजनम् ॥

इति विरुद्धद्रव्यप्रकरणम् ।

अथ पथ्यापथ्याभ्यासत्यागप्रकारः[४] ।

पादेनपथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ।
निषेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यन्तरीकृतम् ॥

अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ।
सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसान्यथा ॥

इति अयमर्थः , अभ्यस्तमभ्यासात् सात्म्यतां यातं अपथ्यं पादेन चतुर्थांशेन पादपादेन षोडशांशेन वा त्यजेद् । हितं पथ्यं तद्वत्

---

१. J_1 T_1 Bh. Omit पत्राढ्यो .... सद्यो घ्नन्ति ।
२. J_1 T_1. Bh. Omit हरित .... दारुहरिद्रा
३. J_1 T_1. Bh. Omit तदेव .... शेषः ।
४ J_1. प्रकारस्तु ।

अपथ्यत्यागवन्निषेवेत्, यावता अंशेनापथ्यं त्यक्तं तावतांशेन पथ्यं भजेदित्यर्थः। नित्यसेव्यस्याहारस्य या मात्रा तस्या अपथ्येन यो न्यूनांशः तं पथ्येन पूरयेदिति उक्तं भवति। उभयमप्येकद्व्यन्तरीकृतं एकद्वित्रिदिवसैरन्तरीकृतेन विजातीयभोजनेन व्यवहितम्।

एतदुक्तं भवति। यदा पादेन त्यागः क्रियते तदा प्रथमेऽहनि अपथ्यस्य त्रयः पादाः पथ्यस्यैकः, द्वितीये चत्वारोऽप्यपथ्यस्य, तृतीये प्रथमवत्, इत्येकान्तरीकरणम्। चतुर्थे द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य। पञ्चमषष्ठयोस्तृतीयवत्। सप्तमे चतुर्थवत्, इति द्व्यन्तरीकरणम्। अष्टमे त्वपथ्यस्यैकः त्रयः पथ्यस्य। नवमदशमैकादशेषु सप्तमवत् द्वादशेऽष्टमवदिति त्र्यन्तरीकरणम्। त्रयोदशे चत्वारोऽपि पथ्यस्य। चतुर्दशे द्वादशवत्। पञ्चदशे त्रयोदशवत्। इति पादेनापथ्यत्यागपूर्वं पादेन पथ्याभ्यासे क्रमः। पादपादेन त्वभ्यासे एकाद्वित्र्यन्तरीकरणस्य पञ्चकृत्व. आवृत्तिः, तत एकान्तरीकरणम्। एवं त्रिषष्ट्यादिवसैः षोडशांशाः पूर्यन्ते इति पादपादेन।

मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः।
ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा॥

हिताहितत्वेऽप्येकान्तनियमोऽस्मादनिश्चितः।
मात्रया सेवितं द्रव्यं हन्ति रोगांस्तदुद्भवान्॥
निषेव्यमाणं तिलशो विषमप्यमृतायते।
हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयकोपनम्॥
भजेते विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिषी।
क्षारोऽम्लरससंयोगे मधुरीभवति क्षणात्॥
उत्तुंडक्यास्तिण्डकेन तिक्तता मधुरायते।

उत्तुण्डकी काकतिक्ता।

कोद्रवो हन्त्यसृक्पित्तं तत्करोत्यविदाहिभिः।
कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हन्ति भल्लातकैस्सह॥
गुडः कर्ताग्निसादस्य स हिनस्त्यभयादिभिः।
जीवनीयमपि क्षीरं विषलेशे तु मृत्यवे॥

---

१. J₁. Omit चतुर्थे .... त्र्यन्तरीकरणम्।
२. J₁. पथ्यत्यागे न।क्रमः

तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजङ्गमे ।
सक्तवो वावला रूक्षाः पीतास्ते तर्पयन्त्यपि ॥

विनापि चोपयोगेन मणिमन्त्रादिकार्यकृत् ।
आर्द्रकाज्जायते शुण्ठी संस्कारेण लघीयसी ॥

लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः सक्तुपिण्डकाः ।
भृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्तशालेर्लघोर्गुरुः ॥

शालिपिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि गच्छति ।
लघुः पित्तहरो लाजो व्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥

संग्राहिणो लघोर्मुद्गात्कुल्माषो भेदनो गुरुः ।
आमं ग्राहितरं तक्रं तत्खलीकृतमन्यथा ॥
गुडतोयाच्च सुतरां मूत्रलं गुडपानकम् ।
गरीयो गुडदध्युक्तं रसाला चातिशुक्रला ॥

दण्डादिमन्थनाद्दध्नो गुंरुणश्चातिशोफदात् ।
अनुद्धतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥

सर्पिः स्निग्धतरं हन्ति नार्दितं नवनीतवत् ।
चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तैलपक्वस्तु दृष्टिहा ॥

मूलकं दोषजननं सिद्धं तु तददोषलम् ।
उष्णं विषीभवत्येव विषघ्नमपि माक्षिकम् ॥

दुर्भाजनस्था द्राक्षाम्ला दोषला च प्रजायते ।
श्लक्ष्णः पिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥

मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो मेध्यं तैलं खलो हिमः ।
तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खलस्य वा ॥

दध्नः श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ।
भूरि सात्म्यं दधिक्षीरकरीरं मरुवादिषु ॥

क्षाराः प्राच्येषु मत्स्याश्च सैन्धवेष्वन्धकेषु च ॥

---

१. Bh. गरीयश्चातिशोफकृत् ।
२. J1; T ; Bh भूमिसात्म्यं ।

1081

तैलाम्लं कन्दमूलानि मलये कोङ्कणे पुनः ।
पेया मन्थ उदीच्ये तु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ॥

बाह्लीका बह्लवाश्चीनाश्चुलुका यवनाः शकाः ।
मांसगोधूममार्द्वीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥

देहसात्म्यं घृतं क्षीरं मद्यं मांसं तु कस्यचित् ।
पेयायूषो रसोऽन्यस्य गोधूमोन्यस्य शालयः ॥

अहितैरपि तेषां तु तैरेवोपहितं हितम् ।
अन्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥

सात्म्यं चाशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ॥
स्रंसनं सत्पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्यचित् ॥

मन्दाग्निर्भवति प्रायः कफवातोत्तरो हि ना ।
विषघ्नेनापि पयसा देहेऽहेर्वर्धते विषम् ॥

स्थूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते ।
तक्रमामं कफं हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ॥

वातहृत्त्वेऽपि मार्द्वीकखर्जूरं कोष्ठवातकृत् ।
नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशाम् ॥

दृष्टेः स्पर्शे हिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितम् ।
पयः स्वादुरसं शीतं विपरीतं ततो दधि ॥

कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्घृतम् ।
पयो दधि च वातघ्नमजातं जातलं तु तत् ॥

तक्रं ग्राहि कषायाम्लमम्लमेव तु भेदनम् ।
धातकीगुडतोयानि कारणं मद्यशुक्तयोः ॥

शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ।
उदमन्थदिवास्वप्नौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥

समयोगेऽपि घर्माद्या वातादिचयहेतवः ।
ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रौक्ष्यस्नेहबलक्रमः ॥

रसायनं काचमाची सद्यः पर्युषिता विषम् ।

---

1. J, T. मार्द्वीक खर्जूरं । Bh. माद्वीकात् खर्जूरं ।

मूलकं दोषजिद् बालं विपरीतं तु दोषकृत् ॥

अपथ्यं पथ्यमप्यन्नं निशायां नेत्ररोगिणाम् ।
अहिताः सक्तवः शुष्काः हितास्ते तु प्रमेहिणाम् ॥

गुल्मिनः क्षीरदध्यादि हिङ्गुषादियुतं हितम् ।
वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥

तदेव मद्यं मद्यस्य विषस्य तु विषान्तरम् ।

निवारणमिति शेषः ।

घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते च बलाधिकम् ॥

स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो लशुनपानजः ।
दिवास्वापाज्जरां याति भुक्तमन्येद्युरद्य न

कोष्ठे रुद्धोऽग्निकृद्वायुर्मेदसार्शोभिरग्निहृत् ।
छर्दिघ्ना मक्षिकाविट् तु वामयेन्मक्षिकैव तु ॥

सर्वथा दोषजित् तक्रं ग्रहण्यां दोषकृद् व्रणे ।
पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥

इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्बलहेतुकाः ।
धर्मा विचित्रा भावेषु किञ्चित्तेषां निदर्शितम् ।

दिशानया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ।

इति भावेषु वैचित्र्यनिरूपणम् ॥

अथ पथ्यापथ्यशमनम् ।

नारीकेरफलेऽथ तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं
जम्बीरोत्थरसो घृते समुचितस्सर्पिस्तु मोचाफले ।
गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसात्यये काञ्जिकं
नारङ्गे गुडभक्षणं च विहितं पिण्डालुकं कोद्रवे ॥

---

१. J_1. हिंगुषादियुतं, T_1. Bh. हपुषादियुतं

२. J_1. Bh, omit निवारणमिति शेषः; T_1. निवारण इति शेषः ।

३. J_1. Bh. omit इति निरूपणम् T_1. इति धर्मभावेषु धर्मवैचित्र्य-निरूपणम् ।

४. J_1; T_1. अपथ्यशमनम् Bh. omits अथ पथ्यापथ्यशमनं इति स्वभाव-हितानि । ..on l. P. and simply reads अथ पथ्यापथ्यशमनं अजीर्णमजयां [illegible]

पिष्टाजे सलिलं प्रियालफलजे पथ्या हिता माषजे
खण्डं क्षीरभवे च तक्रमुचितं कोष्णाम्बु कालाम्लजे ।
मात्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वम्बु पानात्यये
तैले पुष्करजे कटु प्रशमनं शेषं तु बुद्ध्या जयेत् ॥

तथा—

पनसे कदलं कदले च घृतं घृतपाकविभावपि जम्भरसः ।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेऽपि च तण्डुलवारि परम् ॥

नारिकेरफलतालबीजयोः पाचनं सपदि तण्डुलं विदुः ।
ते वदन्ति मुनयोऽथ तण्डुलान् क्षीरवारि परिपाचयेदिति ॥

दाडिमामलकताल्लतिन्दुकीबीजपूरलवलीफलानि च ।
बाकुलेन च फलेन पाचयेत् पाकमेति बकुलं स्वबीजतः ॥

मधूकमालूरनृपादनानां परूषखर्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमन्दबीजं सिद्धार्थको हन्ति च बीजपूरम् ॥

मृणालखर्जूरकह्लारहूराकसेरुशृङ्गाटकशर्कराणाम् ।
यथा विपाकाय च भद्रमुस्तं तथा रसोने च पयः प्रशस्तम् ॥

आम्रातकोदुम्बरपिप्पलानां फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् ।
स्युः शर्मणे पर्युषितोदकेन सौवर्चलेनाम्रफलस्य पाकः ॥

सौवीरं फलमपि चोष्णवारि हन्यात् प्राचीनामलकमपीह राजिकैका ।
नागरं हरति बिल्वजाम्बवं शर्करा पचति तिन्दुकीफलम् ।

जीरकं पचति बाकुलोद्भवं पाचयेन्मधुरिका कपित्थजम् ॥

---

१. Revisor adds in the margin:
खर्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं विश्वौषधं तत्र च भद्रमुस्तम् ।
यथा बोधिद्रुफलेषु शीतं प्लक्षे तथा पर्युषितं प्रपातिम् ॥
तण्डुलेषु पयसो जलं हितं दीप्यकं तु (त्रिविदुकेणायुतम् ? ।)
षष्टिको दधिजलेन जीर्यते कर्कटी च सुमतेषु जीर्यते ॥
before सौवीरं etc.

२. Revisor adds in margin:
खर्जूरं सपरुषकं प्रियालक्षीरी सारफलं पचेन्मरोचम् ।
before नागरं हरति etc.

पनसकामलकीफलपक्तये भजत सर्जतरोरपि बीजकम् ।
सकलमप्युदितानुदितं फलं प्रपचाति प्रसूतं वटतिन्दुकम् ॥
आर्द्राम्रबीजं पनसस्य पक्त्यै रसालपक्त्यै घनरावबीजम् ।
अपूपपक्त्यै सजला यवानी सा कैश्चिदुक्ता पृथुकस्य पक्त्यै ॥

घनरावस्तण्डुलीयकः ।

पालङ्किकाकम्बुककारवल्लीवार्ताकवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदकालाबुपटोलकानां सिद्धार्थको मेघरसस्य पक्ता ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्लीफलान्यलाबूनि फलानि जग्ध्वा ।
क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥

वास्तूकसिद्धार्थकचुञ्चुशाकं
प्रयाति सद्यः खदिरेण पाकम् ।
यथा गुडः सूरणनागराङ्गौ
तथालुकं तण्डुलवारि हन्ति ॥

पत्राणि पुष्पाणि फलानि यानि
मूलानि पूर्वं न मयोदितानि ।

---

१. J_1. T_1. कटु तिन्दुकम् ।

२. J_1. Revisor adds in the margin
शाकानि रूक्षाण्यपि यान्ति पाकं
क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन ।
स्निग्धेषु रूक्षं च तदप्यनेन
स्निग्धं च रूक्षेण च पाकमेति ॥
(मरीचापि सच्छीघ्रं ?) पाकं यात्येव काञ्जिकम् ।
क्षीरं जीर्यति तक्रेण तद्गव्यं कोष्णमण्डकात् ।
माहिषं मणिमन्थेन शङ्खचूर्णेन तद्दधि ॥
रसाला जीर्यति व्योषात् खण्डं नागरभक्षणात् ।
सिता नागरमुस्तेन तथेक्षुश्चार्द्रकाशनात् ॥
जिरामिरगौ ? अरामिरागै)रिकचन्दनाभ्यामभ्येति शीघ्रं मुनिभिः प्रदिष्टम् ।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं जीर्णं भवेत् क्षारगणस्तथाम्लैः ॥
विपच्यते सूरणकं गुडेन तथालुकं तण्डुलजोदकेन ।
पीडालकं जीर्यति कोरदूषात् कसेरुपाकाः किल नागरेण ॥
before पत्राणि पुष्पाणि etc.

कस्तूरिका सिल्हकनाभिमेव
　　जलं पचत्याशु समुद्रफेनः ॥

निम्बूफलेनाथ यवोषणेन
　　तक्रेण वा सर्पिरुपैति पाकम् ।
शाकानि सर्वाण्युपयान्ति पाकं
　　क्षारेण तान्येव तिलोद्भवेन ।

काञ्जिकं हि लवणान्वितं भृतं
　　पिष्टपाचनकमादिशन्ति हि ।
सर्पिरेव यवशूकसंयुतं
　　मांसपाचनमथोष्णवारिणा ॥

श्यामाकनीवारतिलातसीनां
　　निष्पावकङ्गूयवपिष्टिकानाम् ।
मन्थेन पाकोऽथ कुलत्थचिञ्चा-
　　पाकाय पेयं तिलतैलमेकम् ॥

गोधूममाषौ हरिमन्थमुद्गौ
　　यवान् सतीनान् कितवो निहन्ति ।
यन्मातुलुङ्गीफलमेति पाकं
　　क्षणेन सोऽयं लवणानुभावः ॥

सतीनो लङ्का । कितवो धुत्तूरः ।
कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
　　काश्मीरजातीफलजातिकोशम् ।

---

१. J1. Revisor adds in the margin:—
गोधूममाषहरिमन्थयवाञ्जमुद्गा-
(पाको भवेदिति मातुलपुत्रकेन ?)
खण्डं च खण्डयाति भक्षभवंत्यजीर्णं? (भक्षभवं त्वजीर्णं)
तैलं कुलित्थमथवा विदधाति जीर्णम् ॥
(कङ्गुश्यामाकनीवाराः कुलित्थं विलंखितुम् ।?)
दध्ना जलेन जीर्यन्ति वैतुलाः काञ्जिकेन तु ।

तैलानि सर्वाणि तिलादिजानि
प्रयान्ति पाकं किल काञ्जिकेन ॥

शृङ्गबेररस एव केवलः
क्षारतोयमथवा पलाशजम् ।
ऐक्षवं रसमुदस्यति क्षणा-
दग्निवेशमुनिनेदमीरितम् ॥

माहिषे पयसि सिन्धुजं यथा
सैन्धवं कृसरपक्तये तथा ।
काञ्जिकं च विदलान्नपक्तये
शीलयन्ति जठराग्निपक्तये ॥

किमत्र चित्रं च समांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् ।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥

कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा ।
कांसस्य मूकं परिपीय पिष्टं
जनः सुखी स्याद् बहुशो हि दृष्टम् ॥

कोष्णेन मण्डेन गवां पयस्तु
व्योषै रसाला परिपाकमेति ।
शङ्खस्य चूर्णेन हयारिनारी-
पयोदधिक्षीरमुपैति पाकम् ॥

शुण्ठी सतीनस्य च नागरङ्ग-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ति ।

---

१. J_1. Revisor adds in the margin:—
आम्रमाम्रफलं मीने तद्बीजं पिशिते हितम् ।
कूर्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं, पाकमुपैति हि ॥ before कपोत etc.

जीरा(जरा)मिरा चन्दनगैरिकाभ्यां
  नश्यन्ति तज्जा अपि ये विकाराः ॥

वटा वेसवारैर्लवङ्गेन फेनी
  शमं पर्पटः शिग्रुबीजेन याति ।
कणामूलतो लड्डुकापूपसङ्घा
  विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डकेश्च ॥

श्वाविड्गोधागण्डकाश्चित्रतैला-
  द्यावक्षारात् कोलकूर्मादयोऽपि ।
मौद्गाद्यूपात् पायसो याति पाकं
  सामुद्राद्प्यारनालं सुखाय ॥

तप्तं तप्तं हेम वा तारमभौ
  वारं वारं क्षिप्तमम्भस्तथैतत् ।
पीत्वा तोयं दीर्घकालोपपन्न-
  मम्भोऽजीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥

कूश्माण्डकं च त्रपुसीफलं च
  कर्कारुचीनातक्रयोः फलं च ।
निहन्ति सद्यो हि करञ्जबीज-
  रसैर्यथैवा(रिणी?)मूलमेकम् ॥

स्त्रीकेशाम्बु निपीतमाशु हन्यात्
  प्राचीनामलकरसं सपाणिमर्दम् ।
शुण्ठीधान्याकवारि हन्ति सद्य-
  स्तांस्तानामविलासजान् विकारान् ॥

१, J1. Revisor gives a variant reading also in the margin :

तोयं क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः ।
पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्यात्
तत्र क्षौद्रं मप्रयुक्तं विशेषात् ॥

तत्र तोयाजीर्णे ।

मृगस्य मांसं श्रमजेऽनुकूलं
व्यवायवान्ते शयनं प्रवाते ।
क्षीरौषणैः सैन्धवसाधितं तु
छागाण्डमुक्तं तदिहैव युक्तम् ॥

स्नेहाजीर्णे रोगिणां मुद्गचूर्णं
हन्यान्मुस्तो हन्ति वैरेचकानाम् ।
माषाण्डयोर्निम्बमूलेन पाक-
श्चिञ्चा मुञ्चत्यम्लतां चूर्णयोगात् ॥

कोष्णाम्बु पिष्टान्नभवे हि देयं
प्रियालमज्जास्विदमेव पेयम् ।
मात्स्यं तु माकन्दफलं निहन्ति
गोधूमकं कर्कटिका निहन्ति ॥

सद्यः प्रियालं विनिहन्ति पथ्या
मध्वम्ब्वजीर्णं विनिहन्ति पथ्या ।
पिण्डालुकः कोद्रवपाककारी
खण्डस्तु माषान्नविकारहारी ॥

मुखं दह्यते चूर्णकेन प्रमादा-
द्यदा नागवल्लीदलस्थेन पुंसः ।
शितातैलसौवीरकैस्तन्निवृत्तौ
पृथक् तस्य गण्डूष एषोपदिष्टः ॥

उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्ण-
मम्लेन च क्षारगुणो गुणाढ्यः ।
स्नेहेन तीक्ष्णं वमनातियोगे
सिता हिता स्यादिति काशिराजः ॥

शीतोदकं चास्यजरोगहारि
नारीपयश्चाञ्जनरुग्विदारि ।

.081

एलोदकं धूमगदेषु शस्तं
धात्रीफलं चातिविरेचनार्ते ॥

श्रवणपूरणजे तिलतैलजं
श्रवणपूरणमेव सुखं विदुः ।
कबलजेषु गदेष्वथ कारयेत्
कबळमार्द्रयुतं द्रवणं पुनः ॥

मदयति न हि मद्यं जातु चेत् पीतमद्यः
पिबति घृतसमेतां शर्करामेव सद्यः ।
अथ घनमधुकैलाकुष्ठदार्वेलवालु-
प्रकटितकबलास्ये मद्यगन्धोऽपि न स्यात् ॥

माषामृताम्भोधरकट्फलानां
चूर्णं यथापूर्वविवर्धितानाम् ।
विमर्द्य वक्त्रे घृतमाशु हन्ति
सुरारसोनादिजमुग्रगन्धम् ॥

कूष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन
पीतो मदं कोद्रवजं निहन्ति ।
यथा निपीतः सितया समेत
उन्मत्तमत्त्वमपाकरोति ॥

घ्रात्वा सकक्षां विपिनोपलं वा
सम्प्राश्य किञ्चिल्लवणं नरो वा ।
शीताम्बु पीत्वा बकुलेन वापि
प्रसह्य पूगीमदमुज्जिहाति ॥

सैन्धवत्रिकटुधान्यजीरकै-
र्दाडिमीरजनिरामठान्वितैः ।
पाचनोऽथ जठराग्निदीपनो
वेसवार उदितो मनीषिभिः ।

१. J1: T1· कमलमार्द्रकजम् ।

सूक्तमुक्तमपि तद्बहुभेदं
हन्ति सर्वमिदमामजखेदम् ।
यन्मया समुदितं मधुसूक्तं
तद्भिषग्भिरपि पाचनमुक्तम् ॥

इत्यजीर्णशमनम् ।

अथ स्वभावतो हितानि ।

शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु तु षष्टिका ।
शूकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः ॥

शिम्बीधान्ये वरो मुद्गो मसूरश्चाढकी तथा ।
रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवम् ॥

दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं च परूषकम् ।
राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते ॥

पत्रशाके तु वास्तूकं जीवन्ती पोतिका वरा ।
पटोलं फलशाकेषु कन्दशाकेषु सूरणम् ॥

एणः कुरङ्गो हरिणो जङ्गालेषु प्रशस्यते ।
पक्षिणां तित्तिरिर्लावो वरो मत्स्येषु रोहितः ॥

जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्येषु गोभवम् ।
तैलेषु तिलजं तैलमैक्षवेषु सिता हिता ॥

इति स्वभावहितानि ।

अथ स्वभावादहितानि ।

शिम्बीषु माषान् ग्रीष्मर्तौ लवणेष्वौखरं त्यजेत् ।
फलेषु लकुचं शाके सार्षपं न हितं मतम् ॥

गोमांसं ग्राम्यमांसेषु न हिता महिषीवसा ।
मेषीपयः कुसुम्भस्य तैलं चाज्यं च फाणितम् ॥

इति स्वभावादहितानि ।

अथ संयोगविरुद्धानि ।

मत्स्यमानूपमांसं च दुग्धयुक्तं विवर्जयेत् ।
कपोतं सार्षपस्नेहभर्जितं परिवर्जयेत् ॥
मत्स्यानिक्षोर्विकारेण तथा क्षौद्रेण वर्जयेत् ।
सक्तून्मांसपयोयुक्तानुष्णैर्दधि विवर्जयेत् ॥
उष्णैर्नभोम्बुना क्षौद्रं पायसं कृसरान्वितम् ।
रम्भाफलं त्यजेत्तक्रदधिबिल्वफलान्वितम् ॥
दशाहमुषितं सर्पिः कांस्ये मधुघृते समे ।
कृतान्नं च कषायं च पुनरुष्णीकृतं त्यजेत् ॥
एकत्र बहुमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ।
एवं द्रव्यगुणान् ज्ञात्वा काले कुर्यात्तु भोजनम् ॥

जन्मनक्षत्रवृक्षाश्चाभक्ष्याः ते च —

अथ वक्ष्यामि नक्षत्रवृक्षानागमचोदितान् ।
पूजनात् पुण्यदांश्चैव वर्धनात् पालनादपि ॥

विषद्रुधात्रीतरुहेमदुग्धा-
जम्बूस्तथा खादिरकृष्णवंशाः ।
अश्वत्थनागौ च वटः पलाशः
प्लक्षस्तथाम्बष्टतरुः क्रमेण ॥

---

१. J1. T1. त्वाज्यं च ।

२. J[1]. omits जन्मनक्षत्र........ च्छेदनभक्षणादिसंग्रहार्थः ।

बिल्वार्जुनौ चैव विकङ्कतोऽथ
सकेसराः शम्बरसर्जवञ्जुलाः ।
सपानसार्काश्च शमीकदम्बाः
तथाम्रनिम्बौ मधुकद्रुमश्च ॥

[1]अमी नक्षत्रदैवत्या वृक्षाः स्युः सप्तविंशतिः ।
अश्विन्यादिक्रमादेषामेषा नक्षत्रपद्धतिः ॥

यस्त्वेतेषामात्मजन्मर्क्षभाजां
मर्त्यः कुर्याद् भेषजादीन् मदान्धः ।
तस्यायुष्यं श्रीः कलत्रं च पुत्रा
नश्यन्त्येषां वर्धते वर्धनाद्यैः ॥

इत्युक्ताः । आदिशब्दः छेदनभक्षणादिसङ्ग्रहार्थः ।

भोजनकालश्च —

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने ॥

तच्चैकान्ते कर्तव्यम् ।

आहारं तु रहः कुर्यात् निर्हारमपि[2] सर्वदा ।
उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे ह्रियते श्रिया ॥

निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः ।

---

१. Bh. omits this line and insted of this reads टीका—
• चला १ । आंवली २ । उंबर ३ । बांबूल ४ । पाढराखैर ५ । काळा खैर ६ । वेळु ७ । अश्वत्थ ८ । पुन्नाग ९ । वट १० । पळस ११ । नांदरुरेख ११ । अगस्ता १३ । वेल १४ । अर्जुनवृक्ष १५ । वैकंकत १६ । अथवा कविंट १७ । बकुळ १८ । लोखंडी १० । राळ २०. । वेतस २१ । फणस २२ । सई २३ । शमी २४ । कळम्ब २४ । आंबा २५ । निम्ब २७ । . मोहा ।

२. P_2. नीहारमपि ।

तथा —

आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ।

अथ भोजनभाजनानि ।

दोषहृत् दृष्टिकृत् पथ्यं हैमं भोजनभाजनम् ।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत् कफवातहृत् ॥

कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैत्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं कृमिकफप्रणुत् ॥

आयसे काचपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥

शैलजे मृन्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् ।
दारूद्भवे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च ॥

पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् ।
जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम् ॥

पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् ।
काचेन रचितं तद्वत् तथा वैडूर्यसम्भवम् ॥

अथ पत्राणि ।

रम्भापत्रेऽशनं हृद्यं रुच्यं वृष्यं बलाग्निदम् ।
विषश्रमानिलास्रेषु हितं पाण्डौ न शस्यते ॥

पालाशपत्रे च मरुच्छ्लेष्मगुल्मोदरप्रणुत् ।
कफवातं पीनसघ्नं रुच्यं श्रेष्ठं च बृंहणम् ॥

१, J1, दृष्टिदं पथ्यं
२. bh. रुच्यं ।

क्षारोष्णकटुकं जन्तुकफघ्नं ज्वरशातनम् ।
शीतिकाज्वरहृत् पथ्यं हस्तिकर्ण्या तु भोजनम् ॥

अर्कपत्रे भृशं रूक्षं कृमिघ्नं पित्तकृत्परम् ।
गुल्मशूलविषश्वासपाण्डुकुष्ठकफानिलान् ॥

हन्यात् परमचक्षुष्यं लघु दीपनपाचनम् ।
एरण्डपत्रं वातघ्नं क्रिमिघ्नं पित्तकृत् परम् ॥

पत्रेषु क्षीरवृक्षाणां तृष्णादाहास्रपित्तनुत् ।
पाण्डुशोथश्वासकासोमरोगघ्नं पाटलाशनम् ॥

सर्वग्रन्थिविनाशाय केतकीपत्रभोजनम् ।
मनोहरं रुचिकरं चक्षुष्यं भोजनं लघु ॥

यात्रार्थिनामभिहितं वृष्यं क्लमहरं परम् ।
नलिने कुमुदे रक्तोत्पले नीलोत्पले दले ॥

भोजनं निन्दितं शीतं रूक्षं दौर्भाग्यमग्निनुत् ।

इति पत्राणि ।

भोजनादौ ब्रह्मादीन् स्मरेत् ।
तदुक्तं —

अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।
इति सञ्चिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न विद्यते ॥

अञ्जनागर्भसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम् ॥

इति हनुमत्स्मरणमपि कुर्यात् ।

---

1 J1. पाण्डुशोफ ।

अथ भोजनाविधिः ।

भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभोजनम् ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥

लवणं सैन्धवम् ।

घृतपूर्वं समश्नीयात् कठिनं प्राक् ततो मृदु ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्ये न मुञ्चति ॥

तथा —

अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्ललवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥

फलान्यादौ समश्नीयाद् दाडिमादीनि बुद्धिमान् ।
विना मोचाफलं तद्वद् वर्जनीया च कर्कटी ॥

मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि ।
पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन ॥

अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥

सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् ।
स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥

अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं[1] च दुर्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं[2] हि भोजनम् ॥

अतिद्रुताशिताहारो गुणान् दोषान्न विन्दति ।
भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमश्नतः ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ।
मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ॥

---

१. J1. T1. Bh. शुष्कं च ।
२. P2. भक्तियुक्तम् ।

स्वभावतश्च गुरु यत् तथा संस्कारतो गुरु ।
मात्रागुरुस्तु मुद्गादिर्माषादिः पच्यते गुरुः ॥

संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ।
आहारं षड्विधं चोष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ॥

भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्याद् यथोत्तरम् ।

[1]चोष्यं इक्षुदाडिमादि, पेयं क्षीरादि, लेह्यं रसालादि, भोज्यं पोलिकादि, भक्ष्यं लड्डुकादि, चर्व्यं चिपिटादि ।

गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।

माषपिष्टान्नादिभिरर्धसौहित्यं कर्तव्यम् । मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया तृप्तिः कर्तव्येत्यर्थः ।

द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ।

द्रवः पेयादिः, द्रवोत्तरस्तक्राद्यधिकौदनादिः, मात्रातोऽधिकोऽपि चेन्न मात्रागुरुर्मन्तव्य इत्यर्थः ।

द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते ।

विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ।
पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ॥

शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत् ।
पुनर्दानं पृथक् पानं सामिषं पयसा निशि ॥

दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ।
सक्तूनामाशु जीर्येत मृदुत्वादेव लेहिका ॥

आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम् ।
हीनमात्रं तनोः कार्श्यं करोति च बलक्षयम् ॥

अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः ।
तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं चाधिगच्छति ॥

---

1. Bh. omits चोष्यं ...... चिबेद्भूरि on 1. 6 p. 218.

कालेऽतीतेऽश्नतो जन्तोर्वायुनोपहतेऽनले ।
कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा ॥
[१]रसेनाभस्य रसना प्रथमेनोपतर्पति ।
न तथास्वादमाप्नोति ततः शुद्धाम्बुमन्तरा ॥
अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय पुनः पुनर्वारि पिबेदभूरि ॥
भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत् ।
मध्येऽग्निदीपनं शस्तमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥
तृषितस्तु न चाश्नीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम् ।
तृषितस्तु भवेद् गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥
कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न दध्यन्तं कदाचन ।

इति भोजनविधिः ।

[२]एवं भुक्त्वा समाचामेद् गण्डूषग्रहपूर्वकम् ।
भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥
दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ।
कुर्यादनिर्हृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥
दन्तलग्नमनिर्हार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कु[३]र्यादन्ननिर्हरणं प्रति ॥
आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।
भुक्त्वाचम्य स्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान् ॥
विष्णुरत्ता यथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।
सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥
[४]अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं ममान्नं जरयन्त्वशेषम् ।
सुखं च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छन्त्वरोगं मम चापि देहम् ॥

---

१. T2 omits रसेना ... ... न्तरा ।
२. Bh. omits एवं ... ... अन्ननिर्हरणं प्रति ।
३. J1. T1. कुर्याद्यत्नं निर्हरणं प्रति ।
४. Bh. omits this verse.

अङ्गारकमगस्तिं च पावकं सूर्यमश्विनौ ।
यथैतान् संस्मरेन्नित्यं भुक्तं तस्याशु जीर्यते ॥

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ॥

जाग्रन्नित्यर्थः । यतः —

भुक्तमात्रस्य तु स्वभावात् हन्त्यग्निं कुपितः कफः ।
धूमेनापोह्य हृद्यर्वाक् कषायकटुतिक्तकैः ॥

पूगकर्पूरकस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः ।
फलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः ॥

ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ।
भुक्त्वा शतं पदं गच्छेच्छनैः स्वस्थोऽभिजायते ॥

भुक्त्वा शतपदीं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते ।
अन्नसङ्घातशैथिल्यग्रीवाजानुकटीसुखम् ॥

रते सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे ।
सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलचर्वणम् ॥

अथ ताम्बूलविधिः ।

तद्गुणाश्च —

ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं
वातघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं कामाग्निसन्दीपनम् ।
स्त्रीणां भाषणभूषणं रतिकरं शोकस्य विच्छेदनं
ताम्बूले विदितास्त्रयोदश गुणाः स्वप्नेऽपि ते दुर्लभाः ॥

अन्यत्रेति शेषः ।

आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥

---

१. Bh omitss फलैः ... ... कटीसुखम् ।

२. Bh. reads this verse after भूपानां भोजनविधिः and omits ताम्बूलं ... ... अन्यत्रेति शेषः ।

पर्णमूले भवेद् व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥

आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं मेदि दुर्जरम् ।
तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥

विद्याकामोऽनिशं रात्रौ ताम्बूलं नैव भक्षयेत् ।

तथा —

ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः ॥

क्षतास्रपित्ती क्षीराशी क्षीणो रूक्ष्यक्षिरोग्यपि ।
विषमूर्च्छोपवासार्तो मेही पाण्ड्वामयी क्षयी ॥

भूतापस्मारकुष्ठातिसारी कृच्छ्री च हृद्गदी ।
विना चूर्णं विना पर्णं पूगं खादति यो नरः ॥

दशजन्मदरिद्रस्तु मरणे न हरिं[1] स्मरेत् ।
क्रमुकं पञ्चनिष्कं स्यात् ताम्बूल्याश्च पलद्वयम् ॥

गुञ्जाद्वयं चूर्णमानं ताम्बूलक्रम उत्तमः ।

तथा—

फलपत्रे समे रागो विरागस्तु फलाधिके ॥
चूर्णाधिक्ये तु दौर्गन्ध्यं पत्राधिक्ये[2] सुगन्धिता ।
रात्रौ च पर्णबहुलं ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥

जातीलवङ्गकर्पूरतक्कोलकटुकैस्सह ।
रुचिवैशद्यसौगन्ध्यमिच्छन् वक्त्रेण धारयेत् ॥

ताम्बूलमिति[3] शेषः । ताम्बूलातियोगे —

पाण्डुत्वं तनुदौर्बल्यमक्षिरोगं बलक्षयम् ।
करोति चोष्णरोगाख्यं ताम्बूलमतिसेवनात् ॥

इति ताम्बूलविधिः ।

---

१. J_1. हरिस्मृतिः ।
२. J_1. omits पत्राधिक्ये ... ... रुचिवैशद्यसौगन्ध्यं ।
३. J^1. omits ताम्बूलमिति शेषः ।

भुक्त्वोपविशतस्तुन्दं शयानस्य तु पुष्टता ।
आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥

श्वासानष्टौ समुत्तानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे ।
ततस्तद्द्विगुणान् वामे पश्चात् स्वप्याद्यथासुखम् ॥

वामदिशायामनलो नाभेरूर्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम् ।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तस्य पाकार्थम् ॥

सद्योमांसं नवं चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकस्नानं सद्यः प्राणकराणि षड् ॥

पूतिमासं स्त्रियो वृद्धाः बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षड् ॥

बालार्कः कन्यास्थार्कः । प्राणो बलम् ।

स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमैक्षवसंस्कृतम् ।
वाता मांसरसाः स्वप्नो व्यवायान्ते हिता अमी ॥

[1]अथ मर्दनप्रतीकारः ।

यो लेढि शयनसमये मधुमिश्रबीजपूरदलचूर्णम् ।
स व्रीडाकरवातप्रसरनिरोधात् सुखं स्वपिति ॥

विशेषं अवसरे प्रदर्शयिष्यामः ।
सुषेणाख्यः कथ्यतेऽथ भूपानां भोजने विधिः ।
यथासम्भवमन्येषामप्ययं सम्भविष्यति ॥

१. J1. omits अथ मर्दनप्रकारः ।

२. J1. reads the colophon इत्थं विमथ्य ... ... द्रव्यगुणा० धुणकथनम् ।

स्नानं विधाय विधिवत् कृतदेवकार्यः
सन्तर्पितातिथिजनः सुजनैः सुकार्यैः ।
आप्तैर्नृपो रहसि भोजनकृत्तथा स्यात्
सायं यथा भवति भुक्तिकरोऽभिलाषः ॥

नित्याचारपवित्रनिर्मलतनुर्धौतप्रसन्नाम्बरो
हृद्यो भोजनवेश्मनि स्थिरतरे मृद्वासने संविशन् ।
पुत्रैस्सन्निधिभिस्ततः परिजनैराप्तैर्वृतः सद्द्विजैः
सद्वंश्यैश्च नियोगिभिः सुचरितैस्तत्रोपयुक्तैर्नृपः ॥

आजानु स्थापनीयं कनकमयमथो रौप्यमग्रे सुपात्रं
स्फारं तस्योपरिष्टात् कनकविरचिताः पत्रिका मण्डलिन्यः ।
भक्तं सोष्णं सबाष्पं शशिकरधवलं कुन्दिकाकुड्मलाभं
मध्ये स्थाप्यं ससूप्यं सुरसुरभि घृतं दक्षिणे स्वर्णपात्रे ॥

भृष्टं तैलादिपक्वं बहुविधरचनाकल्पितं तत्प्रकारै-
रन्यौन्यं साभिमानैस्तदपि च सहितं जाङ्गलानूपमांसैः ।
दद्यात् तत्रैव पार्श्वे सुरभि रुचिकरं दक्षिणे वामभागे
लेह्यं चोष्यं च पेयं भवति सुविहितो भक्ष्यवर्गः पुरस्तात् ॥

तथा घृतं च सूप्यं चाप्येकीकुर्याद् यथा पिबेत् ।
घृतेन संप्लुतं श्लक्ष्णं पाचनं सुखकारि च ॥

बीरायणो निशि निमिः पुनरस्तकाले
मध्यन्दिने च धिषणश्चरकः प्रभाते ।
भुक्तिं जगाद नृपतेर्मम चैष सर्ग-
स्तस्याः स एव समयः क्षुधितो यदैव ॥

यः क्षुधालौल्यभावेन कुर्यादाकण्ठभोजनम् ।
सुप्तव्यालानिव व्याधीन् सोऽनर्थाय प्रबोधयेत् ॥

यः काकवद् दिवाकामः स नक्तं भोक्तुमर्हति ।
स भोक्ता वासरे यः स्यात् रात्रौरेताश्चकोरवत् ॥

देवार्चां भोजनं निद्रां प्रकाशे न प्रकल्पयेत् ।
नान्धकारे न सन्ध्यायां नाविताने निकेतने ॥

भुक्ते[१] स्वापे मलोत्सर्गे यत्सम्बाधासमाकुलः ।
निश्शङ्कत्वात्ययात् तस्य के के न स्युर्महामयाः ॥

[२] विवर्णास्विन्नविक्लिन्नविगन्धविरसं स्थितम् ।
अतिजीर्णमसात्म्यं च नाद्यादन्नं न चाविलम् ॥

कामकोपातपायासयानवाहनवह्नयः ।
सद्योभुक्तवता सेव्या न जातु हितमिच्छता ॥

हितं परिमितं पक्वं नेत्रनासारसाप्रियम् ।
रसा रसना ।
परीक्षितं च भुञ्जीत न द्रुतं न विलम्बितम् ॥

[३]अत्यशनं चाध्यशनं ह्यनशनमहिताशनं च सन्त्याज्यम् ।
कुर्याद्यथोक्तमशनं बलजीवितपेशलं क्रमशः ॥

आदौ स्वादु स्निग्धं तन्मध्ये लवणमम्लमुपयोज्यम् ।
रूक्षं द्रव्यं[४] पश्चान्न च भुक्त्वा भक्षयेत् किञ्चित् ॥

[५]मन्दस्तीक्ष्णो विषमः समश्च वह्निश्चतुर्विधः पुंसाम् ।
लघुमन्दे गुरुतीक्ष्णे स्निग्धं विषमे समं समे च स्यात् ॥

ध्वाङ्क्षः स्वरान्विकुरुतेऽत्र पिकात्मजश्च
बभ्रुर्दिशि खण्डितनयश्च भवेत्प्रहृष्टः ।
क्रौञ्चः प्रमोदति विरौति च ताम्रचूडः
छर्दिं शुकः प्रतनुते निहते कपिश्च ॥

---

१ T_1· Bh. भुक्तौ स्वापे ।

२. Bh. omits विवर्णा .... न विलम्बितम् ।

३. J_1, T_1, Bh अत्यशनमध्यशनमनशनमशनं च तत्र संत्याज्यम् ।

४. भोज्यं पश्चात् ।

५. Bh. omits this vsrse.

विरज्येते चकोरस्य लोचने विषदर्शनात् ।
गतौ स्खलति हंसश्च लीयन्तेऽत्र न मक्षिकाः ॥

यथा लवणसम्पर्कात् सद्यः स्पन्दति पावकः ।
विषदुष्टान्नसम्पर्कात् तथा वसुमती पदा[1] ॥ इति ।

पुनरुष्णीकृतं सर्वं सर्वं धान्यं विरूढकम्[2] ।
दशरात्रोषितं नाद्यात् कांस्येऽत्र निहितं घृतम् ॥

दधितक्राभ्यां कदलं क्षीरं लवणेन शष्कुली कञ्जिका ।
गुडपिप्पलिमधुमरिचैः सार्धं सेव्या न काचमाची च ॥

भुञ्जीत माषसूपं मूलकसहितं न जातु हितकामः ।
दध्ना पर्युषितं नाद्यात् विशुष्कं पयसा न च ।
केशकीटकसंसृष्टं पुनरार्द्रं च वर्जयेत् ॥

भोजनादौ सदा वायुः प्रकुप्यत्यनिलो महान् ।
घृतप्लुतेन चान्नेन तस्मात्तं तर्पयेद् घृतम्[3] ॥

घृतादिपक्वं मधुरं च सर्वं
द्रवप्रधानं प्रथमं विदध्यात् ।
ततः परं भोजनमामनन्ति[4]
कट्वम्ललुक्तं मधुरं च पथ्यम् ॥

तिक्तं कषायं कटुकं तथान्ते
भुञ्जीत सर्वं सुबहु द्रवं च ।
एवं हि कुर्वन् नृपतिः सदैव
दीर्घायुरारोग्यतनुश्च भूयात् ॥

---

१. Bh. विषदुष्टान्न ।

२. J_1, T_1, Bh. वसुमतीपते । and Bh. omits पुनरुष्णी .... विशेषतोपि on l. 2. p. 226.

३. J_1, T_1. तर्पयेद् द्रवम् ।

४. J_1. मादिशन्ति ।

कश्चिद्वायुं शमयति रसः कोऽपि पित्तं करोति
कश्चिच्छ्लेष्मं(?) शमयतितरां कोपि पित्तप्रकोपी ।
कश्चित्पित्तप्रचयशमनः कोपि तत्कोपकारी
नित्यं तस्मात्सकलरसभुग् भूपतिः स्याच्चिरायुः ॥

यस्मिन्नृतौ ये च रसा बलिष्ठाः
सेव्यास्तु ते तत्र विशेषतोऽपि ।
अन्नं विशेषाश्च च सर्वदैव
भोज्यं नृपेणैकरसं बुधेन ॥

पिबेज्जलं शीततरं हि हृद्यं
हृत्कण्ठशुद्धिर्भवति स्वराणाम् ।
... ...
... ... ॥ १

एकं व्यञ्जनमासाद्य ततः प्रक्षालयेद् भृशम् ।
करं च पुनरन्यच्च भुञ्जीत नृपतिः सुखम् ॥

एवमन्नं हि भुञ्जानः स्वादुत्वं जनयेद् भृशम् ।
पुष्टिं च महतीं कुर्याद् विचित्रविधिना कृतम् ॥

पानीयपात्राणि सुशीतलानि
सुवर्णरूप्यादिविनिर्मितानि ।
सुधूतवस्त्रैरपि वेष्टितानि
वामे निधेयान्यपि दक्षिणे च ॥

एतद् गृहद्वयं कार्यं वामदक्षिणपार्श्वयोः ।
चकोरशिखिहंसादीन् पक्षिणो विनिवेशयेत् ॥

शृङ्गारवीरसम्बद्धाः शृणुयाद् यः कथाः शुभाः ।
तेन हर्षो भवेत्तस्य भुञ्जानस्य महीपतेः ॥

भुञ्जानो न बहु ब्रूयादेतन्नान्यच्च किञ्चन ।
जुगुप्सितां कथां चैव न ब्रूयाच्छृणुयाच्च ताम् ॥

लेह्यभक्ष्यादिकं सर्वं भुक्त्वान्नं तु यथासुखम् ।
शेषं मांसरसं पीत्वा क्षीरं वा तक्रमेव वा ॥

ततो रूक्षकवोष्णेन जलेन क्षालनं तथा ।
गण्डूषान् शीतलान् कुर्याच्चन्दनागरुकल्पितान् ॥

गण्डूषैर्बहुभिः सुशोभितमुखं श्रीचन्दनेनोन्मितै-
धूपेनाथ सुगन्धिना च वदनं घ्राणं करौ धूपयेत् ।
मृद्नीयात्तदनु प्रसन्नसुरभिः श्रीचन्दनेनैव तौ
पाणी वक्त्रमपि प्रसन्नविलसत्कर्पूरगर्भं मुदा ॥

ततः प्रसन्नेन्द्रियचित्तवृत्तिरुत्क्रामयित्वा च शतं पदानि ।
सुकोमले कल्पितचारुतल्पे सुखं विशेद् वामकटिर्नरेन्द्रः ॥

विदग्धाभिस्सह स्त्रीभिस्तिष्ठेद् गोष्ठीः समाचरन् ।
निद्रासात्म्योऽथवा निद्रां नृपः कुर्याद्यथाविधि ॥

अम्लेन केचिद्धिहिता मनुष्या माधुर्ययोगेन भवन्ति चान्ये ।
तथाम्लयोगे मधुरेण तृप्तास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥

शीतोष्णतोयासवमद्ययूषफलाम्लधान्याम्लपयोरसानाम् ।
यस्यानुपानं विहितं भवेद्यत्तस्मै प्रदेयं सह मात्रया तत् ॥

व्याधिं च कालं च विभाव्य वैद्यैर्देयानि भोज्यानि च तानि तानि ।
सर्वानुपानानुरसं वदन्ति मेध्यं यदम्भः शुचिभाजनस्थम् ॥

लोकस्य जन्मप्रभृति प्रसात्म्यं ये यान्ति तान्सर्वरसांश्च मृष्टान् ।
संक्षेप एषो विहितोऽनुपानेष्वन्यैश्च तैर्विस्तरितं समस्तम् ॥

इति ।

विष्णुपुराणे —

भुञ्जीत हृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वरः ।

इति ।

---

१. J_1. प्रशस्तं ।

२. J_1. adds — मया सुषेणेन कृतं हिताय प्राणप्रसादं जनयेत शीघ्रम् ।

अथावसरप्राप्तो राज्ञां ताम्बूलविधिः ।

कर्पूरकङ्कोललवङ्गपूग-
जातीफलैर्नागरखण्डपर्णैः ।
सुधाश्मचूर्णं खदिरस्य सारं
कस्तूरिकाचन्दनचूर्णमिश्रम् ॥

ताम्बूलमेतत् प्रवदन्ति राज्ञः ।
सौभाग्यदं कान्तिसुखप्रदं च ।
ताम्बूलपत्राणि हरन्ति वातं
पूगीफलं हन्ति कफं सुवृद्धम् ॥

चूर्णं निहन्यात् कफवतमुच्चै-
र्हन्याच्च पित्तं खदिरस्य सारः ।
इत्थं हि ताम्बूलमुदाहरन्ति
दोषत्रयस्यापि निवारणाय ॥

भुक्त्वान्नं सलिलं पीत्वा गृहीत्वा बहु भेषजम् ।
प्रतीक्ष्य घटिकामेकां ताम्बूलं भक्षयेन्नरः ॥

वातश्लेष्मप्रशमनं हृद्यं वह्नेः प्रदीपनम् ।
मुखवैरस्यहरणं कङ्कोलं भुक्तपाचनम् ॥

रसे कटु श्रेष्ठ मजीर्णनाशनं
निहन्ति शुक्रं कुरुते च पित्तम् ।
कङ्कोलजातीफलवल्लवङ्गं
विशेषतश्छर्दिहरं विषघ्नम् ॥

स्वरक्षये वापि मुखस्य पाके-
ऽप्यजीर्णबाधासु च पथ्यमेतत् ।
एलाद्वयं छर्दिषु मूत्रकृच्छ्रे
मन्देऽनले पथ्यमरोचके च ॥

---

१. J_1. T_1. शुद्धास्मचूर्णम् ।

२. Bh. omits ताम्बूलपत्राणि .... लक्ष्मीसौभाग्यवर्धन : on P. 228

स्वादुः सुशीतौ मधुरश्च पाके-
ऽप्यरोचकं हन्ति च जातिकोशः ।
ताम्बूलयोग्यं क्रमुकं च तज्ज्ञाः
मासत्रयादूर्ध्वमुदाहरन्ति ॥

मासे व्यतीते तु भवन्ति चूर्णा-
न्यतीव हृद्यानि मनोहराणि ।
....
... ... (१)

तीक्ष्णोष्णः परिणामशीतलतरः कण्डूप्रमेहापहो
नानास्थानजलाधिकक्रिमिहरस्तृड्दाहपाकं जयेत् ।
श्लेष्मघ्नश्च गलग्रहापहरणः संसुप्तजिह्वाग्रजित्
कर्पूरः खलु दिव्यसौरभगुणः पोताश्रयः स्फाटिकः ॥

गलग्रहे सुप्तजिह्वे लालास्रावे जलाधिके ।
श्लेष्ममेहक्रिमीन् हन्ति कर्पूरश्चायुषः परः ॥

कर्पूरः कफसम्भेदी तीक्ष्णोष्णः शीतलः परः ।
प्रमेहतृड्विदाहघ्नो लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः ॥

इति सुषेणोक्तस्ताम्बूलविधिः ।

अथानुलेपनम्[१] ।

तत्र चन्दनगुणाः—

चन्दनं रक्तपित्तघ्नं दाहमूर्च्छातिसारनुत् ।
शीतलं श्लेष्मलं हृद्यं किञ्चिद्वातप्रकोपनम् ॥

कृष्णागरोः

शीतः पित्तविनाशनः सुमधुरः किञ्चित् सतिक्तस्तथा
कण्डूशोफविषापहः क्रिमिहरः सौभाग्यकान्तिप्रदः ।
सौगन्ध्यं कुरुते किमप्यभिनवं गात्रेषु पुष्टिप्रदः
सन्तोषं विदधाति चेतसि परं स्निग्धश्च कृष्णागरुः ॥

---

१. J_1. adds कस्तूर्यादिगुणाः पूर्वमेवोक्ताः before अथ and etc.

अथ उपभोगार्हवस्त्रगुणः ।

श्वेतं दुकूलं मज्जासृगोजोबलविवर्धनम् ।
कफकृत्पित्तशमनं श्रमतृड्दाहनाशनम् ॥

माञ्जिष्ठं दाहकृच्चोष्णं कफवातानुलामनम् ।
पट्टसूत्रमयं वस्त्रं त्रिदोषश(मं ? मनं) विदुः ॥

श्वेतं दुकूलं बलकृत् पित्तशान्तिकरं परम् ।
ओजस्तेजोवीर्यकरं रतिकान्तिविवर्धनम् ॥

तृष्णाशोषविभेदनं धृतिकरं कान्तिप्रदं श्लेष्मलं
क्षौमं शुक्लमतीव हृद्यममलं पित्तामयध्वंसनम् ।
माञ्जिष्ठं च विदाहिकं च कफकृच्चोष्णं च वातामय-
ध्वंसार्हं रुचिरं सुखं च कुरुते श्लेष्मापहं च स्मृतम् ॥

इत्युपभोग्यवस्त्रगुणाः ।

इत्थं विमथ्य गुणपाठसुधाम्बुराशिं
लब्ध्वा परामृतरसं सुरसं च तस्मात् ।
निर्मायि भोजनकुतूहलमीश्वराणां
तोषाय तेन परितुष्यतु शेषशायी ॥

संसेविता न गुरवस्तरवश्च दृष्टा
यैर्न क्षितौ जनपदेषु च तेषु तेषु ।
भैषज्यतन्त्रमपि नैव कृतं स्वतन्त्रं
तेषां कृतेऽपि च कृतं रघुनाथनाम्ना ॥

अनन्तदेवान्मनसा विधायाप्यनन्तदेवस्य विधाय सेवाम् ।
योऽनन्तदेवः प्रथितः पृथिव्यामनन्तदेवः परितोषमेतु ॥

इति श्रीमद्विद्वद्वृन्दवन्द्यपादारविन्दश्रीमदनन्तदेवदयोदयस्य
रघुनाथविदुषः कृतौ भोजनकुतूहले
द्रव्यगुणागुणकथनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

भो षट्पदाः कृतधियः शृणुतामलां नो
वाचं विविच्य विभवाय चिरप्रसूताम् ।
संसेवयन्तु विमलं कमलान्तरङ्ग-
मेनं रसं न रसितुं प्रभवन्तु भेकाः ॥

यदि पूतिगन्धबहले वारिणि बद्धादरः पोत्री ।
स्पृहयति वारि न गाङ्गं गुरु गीर्वाणैरपाकृतं किं स्यात् ॥

विषयः		पृष्ठम्
भोजनविधिः।		
1. धान्यप्रकरणम्	...	१—२५
(i) धान्यविभागः	...	१
(ii) शूकधान्यप्रकरणम्	...	२—१०
(iii) शालिसामान्यगुणाः	..	३
(iv) शालिविशेषगुणाः	....	,,
(v) गोधूमाः	....	७
(vi) यवाः	...	८
(vii) यावनालगुणाः	...	९
2. शिम्बीधान्यप्रकरणम्	...	१०—१९
(i) मुद्गगुणाः	...	१०
(ii) माषगुणाः	...	११
(iii) राजमाषगुणाः	....	,,
(iv) चणकगुणाः	....	१२
(v) कलायगुणाः	...	१३
(vi) लङ्कागुणाः	...	१४
(vii) तुवरीगुणाः	...	,,
(viii) कुलित्थगुणाः	...	१५
(ix) निष्पावगुणाः	...	,,
(x) मकुष्ठगुणाः	...	१६
(xi) तिलगुणाः	....	,,
(xii) अतसीगुणाः	....	१७
(xiii) सर्षपगुणाः	...	१८
(xiv) मसूरगुणाः	...	१९

विषयः		पृष्ठम्
3. तृणधान्यप्रकरणम्	...	१९—२०
(i) कङ्गुगुणाः	....	१९
(ii) श्यामाकगुणाः	...	,,
(iii) कोद्रवगुणाः	...	२०
(iv) वरकगुणाः	....	,,
(v) 'नाचणे' गुणाः	...	,,
4. धान्यसामान्यगुणप्रकरणम्	...	२१—२५
(i) भृष्टधान्यगुणाः	...	२२
(ii) धानाः	...	२३
(i.i) सक्तवः	...	,,
(iii) पृथुकादयः	...	२४
सिद्धान्नप्रकरणम्	...	२६—५८
(i) यवाग्वादिलक्षणानि गुणाश्च		२६
(ii) ओदनप्रकरणम्	...	२७—२९
(iii) क्षीरीप्रकरणम्	...	३०
(iv) नारिकेरक्षीरी	...	,,
(v) सूपप्रकरणम्	...	३१—३२
(vi) भक्ष्यप्रकरणम्	...	३३—५८
(a) वटक, फेणी, लाड्डु, पोल्यादयः		३७—५०
(b) मांसप्रकाराः		५१—५३
(c) भक्ष्यादिसाधारणविशेषगुणाः		५४—५७
6. शाकप्रकरणम्	...	५८—१०७
(i) शाकविभागः	...	५८
(ii) शाकसामान्यगुणाः	...	,,
(iii) मूलकगुणाः	...	५९
(iv) कन्दगुणाः	...	६०—६५
(v) पत्रशाकः	...	६६—७६

विषयः		पृष्ठम्
(vi) करीराणि	...	७७
(vii) फलानि	....	७७–८७
(viii) कदल्यादि	...	८७–९०
(ix) नारिकेलः	...	९१
(x) पूगादिफलानि	...	९१–९४
(xi) बदरादि	...	९४–१००
(xii) हरीतकीप्रकरणम्	...	१००–१०३
(xiii) आम्रप्रकरणम्	...	१०३–१०६
(xiv) काण्डीरः	...	१०६
(xv) पुष्पाणि	...	१०७
(xvi) कवकानि	...	"
7. हारीतप्रकरणम्	...	१०८—११०
8. उपदंशाः	...	११०—११४
9. कर्चर्यः	...	११४—११५
10. सम्भाराः	...	११५—१२१
(i) एलादयः	....	११५—११६
(ii) लवणानि	....	११६—११७
(iii) त्वचादयः	...	११७
(iv) कस्तुरी	...	११८
(v) गोरोचना	...	११९
(vi) कर्पूरः	...	११९—१२०
(vii) जातीपत्र्यादयः	...	१२०—१२१
11. कृत्रिमघृतानि	...	१२१
12. शर्करा	....	१२२
13. पानकानि	....	"
14. काञ्जिकम्	...	१२३—१२५

		विषयः	पृष्टम्
15.	क्षीरप्रकरणम्	…	१२५– १३५
	(i)	क्षीरसामान्यगुणाः …	१२५
	(ii)	क्षीरविशेषगुणाः …	१२६
	(iii)	वर्णविशेषेण गोक्षीरगुणाः …	,,
	(iv)	वयोविशेषेण गोक्षीरगुणाः …	१२७
	(v)	पीयूषादिगुणाः …	,,
	(vi)	आमादिगुणाः …	१२८
	(vii)	कालविशेषेण पयःपाने गुणाः	,,
	(viii)	उषितपयःपाने दोषः …	,,
	(ix)	उष्णशीतादिक्षीरपाने ताम्रादि-बहुविधपात्रश्रृतक्षीरपाने च गुणदोषविचारः …	१२८–१३१
	(x)	माहिषक्षीरगुणाः …	१३२
	(xi)	आजस्य …	,,
	(xii)	औष्ट्रस्य …	१३३
	(xiii)	खराश्वीक्षीरयोः …	,,
	(xiv)	मानुष्याः …	,,
	(xv)	हस्तिन्याः …	,,
	(xvi)	एडक्याः …	,,
	(xvii)	मेष्याः …	,,
	(xviii)	मथितक्षीरगुणाः …	१३४
	(xix)	क्षीरफेनगुणाः …	,,
	(xx)	क्षीरमित्राणि …	,,
	(xxi)	क्षीरामित्राणि …	१३५
16.	दधिप्रकरणम्	…	१३५—१४३
	(i)	अवस्थाभेदेन वैविध्यं गुणाश्च	१३५
	(ii)	गव्यस्य …	१३६
	(iii)	ऋतुविशेषे सामान्यतो दधिगुणाः	,,

	विषयः		पृष्ठम्
	(iv) माहिषस्य	...	१३६
	(v) आजस्य	...	१३७
	(vi) मेष्याः	....	"
	(vii) अश्विन्याः	...	"
	(viii) गर्दभ्या	...	"
	(ix) उष्ट्र्याः	...	"
	(x) हस्तिन्याः	....	१३८
	(xi) स्त्रियाः	....	"
	(xii) दधिमण्डगुणाः	....	"
	(xiii) निस्सारदधिगुणाः	...	१३९
	(xiv) दधिविषयाः	...	"
	(xv) शिखरिण्यः	...	१४०–१४२
	(xvi) सरस्य मस्तुनश्च गुणाः	...	१४२
	(xvii) तक्रप्रकरणम्	...	१४३–१४७
17.	नवनीतप्रकरणम्	...	१४७–१४९
18.	घृतप्रकरणम्	...	१४९–१५१
19.	तैलप्रकरणम्	....	१५१–१५५
20.	इक्षुप्रकरणम्	....	१५५–१५८
21.	इक्षुरसविकारप्रकरणम्	...	१५९–१६५
22.	मधुप्रकरणम्	...	१६५–१६७
23.	मद्यप्रकरणम्	...	१६८—१६९
24.	मांसप्रकरणम्	...	१६९—१७६
	(i) भेदाः गुणाश्च	...	१६९
	(ii) मृगमांसम्	...	१६९–१७१
	(iii) पक्षिमांसम्	...	१७१
	(iv) मत्स्यमांसम्	...	१७२–१७६

विषयः		पृष्ठम्
25. जलप्रकरणम्	....	१७६—१९५
(i) जलसामान्यगुणाः	...	१७६
(ii) पानीयभेदाः गुणाश्च	....	१७७—१८०
(iii) नदीविशेषगुणाः	...	१८०—१८३
(iv) औद्भिदम्	...	१८४
(v) नैर्झरम्	....	,,
(vi) सारसम्	...	,,
(vii) ताटकादिजलम्	...	१८५–१८७
(viii) नारिकेलोदकगुणाः	....	१८७—१८८
(ix) गुलाबोदकम्	...	१८८
(x) वर्ज्यजलानि	...	१८९
(xi) प्रतिप्रसवः	...	१९०
(xii) उषःपानगुणाः	....	,,
(xiii) उष्णशीतादिजलगुणदोषाः	....	१९१--१९३
(xiv) काष्ठविशेषेण तापितवारिगुणाः		१९३—१९४
(xv) पात्रविशेषस्थितजलगुणाः		१९५
26. सविषान्नादिपरीक्षा विषदलक्षणं च	...	१९६, १९७
27. विरुद्धद्रव्यप्रकरणम्	...	१९७–१९९
28. पथ्यापथ्याभ्यासत्यागप्रकारः	...	१९९–२०३
29. पथ्यापथ्यशमनम्	...	२०३–२११
30. स्वभावतो हितानि	...	२११
31. स्वभावादहितानि	...	२११–२१२
32. संयोगविरुद्धानि	...	२१२
(i) अभक्ष्यजन्मनक्षत्रवृक्षाः	...	,,
33. भोजनकालः	...	२१३
34. भोजनभाजनानि	...	२१४

विषयः		पृष्ठम्
35. पत्राणि	...	२१५
36. भोजनादौ ब्रह्मादिस्मरणम्	...	,,
37 भोजनविधिः	...	२१६–२१८
38. भोजनानन्तरकृत्यम्	...	२१८–२१९
39. ताम्बूलविधिः	...	२१९–२२०
40. सुषेणोक्तो भूपानां भोजनविधिः	...	२२१–२२६
41. राज्ञां ताम्बूलविधिः	...	२२७–२२८
42. अनुलेपनम्	...	२२८
43. उपभोगार्हवस्त्रगुणाः	....	२२९
44. प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः	...	२२९–२३०

APPENDIX — I.

भोजनकुतूहले प्रथमपरिच्छेदस्य श्लोकार्धानुक्रमणी ।

श्लोका॰	पृष्टम्
अकालजं कुभूजं	106
अक्षं कषायं	102
अक्षमज्जा मदकर:	,,
अक्षीयस्य फलं	112
अगस्तिरग्नि:	218
अगास्तिसार:	33
अग्निदीप्तिकरं	76
अग्निमान्द्यकरं	109
अग्निमान्द्यहरा	73
अग्निसन्दीपनं	216
अग्नौ प्रतपनं	190
अग्राह्यमुदकं	189
अङ्गारकमगस्तिं	219
अङ्गारकर्कटी	35
अङ्गारपोळिका:	35
अच्छे पटे च	142
अजगन्धा कटूष्णा	72
अजाजी मरिचं	52
अजानामस्प	152
अजा पयस्विनी	133
अजीर्णकास	72
अजीर्णे चौषधं	191
अजो बुक्कस्तु	133
अञ्जनागर्भसंभूतं	215
अञ्जसा मधुराम्ला च	93
अत: परं न पेयं	188
अतसो मदगन्धा	17
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं	216
अतिजीर्णमसाम्यं च	223
अतिद्रुताशिताहारो	216
अतिपाकेन	158
अतिसारक्रिमिहरो	64

श्लोका॰	पृष्टम्
अतिसारहरं	104
अतिसारेऽग्निमान्द्ये	134
अतोऽत्यन्त	192
अत्यम्बुपान	114
अत्यम्बुपानात्	192
,,	218
अत्यम्लं दीपनं	136
अत्यम्लपर्णी	70
अत्यशनं च	223
अत्युच्छ्रितास्तु	46
अत्युन्नताश्च	49
अत्युष्णाम्भ	216
अथ घनमधु	210
अथ वक्ष्यामि	212
अथवा सिद्ध	33
अदुष्टसलिलाभावे	190
अधोमुखघट	33
अधौतमस्तुतं	26
अनन्तदेवात्	229
अनायासप्रदायीनि	219
अनार्तवं प्रमुञ्चन्ति	178
अनिष्टगन्ध	131
अनुद्धतस्नेहमपि	201
अनेकविषाविध्वंसि	63
अनेन विधिना	51
अन्तरावर्ति	136
अन्ते पुनर्द्रवाशी	193
,,	216
अन्नपानौषधं	202
अन्नप्ररोचकं	93
अन्नसञ्जात	219
अन्नेन कुक्षेः	216

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
अन्नेनापि	193	अम्लवेतफलं	96
अन्नं ब्रह्म	215	अम्लवेतसं	,,
अन्नं विशेषात्	225	अम्लिकाफल	122
अन्यथा शोथ	169	अम्लिकायाः फलं	,,
अन्यदा कल्पं	193	अम्लिकावटकाः	38
अन्यास्तत्तत्	23	अम्लेन केचित्	226
अन्ये बक	172	अम्लेन वातं	143
अन्यो राजपलाण्डुः	61	अम्लेष्वामलकं	134
अपक्वमेव यन्नाद्यं	127	अयं प्रकारः	4[illegible]
अपथ्यं पथ्यं	203	अरण्यमाषा	11
अपथ्यमपि हि	199	अरुचिक्रिमि	60
अपथ्याः प्राणिनां	179	अरुचौ वातरोगेषु	125
अपनयति पवन	192	अरुच्यं सुकुमाराणां	137
अपरं श्वेत	87	अरोचकहरः	62
अपि नद्याः	179	अरोचकहरा	73
अपूपपत्त्यै	205	अरोचकहरा चैव	84
अप्याविकं	131	अरोचके च	139
अप्राप्तकाले	217	अरोचके पीनस	136
अभिष्यन्याति	162	अर्कपत्रे मृशं	215
अभुक्ते पित्त	157	अर्धपक्वः	90
अमी नक्षत्र	213	अर्धपक्वैः	24
अमृतफलं	94	अर्धस्विन्नाः	,,
अम्बष्ठा सकषाया	71	अर्धाढकं	140
अम्बुजबन्धु	39	अर्धांशोनं	192
अंभसः प्रसूतानि	190	अर्धावशिष्टं	130
अम्रः कषाया	103	अर्शः श्वयथु	72
अम्लं कटूष्णं	111	अर्शोभगन्दर	189
अम्लं चतुर्थं	135	अलक्तो रक्त	117
अम्लं तक्रं	144	अलक्ष्मीरक्त	193
अम्लं तु दीपनं	135	अलमोसाह्वयो	174
अम्लं विष्टंभ	76	अलर्कास्तिष्व	112
अम्लं स्वादु	104	अलसान्द्रफलं	82
अम्लः कटूष्णो	95	अलाबुनाभिः	100
अम्लभावं	103	अलोकमस्त	40

श्लोका०	पृष्ठम्
अक्षीकमच्छकाः	40
अल्पमूत्रः कटुः	16
अल्पानिलकफाः	2
अल्पोदको	179
अवलेहन	40
अविं कुसुम्भ	198
अविदाही	75
अवृष्यं बृंहणं	162
अवृष्यं रोचनं	74
अव्यक्ताम्लं	136
अव्यक्ताम्लरसं	135
अशुकमुण्डः	8
अश्नीयात्तन्मना	216
अश्वत्थनागौ	212
अश्वत्थवृक्षस्य	89
अश्वमांसं भवेत्	170
अश्विन्यादिक्रमात्	213
अश्वीदधि स्यात्	137
अश्वीसर्पिस्तु	150
अश्व्यास्तु नवनीतं	148
असितचणक	32
असितशिम्बेश्च	109
असितशिम्बी तु	82
असृग्ज्वरहरा	84
असृग्दुष्टिहरं	104
अस्तं गते दिवानाथे	191
अहितः पित्तरक्ते च	159
अहिताः सक्तवः	203
अहितैरपि तेषां तु	202
अहृद्यं सर्वरोगाढ्यं	149
अहृद्यस्तर्पणो	104
आकाशगङ्गा	177
आक्षं स्वादु	153
आक्षोटकं सरं	102

श्लोका०	पृष्ठम्
आखुकर्णी	70
आगस्त्यं तरुणं	82
आग्नेयमेव	138
आचम्य जल	218
आजमग्निबलकृत्	132
आजमाज्यं च	149
आजानु स्थापनीयं	222
आज्ये तां भर्जयेत्	45
आढकी कफपित्त	14
आढकी तु कषाया	,,
आतपे बहुलामोदं	121
आतपे शोषिताः	36
आतपे स्थापयेत्	47
आदौ द्रवं	193
आदौ मन्दं	135
आदौ माहिषं	140
आदौ स्वादु	223
आद्यं विषोपमं	220
आध्मानकृमि	60
आध्मानगुल्म	27
आध्मानाष्ठीलिका	75
आर्घ्यं मध्वति	166
आर्घ्यंमौद्दालकं	165
आर्तं मधु	167
आर्दिते सहजु	40
आर्द्रं तद्गुर्वमि	91
आर्द्रकं तरुणं	64
आर्द्रकं सगुडं	108
आर्द्रकजीरक	39
आर्द्रकरामठ	,,
आर्द्रकस्य रसः	65
आर्द्रकाज्जायते	201
आर्द्रचिञ्चाफलैः	108
आर्द्रभृष्टो	12

श्लोका॰	पृष्ठम्
...म्रबीजं	205
आर्द्रोऽतिकोमलो	13
आनाहघ्नं	133
आनाहज्वर	70
आनाहभेदो	15
आनूपं वारि	180
आनूपं सलिलं	,,
आनूपमामिषं	197
आपीतवर्णे	166
आर्त्तनृपो रहसि	222
आप्यायनकरं	194
आमं ग्राहितरं	201
आमं चेत्	167
आमं भूपनसं	93
आमं लकुचं	84
आमं संग्राहि	60
आमदोषकरो	7
आमदोषहरं	146
आममांसानि	198
आममाम्रं	122
आममाम्रफलं	124
आमलकं कषायाम्लं	97
आमशूल	27
आमश्रमः	12
आमश्लेष्म	91
आमातिसारे	145
आमातीसार	41
आम्रास्रदोष	90
आम्रं कृत्रिम	104
आम्रत्वचा	,,
आम्रबीजं	105
आम्रसारं	104
आम्रस्य फलं	105
आम्रातकं	98
आम्रातकोदुम्बर	204
आम्रातियोगो	104
आम्रावर्तः	105
आम्लिका स्वेदयित्वा	38
आयसे काचपात्रे च	214
आयसे तु घृतं	129
आयुःप्रवर्धिनी	141
आयुरग्रे	219
आयुर्वृद्धिं	150
आयुश्चङ्क्रममाणस्य	221
आरण्यकुक्कुट	171
आरण्या चोलिका	69
आरनालं तु	124
आलस्यगौरव	217
आवर्तयेत् क्षीरशेषं	131
आविकं तु पयः	133
आविकं दधि	137
आविकं नवनीतं	148
आविकं मधुरं	171
आश्रयं पवनादीनां	216
आषाढे शस्यते	186
आसन्नातिबला	155
आसिञ्चति ध्रुवं	192
आसुरी कटु	18
आस्तीर्णे जीर्णे	189
आहारं तु रहः	213
आहारं षड्विधं	217
आहारनिर्हार	214
इक्षवस्तेऽप्रभाः	157
इक्षुरसः परितप्तः	158
इक्षो रसप्रभवं	,,
इक्षो रसस्य	161
इति संक्षेपतः	183
इति सञ्चिन्त्य	215

श्लोका०	पृष्ठम्
इत्थं यथायोग्यं	101
इत्थं विमथ्य	229
इत्थं हि ताम्बूलं	227
इत्यद्भुतं केवल	207
इत्यन्नं विषवत्	197
इत्युच्चार्य	219
इत्येतेऽन्ये च	203
इदं कृसरनाम	29
इन्द्रनीलदला	166
इन्द्रो दुर्भगतां	144
ईषच्च दीपनं	150
ईषत्कषायं स्वादुश्च	106
ईषत्कषायः	68
ईषत्कषायमधुरं	83
,,	187
,,	1
ईषदम्लं च	105
ईषद्दरिद्रिया	28
ईषद्वातकरा	14
ईषल्लघु बलं	171
ईषल्लघु स्याद्	170
उक्ता चैव सदा	41
उग्रगन्धि पुराणं	150
उत्तानाः पाक	54
उत्तुण्डक्याः	200
उदकैस्संहितैः	124
उदमन्थं दिवा	202
उदरश्लीपदा	184
उदरे ये गदाः	123
उदश्विदभिघातघ्नं	146
उदावर्ताश्ममर्दास्थि	124
उद्गारशुद्धिः	213
उद्दालाः कथिताः	166
उद्भ्राम्यते ततो	186
उद्वेगं याति	197
उपक्रमविरोधित्वात्	167
उपलास्फालना	183
उपोदकातिसाराय	198
उपोदकालाबु	205
उपोदकी कटुः	67
उपोदकी तृतीया	,,
उपोदकी परा	67
उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः	213
उष्णो कफघ्ना	24
उष्ट्रीक्षीरं	133
उष्णो कटु च	75
उष्णं चाम्लं	143
उष्णो वर्ण्यं तु	100
उष्णो विषीभवत्येव	201
उष्णमैकशफं	133
उष्णवीर्यं	102
उष्णस्त्वल्पौ	16
उष्णा मारुत	54
उष्णा सन्तर्पणी	36
उष्णेन शीतं	209
उष्णैः सहोष्ण	167
उष्णैर्नभोम्बुना	212
उष्णोदनो भ्रम	27
उष्णोष्णसर्पिषा	35
ऊरुस्वरे चास्थितो	101
ऋक्षस्य दासस्य	155
ऋतुक्रमौ	175
ऋतुष्वन्यो	202
[illegible] व्यञ्जनं	225
एकत्र बहुमांसानि	212
एकत्र वा समांशानि	198
एकयोनीन्	55
एकाहाध्युषितं	149

श्लोका॰	पृष्ठम्
एडक: शृङ्गिणो	134
एण: कुरङ्गो	211
एतत्कल्कं	41
एतदुक्तं	28
एतद्गुणैव	48
एतद् गृहद्वयं	225
एता बध्वा	54
एते शुक्लाश्च	15
एते समगुणा:	,,
एरण्डतैलं	152
एरण्डपत्रं	215
एरण्डफलं	99
एर्वारुकं	79
एलाजीरक	53
एला तिक्तोष्ण	115
एलादियुक्तान्	56
एलाद्यै:	186
एलाद्वयं	227
एलालवङ्ग	56
,,	42
,,	122
,,	48
एलासैन्धव	139
एलोदकं	210
एवं द्रव्यगुणान्	212
एवं प्रकारका:	47
एवं भुक्त्वा	218
एवं सूरणवटकान्	39
एवं हि कुर्वन्	224
एवमर्कं हि	225
एवमन्येऽपि	42
एवमेव प्रकारेण	47
एवमेव बृहत्	70
एवमेव विजानीयात्	49

श्लोका॰	
एष भक्ष्य:	46
एषा कुण्डलिनी	47
एषा यैर्न	140
एषा वृकोदर	,,
एषा शिखरिणी	141
,,	142
एषा सिद्धा	40
एषा सिद्धिं	28
एषा हरीषा	52
एषैव गोलाकृतिका	48
ऐकध्यं पावस	198
ऐक्षवं तु	168
ऐक्षवं रसं	207
ऐरण्डेन	199
ओजस्तेजो	229
ओदनो विषवान्	196
ओखरं च	117
औदुम्बरं कषायं	89
औदुम्बरं फलं	89
औद्दालं स्वर्णसदृशं	166
औद्दालिकं तु	,,
औद्भिदं वारि	184
और्वानल	179
औष्ट्रं मांसं	170
औष्ट्रमर्शांसि	137
औष्ट्रीघृतं	150
कक्कोलं कटु तिक्तोष्णं	120
कक्कोलजाती	227
कङ्गुकोद्रव	19
कङ्गुस्तु भग्न–	,,
कचटं तिक्तकं	69
कटाहस्थघृतस्य	46
कटुकं कफवातघ्नं	109
कटु क्रिमिहरं	106

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
कटु ज्योतिष्मती	153	कपिला पिङ्गला	118
कटुतिक्तकषायोष्णं	98	कपोतं सार्षप	212
कटुपाकं सरं	115	कपोतपरभृत	197
कटूष्णं दीपनं	66	कपोतपारावत	207
कटूष्णं राजिका	69	कफं रूक्ष	113
कटूष्णमार्द्रकं	64	कफकृत् पवन	94
कटूष्णो माहिषी	63	कफकृत् पित्त	229
कटूष्णो वात	62	कफघ्नं पित्तऊं	52
कटुहुश्वी कटूष्णा	85	कफघ्नं रक्तवर्णानां	126
कणामूलतो	208	कफघ्नो मधुरः	162
कण्टकारी कटूष्णा	86	कफपित्तश्रम	23
कण्टकोदरगतं	167	कफपित्तहरं	98
कण्ठदोषहरो	120	,,	110
कण्ठरुक्शमनो	117	,,	112
कण्ठशुद्धिकरौ	81	कफपित्तहरा	23
कण्ठशोधनकरं	94	कफपित्ताहरो	20
कण्ठशोषशमनो	61	,,	11
कण्ठस्य शोष	65	,,	14
कण्ठामयहरं	69	कफपित्तारुचीन्	112
कण्ठ्यं बल्यं च	60	कफपित्तास्रजित्	107
कण्डूकुष्ठप्रशमनं	182	कफप्रकोपं	48
कण्डूपित्तास्रदं	183	कफप्रकोपजननं	49
कथितानि काल	145	कफभेदानिल	87
कथ्यन्ते द्रावको	43	कफवह्निकरं	84
कदम्बनिम्बजैः	194	कफवातं	2:4
कदलीकुसुम	39	कफवातकरी	17
कदलीफल	1.0	कफवातहरं	53
कनकामाः	54	कफस्य हन्ता	15
कन्दमूलफलादीनि	125	कफहरमरुचिघ्नं	109
कपालाङ्गार	55	कफहृद्दीपनः	61
कपित्थपत्रा	68	कफहृच्च च	194
कपित्थमातुलुङ्गैः	141	कफानिल	40
कपित्थमामं	97	कफास्रकण्डू	65
[illegible]	96	कफे पित्ते	144

श्लोका०	पृष्ठम्
कफाङ्गस्तम्भ	179
कवलजेषु गदेष्वथ	210
करं च पुनरन्यच	225
करकाजं जलं	179
करङ्कशालिर्मधुरः	157
करञ्जतैलं	152
करमथितं गुरु	146
करमथितमथितो	145
करमर्दस्सतिक्ताम्लो	89
करम्बी शतपर्वा	75
करीरं कटु तिक्ताम्लं	77
करीरः कटुकः	99
करीरमाध्मानकरं	77
करोति कृच्छ्रदोषार्ति	110
करोति चोष्ण	220
करोति दीपयत्यग्निं	109
करोति पित्तं	51
,,	54
कर्कटं तुवरं	100
कर्कटी मधुरा	78
कर्कन्धुदारु	194
कर्कोटको कटूष्मा	85
कर्चूरः कटु	65
कर्णत्रणार्ति	72
कर्पूरः कफ	228
कर्पूरकङ्कोल	227
कर्पूरतैलं	154
कर्पूरपूगी	206
कर्पूरवासिते	140
कर्पूरशिशिरः	119
कर्पूरसलिलैः	141
कर्पूरादिसुगन्धे	47
कर्पूराद्यैर्वासितेत्था	49
कर्पूरो नूतनः	119
कर्बुरो मिश्रवर्णश्च	156
कर्बूरं नारिकेळस्य	91
कर्मारकोऽम्ल	93
कलम्बी स्तन्यदा	75
कलायः कुरुते	13
कलायशाकं	76
कलिङ्गो मधुरः	80
कश्चिद्वायुं	225
कश्चित् पित्त	,,
कषायं कटुकं	90
कषायं मधुरं	107
कषायं लघु	150
कषायं स्वादु	155
,,	,,
,,	10
कषायकटुतिक्तोष्णं	108
कषायतिक्तं	112
,,	113
कषायमधुरत्वात्	101
कषायमधुरं	172
कषायमधुरा	14
कषायमधुरो	11
,,	89
कषायानुरसं	104
कषायानुरसः	11
कषायानुरसाः	6
कषाया अल्प	3
कषाया लघवो	2
कषायाः स्वादु	15
कषायेषु यवाः	134
कस्तूरिकासिल्हक	205
कस्तूरी धूम	119
कस्तूरीसुरभिः	118
कांसस्य मूलं	207

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
कांस्यं बुद्धिप्रदं	214	कालामध्याम्भसो:	196
कांस्ये दशाहं	198	कालेऽतीते	218
काचमाची कटुः	71	कालेन जायते	202
काचेन रचितं	214	कावेरीसलिलं	183
काञ्जिकं च	207	काषायमधुरो	7
काञ्जिकं भेदि	123	काष्ठधात्रीफलं	97
,,	,,	काष्ठैः खदिरजैः	194
काञ्जिकं हि	206	कासघ्नं श्रमनाशनं	147
काञ्जिकेषु	38	कासच्छाद	65
काञ्जिके संस्थितं	78	कासपित्तो	22
काणोषणाभ्यां	198	कासमर्दश्च	72
काण्डीर: कटु	106	कासराल्यफलं	114
कादम्बरी सुमधुरा	168	कासश्वास	149
कादलं गुरु	26	कासश्वासज्वरा	65
कान्तसारमये	129	कासश्वासहरा	41
कान्ता कफघ्नी	76	कासश्वासातिसार	190
कान्ति देहस्य	157	कासामिसारा	189
कान्ति प्रज्ञां	126	कासालुरुग्न	62
कापित्थजम्बु	135	किञ्चित्कालं	157
कामकोपातपायास	223	किञ्चित्कालधृतं	,,
कामरते वा तरुणे	118	किञ्चित् तिक्ता:	3
कामला पाण्डुगुल्मार्शः	168	किंञ्चित्समगुणा	47
कामाला पाण्डुतृष्णाघ्न	74	किञ्चिदुष्णो रक्त	67
कारवल्लीशुष्कफलं	114	किञ्चिदेकीकृते	50
कारवल्ली सुतीक्ष्णोष्णा	84	किञ्चिल्लघुगुणा	48
कारवेल्लं चकटुकं	,,	किमत्र चित्रं	207
कार्कटं तु फलं	98	किलासकफ	118
कार्तिके मार्गशीर्षे च	186	किलासकुष्ठ	146
कार्येऽपि ते	25	कीटकादियुतं	167
कार्ष्ण्यं आढ्यकरं	183	कीटसंपीड	189
कालखण्डादि	53	कीलखजत्व	14
कालयोगात्	101	कुकूलकर्पर	55
कालसेयं प्रति	146	कुक्कुटाण्डकलावा	6
कालसेयक	145	कुङ्कुमं सुरभि	117

श्लोका०	पृष्टम्	श्लोका०	पृष्टम्
कुट्टिताब्बालिता	43	कृच्छ्राद्विपच्यते	218
कुट्टिताश्चिपिटा	24	कृच्छ्राश्मरी	70
कुणञ्जर:	68	कृतान्नं च कषायं च	212
कुण्डलिन्या:	50	कृताश्च निम्ब	39
कुमुदोत्पल	64	कृत्वा विदध्यात्	37
कुम्भतुम्बी	80	कृमिश्लेष्मार्शसां	74
कुरङ्गमांसं	170	कृशस्थूलहितं	169
कुरी तु तृणधान्यं	20	कृशानां बृंहणाय	151
कुर्यात् क्षीरान्नं	218	कृष्णं रम्भाफलं	88
कुर्यात्समितया	34	कृष्ण: शल्की	173
कुर्यादनिर्हृतं	,,	कृष्णमुद्ग:	10
कुर्यादसृक्	27	कृष्णवेण्या	183
कुर्याद् भक्ताभिलाषं	138	कृष्णशालि:	3
कुर्याद्यथाक्रं	223	कृष्णस्तिल:	16
कुल्माषा इति	24	कृष्णस्तु चणक:	13
कुलित्थयूषो	32	कृष्णस्तु रूक्षो	156
कुल्माषा गुरवो	25	कृसरा शुक्रला	27
कुष्ठं तत्कार्यं	200	केदारं क्षेत्रं	186
कुष्ठपाण्डु	184	केऽप्याविकं	129
कुष्ठपामाक्रिमि	154	केवलान्नमिति	28
कुष्ठमेहक्रिमि	63	केशकीटक	224
कुष्ठव्रणकफ	163	केश्यं पित्तानलहरं	154
,,	164	केश्यस्सतिक्तो	90
कुष्ठादिनानामय	132	केदारं वारि	186
कुष्ठापहं स्वादु	152	केदारा वात	2
कुष्ठार्तिकण्डूवि	,,	कैलासे यदि	144
कुष्ठास्रकफ	98	कोद्रवो मधुर:	20
कुसुम्भतैलं	152	कोद्रवो हन्ति	200
कूष्माण्डकं च	208	कोमलं नीलवृन्ताकं	86
कूष्माण्डकवटी	38	कोलकन्द: कटु:	63
कूष्माण्डकस्य	210	कोशातकी राजपद	80
कूष्माण्डखण्ड	109	कोष्ठाग्रमम्ल	105
कूष्माण्डमज्जां	39	कोष्ठशुद्धिकरा	40
माण्डार्द्रक	38	कोष्ठे ह्यदोऽमिकर्त	203

श्लोका०	पृष्ठम्
कोष्णं तीक्ष्णं च	60
कोष्णं वस्यं	173
कोष्णाम्बु पिष्टान्न	209
कोष्णेन मण्डेन	207
कौपं पयो यदि	185
कौपं प्रस्रवणं	186
कौपा वृष्याः	175
कौसुम्भः कटुकः	68
कौसुम्भशाकं	,,
क्रमुकं पचनिष्कं	220
क्रिमिकुष्ठहरं	152
क्रिमिश्लीपद	184
क्रिमिहृत् पित्त	89
क्रौञ्चः प्रमोदति	223
क्वचित्संस्कार	26
क्वाथितदुग्धं	193
क्वचिद्भेषज	193
क्वचिद्योगप्रभावेन	26
क्वथिका पाचनी	40
खण्डं गुरुं सरं	161
,,	163
खण्डेन सहितं	130
खर्जूरो रक्तपित्त	92
खर्बुजं मूत्रलं	80
खाद्यं कफ	146
गजकर्णीकन्दभवं	109
गडोत्थं च	116
गडोत्थं लवणं	,,
गण्डूषान् शीतलान्	226
गण्डूषैर्दन्त	,,
गतौ स्खलति	224
गन्धनाः कुरुविन्दाश्च	6
गन्धपत्रा कटु	65
गन्धर्वहस्त	193

श्लोका०	पृष्ठम्
गरीयो गुरु	201
गर्दभप्रभवं	170
गर्दभीदधि	137
गर्दभीनवनीतं	148
गर्भस्रावे च	126
गवयस्यामिषं	169
गवां विविधवर्णानां	126
गवां सितानां	,,
गव्यं क्षीरं	,,
गव्यं तु दीपनं	143
गव्यं पूर्वाह्णकाले	128
गव्यं वा माहिषं	148
गलग्रहे सुप्त	228
गाङ्गमाश्वयुजे	177
गाङ्गेरुकदलं	74
गाजरं मधुरं	60
गाडादिलवणं	116
गिरिकदली	88
गुञ्जाद्वयं	220
गुडः कर्तामि	200
गुडः समधुरः	159
गुडगोधूम	51
,,	54
गुडतोयारव	201
गुडपिप्पलि	224
गुडोदनं च	28
गुणहीनं निस्सारं	129
गुणाधिक्यं तु	103
गुणानेषां यथा	29
गुणे गुणज्ञैः	44
गुदकीलादिव	36
गुरवश्छर्द्य	106
गुरवः पैत्तिका	55

श्लोका०	पृष्ठम्
गुरवद्श्लेष्मका	127
गुरवस्ते	49
गुरुः श्लेष्मप्रदो	7
गुरुः मन्दाग्नि	88
गुरुर्विदाही विष्टम्भी	157
,,	,,
गुरु वातहरं	104
गुरु शीतकषायत्वात्	167
गुरुस्सप्तपर्णी	80
गुरूणां अर्धसौहित्यं	217
गुरूष्णं बृंहण	102
गुर्वी सुमधुरा	30
गुर्व्योऽतिबृंहणाः	44
गुल्मप्लीहा	107
गुल्मवातकामे	59
गुल्मशूलक्रिमि	61
गुल्मशूलक्षय	108
गुल्मशूलविष	215
गुल्मशूलादि	61
गुल्मशूलोदरा	71
गुल्मशूलोदराध्मान	115
गुल्मानाहयकृत्	64
गुल्मार्शोग्रहणी	144
गुल्मिनः क्षीरदध्यादि	203
गुल्मोदरार्शः	111
गृञ्जनं कटुकोष्णं	59
गृञ्जनस्य मधुरं	61
गृष्टिक्षारं तु वातघ्नं	127
गोदुग्धतः स्यादधिकं	132
गोदुग्धप्रभवं	134
गोधामांसं तु	171
गोधूमचण	54
गोधूमचूर्णं	46
गोधूमचूर्णघन	36
गोधूममाषौ	206

श्लोका०	पृष्ठम्
गोधूमयाव	22
गोधूमस्सुमनोऽपि	8
गोधूमः स्निग्ध	7
गोधूमा धवला	33
गोधूमेषु च	208
गोधूमैरपि	124
गोमतीसलिलं	182
गोमांसं ग्राम्य	212
गोरोचनातिशिशिरा	119
गोलोमिका कटुः	31
गोस्तनी मधुरा	92
गोहस्त्यश्वादि	189
गोलकाः पञ्चकाः	42
गौडादस्मात्	145
गौडिकं वृष्यं	146
गौडो तीक्ष्णोष्ण	168
गौरवं तनुसान्द्रा	33
गौरो बालः	5
ग्रन्थविस्तारभीतेन	54
ग्रहणी यक्ष्म	146
ग्रहण्यर्शो	,,
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च	125
ग्रहण्यां पीनसे	139
ग्राहकं च मधुरं	69
ग्राहिणी सन्धिकृत्	30
ग्राहिणो लवणः	15
ग्राहिणोऽल्पबला	10
ग्राही लघुर्बल	7
ग्राही स्यान्मधुरः	17
ग्रीष्मे तथा	140
ग्रीष्मे शरदि	193
घर्मशुष्कामिमं	84
घर्मशुष्को मुहुर्दत्तः	105
घारि घण्डारिका	51

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
घृतं गार्दभिकं	150	चक्रवाकभवं	172
घृतं दुग्धभवं	151	चक्षुष्यं कटुकं	148
घृतं सलवणं	53	चक्षुष्यं प्रहदोषघ्नं	138
घृतपूरं बलकरं	45	चक्षुष्यं दीपनं	112
घृतपूर्वं समश्नीयात्	216	,,	148
घृतप्लुतेन चान्नेन	224	चक्षुष्यं भेदनं	102
घृतमर्धशरावं च	47	चक्षुष्यमेतदथ	95
घृतमानूपदेशोत्थं	203	चक्षुष्यं शुक्लं	82
घृतमुष्णोदकस्नानं	221	चक्षुष्यं शोष—	146
घृताक्तया समितया	47	चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं	148
घृताक्तसमिता	43	चक्षुष्यं स्तन्यकृत्	82
घृताक्ता समिता	49	चक्षुष्यमग्निदं	150
घृताक्ते जल०	45	चक्षुष्या अति	39
घृताढ्यया समितया	43	चक्षुष्यो ज्वरहृत	46
घृताढ्यसमिता	,,	चक्षुष्योऽपि हि	201
घृतादिपक्वं मधुरं	224	चक्षुष्यो मूत्रलः	4
घृते तैलेऽथवा	50	चटकस्यात्संजित्	172
घृतेन तलिता	36	चणकश्शीतलो	12
घृतेन वाथ	45	चणकस्य गुणैः	37
घृते सुगन्धे तद्	53	चणकाम्लोपमं	96
घृते हरिद्रा	27	चणका भव	21
घोरवात	40	चणको मधुरो	12
घोरानाह	45	चणस्य यूषं	32
घोलं मथितं	143	चणो गौरस्तु	13
घोलं मारुत	,,	चतुर्थभागं	128
घोला च घोलिका	69	चन्दनं रक्त०	228
घोलभक्तं	27	चन्द्रकान्तोद्भवं	190
घोषपात्रे यदत्युष्णं	195	चन्द्रमण्डलसङ्काशा	54
घ्नन्ति शुक्राश्मरीं	15	चन्द्रामृतस्राविणी	142
घ्नन्ति सन्तर्पणाः	24	चम्पायाममृताभया	100
घ्रात्वा सकक्षां	210	चाङ्गेरीशाक	69
चकोरशिखि	225	चाङ्गेरीसदृशः	75
चकोरस्याक्षिवैराग्यं	197	चाणक्या रोटिका	36
चक्रमर्दः कटुः	72	चाण्डालकन्दो	64

श्लोका॰	पुटम्
चान्द्रभागसलिलं	181
चार: पित्तकफा	97
चारूषस्त्वलमोषा च	173
चिचिण्डो वातपित्तघ्नो	81
चिञ्चातोये	38
चिञ्चात्यम्ला	98
चिञ्चापत्रं तु	,,
चितलप्रभवं	171
चित्रफला कण्टकिनी	86
चिरमथितं	144
चिरस्थो दाह	119
चिरेण पच्यते	19
चिर्भिटस्य फलं	114
चिर्वल्लिका चैव	73
चिल्ली वास्तुक	66
चीनकः कटु	120
चीनकर्कटिका	79
चीनाक: कङ्गुभेदो	19
चुक्रं स्यादम्ल	66
चूर्णं निहन्यात्	227
चूर्णं बकुलबीजस्य	121
चूर्णं यच्छुक्र—	35
चूर्णपर्णं हरेदायु:	220
चूर्णयित्वाथ	49
चूर्णाधिक्ये तु	220
चूर्णितैर्वासितं	190
चूर्णीकृतैः	39
चूषितं तत् परं	104
चेतकी च धृता	101
चौष्यं वह्निकरं	185
चौरं स्वादु	96
छत्राकारं तु	165
छर्दिघ्ना मक्षिकाविट्	203
छर्दिनी कामला	84
छर्दतीसार	22
छर्दस्रक् कफ	96
छागपोतभवं	171
छागमांसं गुरु	,,
छागलो रक्त	172
छागादेरस्थि	51
छागादेस्सकलस्य	52
छिच्छीकन्द:	64
छिन्नरूढा हिमा	3
जठराग्नेः प्रसवनं	184
जडास्तटाक	175
जन्तुदिग्धां	101
जन्तुमात	191
जम्बीरस्य फलं	95
जम्बीराक्तं	108
जम्बू: कषाय	99
जम्बूवटाम्रजै:	194
जयेद्रुचिं	111
जयेदवश्यं	109
जयेदार्द्रं	73
जरणं दाडिमं	41
जलं निर्मलं	181
जलपात्रं तु	214
जलाशयस्तटाक:	85
जले चतुर्दश	27
जलेन शीतलेनैव	.22
जलेनैकं चतुर्थं च	193
जलेषु दिव्य	211
जलौघोपरि	45
जरादि नीरसं	121
जाङ्गलं परमानूपं	177
जाङ्गलं सलिलं	179
,,	180
जातं ताम्रमृद:	,,

श्लोकां०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
जातीपत्री कटुः	120	त एव लवणो	25
जातीफलं	,,	तक्रं माहि	202
जातीलवङ्ग	220	तक्रं तल्लवणो	144
जाम्बीरं स्यात्	111	तक्रं त्वजाविप्रभव	,,
जिह्वाजाड्यहरं	108	तक्रं देयं न क्षते	145
(जीरा ? जरा) मिरा	208	तक्रं पिष्टमरीच	37
जीरकं कटुकं	115	तक्रं लघु	146
जीरकं पचति	204	तक्रं रुचिकरं	123
जीरकस्वर्जिका	36	तक्रं लवणहीनं	144
जीर्णं तु सर्वं	169	तक्रपिण्ड	127
जीर्णज्वरं मूत्र	126	तक्रमांसं तु	52
जीर्णज्वरे कफे	128	तक्रमामं कफं	144
जीर्णज्वरे मनो	125	,,	202
जीर्णज्वरे शैथिल	191	तक्रस्योपरि	146
जीवनं बृंहणं	125	तच्चूर्णं वेसनं	42
जीवनीयमपि	200	तच्चेत् काम्यावर्तितं	129
जीवन्ती चेतकी	100	तज्जातं मधु	165
जीवंतीफलं	99	तज्जातं मधुरं	136
जीवन्ती मधुरा	70	तडागजाः प्रावृषि	175
जुगुप्सिता कथा	225	तडागवापिर्निर्झर	,,
ज्वरदाहकरः	16	तण्डुलत्रिगुणं	28
ज्वरनेत्र	115	तण्डुलद्विगुणे	28
ज्वरातिसार	32	तण्डुलस्य त्रिभागैक	29
ज्वरे च दहने	151	तण्डुलांश्चापि	52
झालव्यो जाङ्गलो	179	,,	27
ज्ञेयः पालकी	173	तण्डुला शालि	,,
ज्ञेया च कफकृत्	63	तण्डुलार्धे मुद्ग	28
झरझिरी	68	तण्डुलाश्च लवङ्गानि	51
झरसी मूत्रदोष	,,	तण्डुलीयकदलं	69
झझेरी कफ	36	ततः किञ्चिन्न्यून	149
झाकिहंरति	124	ततः किञ्चिल्लघुः	44
झञ्जरी शीतला	78	ततः क्रमात्	6
डिण्डिशो रुचिकृत्	79	ततच्छुरिकया तां	44
तं वृन्ताक	40	ततः परं भोजनं	224

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
ततः प्रसन्नेन्द्रिय	226	तथाम्लयोगे	226
ततस्ततो यतो	200	तथा योज्यं	48
ततस्तद्द्विगुणान्	221	तथा विरचिता	38
ततस्तां सुपचेत्	44	तथैव चेङ्गुदीतैलं	153
ततस्तु प्रक्षिपेत्	47	तथैव भोजनस्य	193
ततस्तु वेल्लयेत्	44	तदत्यम्लं दन्तरोम	136
ततस्संवृत्य	,,	तदर्धं गुडचूर्णं	28
ततो निष्कास्य	40	तदर्धमाज्यं	29
ततो रूक्ष	226	तदर्धस्तु विशेषेण	87
तत् कुर्यात्स्नान	189	तदा हि लवणं	129
तत् क्षारं कफवातघ्नं	185	तदिदं भुवि	146
तत्तद्गुणान्वितं	183	तदुद्भूतं यत्	166
तत् त्रिदोष	178	तदुपद्रवशान्तिकरं	204
तत्तु भौमौद्भिदं	184	तदेकं तु बृहत्	66
तत्तु शून्यामिति	53	तदेव चाश्रुतं	131
तत्तु सक्षारलवणं	178	तदेव तरुणे पीतं	128
तत्तु संस्वेदयेत्	40	तदेव द्विगुणे	131
तत् पक्वं मधुरं	90	तदेव पक्वं मधुरं	105
तत् पीयूषमिति	127	तदेव पक्वं विज्ञेयं	98
तत्पुष्पं सर्वं	74	तदेव मद्यं मद्यस्य	203
तत्प्रमोरटकं	127	तदेव मिष्टं कफदं	185
तत्प्रयुज्य	137	तदेव वृक्षसंपक्वं	104
तत्फलं तैल	74	तदेव हि गुरु स्निग्धं	87
तत्फलस्य विकारघ्नं	83	तदेवातिभृतं	130
तत्र कांश्चिदपि	172	तद्राक्षं सर्वदोषघ्नं	178
तत्र तावत्त्रिधा	2	तद्गुणाः फलवत्	84
तत्रत्यमुदकं	185	तद्गुणा तिक्तमधुरा	162
तत्र वातकफकारि	92	,,	163
तत्र हिङ्गुहरिद्रां	51	तद्गुणास्तेऽपि	42
तत्रापि चातिशीतं	136	तद्गुणानि तु	10
तत्राम्लेषु त्रिषु	103	तद्रूपं प्रस्तुतं	26
तथा घृतं च	222	तद्रसो गालितो	104
तथा पचेत	52	तद्वत्कुलत्थवरकं	197
तथा भेदः	23	तद्वच्च कूष्माण्डोऽपि	156

श्लोका०	पुटम्
तद्वच्च धूसरो	11
तद्वच्च लावकं	172
तद्वच्चारण्य	,,
तद्वत्तित्तिरिपत्राढ्या	199
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं	123
तनोति पामाकण्डूति	180
तन्नीरे कृतसंस्कारे	38
तन्मधुरं गुरु	154
तप्तं तप्तं हेम वा	208
तप्तं दिवा जाड्यं	192
तप्तं निर्झरजं	194
तप्तं पाथः	192
तप्तके स्वेदयेत्	35
तप्ततैलधृते	54
तप्तपायःपिण्ड	192
तर्पणं रोचनं	180
तर्पणं लघु	53
तर्पणा मधुराः	23
तलितं बलमेधा	53
तलितास्तप्त	38
तवराजोऽतिमधुरः	164
तस्मात्तु वामपार्श्वे	221
तस्मात्स्वल्पं च	192
तस्मादन्नं तथा	219
तस्माद्गुरु	171
तस्माद्बुधः	59
तस्मान्नरो वह्नि	192
,,	218
तस्मिंश्चूर्णे क्षिपेत्	43
तस्मिन् घनीकृते	34
तस्मिन् देशे	180
तस्मै नमः परानन्द	1
तस्य खण्डं गुरु परं	104
तस्य धातून्	132
तस्य पुष्पं तु	99
तस्य शुष्कत्वचः	98
तस्यां तत्पूरणं	43
तस्यायुष्यं श्रीः	213
तस्यास्तु गोलकं	42
तस्यास्तु वटकं	,,
तस्यैवं तरुणं	187
तस्यैव श्लेष्मकारित्वं	201
तां खादेत्पप्सिका	34
तां भक्षयेदति	36
तांश्च निर्णिज्य	28
तां सुपक्वां	47
तांस्तान् व्याधीन्	217
ताटाकमुदकं	185
तान् मुद्गदल	56
तापी वेत्रवती	182
ताभिरुत्पादितं	165
ताम्बूलं कटु तिक्तं	219
ताम्बूलं नातिसेवेत	220
ताम्बूलपत्रसहितैः	219
ताम्बूलपत्राणि	227
ताम्बूलमेतत्	,,
ताम्बूलयोग्यं	228
ताम्रपात्रस्थितं	195
ताम्रे वातहरं	129
तालजं तरुणतोयं	103
तालमज्जा तु	,,
तालमूलस्य	121
तालादिरस	168
तावद्वर्जेति	35
तावद्विरिच्यते	101
तासां मासत्रयात्	129
तास्तु सन्निहिताः	44
तिक्तं कटूष्णं	68

1081

श्लोका०	पृष्ठम्
तिक्तं कटूष्णं	113
तिक्तं कषायं	224
तिक्तं वातले	78
तिक्तं रुच्यं	84
तिक्तं विष्टम्भि	148
तिक्ता कटूष्णा	114
तिक्ता नोदरिणां	82
तिक्ताम्लमधुरं	154
तिक्ता स्वादु हिमा	84
तिक्ता स्वादे पिञ्जरा	118
तिक्तो मधुरकषायः	20
तिरियो मधुरः	5
तिलतैलं वरं	155
तिलतैलं	151
तिलैर्विघट्टितं	57
तीक्ष्णं तु राजिकातैलं	153
तीक्ष्णं पित्तकरं	113
तीक्ष्णाग्निना तु	132
तीक्ष्णाग्निशमनं	,,
तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं	152
तीक्ष्णोष्णं दोषजित्	85
तीक्ष्णोष्णं पाचनं	124
तीक्ष्णोष्णं सार्षपं	106
तीक्ष्णोष्णः परिणाम	228
तुङ्गभद्राजलं	183
तुण्डी तु मधुरा	84
तुम्बी समधुरा	80
तुर्यांशेन जलेन	123
तुल्यस्य तस्य	51
तुल्याज्यतैलं	121
तुल्याज्ये कर्णिकारस्य	,,
तुल्ये अपि हतो	201
तुवरं स्वादु	186
तुवरो यावनाळस्तु	9

श्लोका०	पृष्ठम्
तुषाम्बु दीपनं	124
तुषाराम्बु हिमं	179
तुषोदकं यवैरामैः	124
तुहिनशिशिरकाले	139
तूदं गुरु सरं	100
तृट्कफारुचि	114
तृट्पित्तदाह	88
तृड्ग्लानिदोष	57
तृणधान्यं	19
तृणानलेन	24
तृतीयादि तु	220
तृषापहा दाह	88
तृषितस्तु न	218
तृषितस्तु भवेत्	,,
तृषितो मोहं	192
तृष्णां हरति	177
तृष्णाग्निजननं	109
तृष्णापित्तानिलहरं	187
तृष्णामूर्च्छामद	97
तृष्णामोहध्वंसनं	180
तृष्णाविदाह	119
तृष्णाशूल	111
तृष्णाःशोष	229
तेऽतिजडा	175
तेन हर्षो भवेत्	225
तेन हृत्कण्ठशुद्धिः	193
ते पीता बलदाः	23
ते बल्या लघवः	47
तेभ्यस्तदातिशयितं	126
ते वदन्ति मुनयो	204
तेषामर्धजले	131
तेषु यथाम्ल	80
तेष्वपि च हंसमांसं	172
ते स्निग्धाः क्षीरिकाः	30

श्लोका०	पृष्ठम्
तैलं तु खल	154
तैलं न सेवयेद्	155
तैलं सर्जरसोद्भूतं	154
तैलं स्वयोनिवसत्र	151
तैलप्रयोगादजरा	155
तैलभृष्टा रुचिकराः	39
तैलानि सर्वाणि	207
तैलाभं फेनिलं	189
तैलाक्तं कन्दमूलानि	202
तैले तान् गोळकान्	42
तैलेऽथवापि	25
तैले विपक्वा	48
तैलेषु तिलजं	211
तोदनं लघु सक्थ्यादि	100
तोयमागधिकोद्भूतं	109
तोयभावे पिपासार्त्तः	193
तौषारं च तथा हैमं	177
त्यक्तास्तत्र मनो—	37
त्रपुपात्रोदकं	195
त्रपुसस्य फलं	79
त्रपुसाज्जातहरितं	110
त्रपुसोर्वारुक	154
त्रिशत्पलानि	140
त्रिःसन्ध्यायां	173
त्रिदोषकृत्	152
त्रिदोषघ्नं	153
त्रिदोषघ्नी पित्त	162
„ सिता	164
त्रिदोषतापभ्रम	65
त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं	52
„ पथ्यं	86
„ पूतं	116
„ वीर्यं	195
त्रिदोषशमनी पथ्या	66
त्रिदोषशमनी रुच्या	95
त्रिदोषशमनो	5
त्रिदोषहारि	170
त्रिदोषहारी	156
त्रिपर्णी मधुरा	64
त्रिपुटो मधुर	14
त्र्यस्रां तु चेतकीं	100
त्वक् तिक्ता कटुका	111
त्वक् तिक्ता दुर्जरा	95
त्वक् पुष्पं कषयं	58
त्वग्दोषकृत्	151
त्वग्दोषव्रण	153
त्वग्दोषशमनो	18
त्वग्दोषश्रमहा	63
त्वचं तु कटुकं	117
त्वचा विस्फोट	94
दग्धबीजाः	25
दग्धायां भुवि	21
दण्डादिमन्थनात्	201
दण्डाहतं त्रिपादोद०	145
दण्डाहतं प्रमेहघ्नं	146
दण्डैर्निहत्य	167
दत्ते धातुप्रचयं	103
दन्तच्छेदनमुष्णं च	217
दन्तलग्नमनिर्हार्यं	218
दन्तान्तरगतं	„
दन्तार्गळं दन्तशोफं	80
दद्यात्तत्रैव	222
दद्रुकुष्ठादि	183
दधिकूर्चिका च	147
दधितक्राभ्यां	224
दधि त्रिकटु	139
दधि त्वसारं	„
दधिसर्पिर्गुडैः	142

श्लोका०	पुटम्
दध्नः श्वयथुकारित्वं	201
दध्नस्तूपरि यत्तोयं	146
,, यो भागो	142
दध्ना तक्रेण	127
दध्ना पर्युषितं	224
दध्ना संयोज्य	51
दध्नो मण्डो	138
दध्यवस्थामसम्प्राप्य	136
दध्याज्यं कफवातघ्नं	137
दध्युत्तरो दधिसरो	147
दशजन्मदरिद्रस्तु	220
दशरात्रोषितं	224
दशाहमुषितं	212
दहनमरिचयोगात्	32
दाडिमं द्विविधमीरितं	92
दाडिमं मधुरमम्ल	92
दाडिमामलकं	211
दाडिमामलक	204
दारुणं शीतलं	179
दारूद्भवे विशेषेण	214
दालं कटु कषायाम्लं	166
दालयश्चणकानां	42
दाली तु सलिले	31
दाली संस्थापिता	36
दाहं निवारयति	165
दाहं या नैति	118
दाहघ्नो मधुरो	92
दाहज्वरहरं	123
दाहतृट्छर्द	164
दाहपित्तप्रदा	18
दाहपित्तवमी	97
दाहमूर्च्छाज्वर	92
दाहविष्टम्भदं	91
दाहशोफकरो	65

श्लोका०	पुटम्
दाहशोषकरं	117
दाहशोषप्रमेहघ्नो	6
दाहश्रमहरो	156
दाहाध्मान	93
दाहापहं पित्त	151
दिवाकराभितप्तानां	131
दिवा च नक्तं च	192
दिवास्वापाज्ज्वरं	203
दिव्यं चतुर्विधं	177
दिव्यं वार्यग्नि	178
दिशानया शेषमपि	203
दिशोऽनूप	179
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठ	150
,, वातघ्नमर्शो	116
,, वातार्शः	69
दीपनं गुरु	98
दीपनं पाचनं रुच्यं कफ	120
,, रुच्यं लघु	66
,, हृद्यं	96
दीपनं बलकरं	187
दीपनं बलकृत्	3
दीपनं रोचनं तिक्तं	114
,, मद्यं	169
दीपनं वात	82
दीपनः कफ	155
दीपनः कफहारी	99
दीपनः पाचनः	174
दीपनः पाचनश्चैव	4
दीपनः पित्तकफकृत्	32
दीपनपाचन	94
दीपनाः कफवातघ्नाः	77
दीपनाः पाचनाः	37
दीपनास्तर्पणाः	42
दीपनो कफकृत्	35

श्लोका०	पृष्ठम्
दीपनी तर्पणी	130
दीपनी पाचनी	115
दीपनी बृंहणी	141
दीपनीयं लघुतरं	139
दीपनी योनिदोषघ्नी	85
दीपनी शूलगुल्मा	72
दीपनो गुल्महारी	63
दीप्ताग्नीनां	127
दीप्तिदं लघु	138
दीप्तिवर्णकरो	12
दुग्धेन साज्य	33
दुग्धेनार्धघटेन	140
दुद्दाला मधुरा	10
दुर्जरं दोषलं	113
दुर्जरं बलकृत्	49
दुर्जरं बहुमूत्रं च	102
दुर्जरा बहु	27
दुर्जरा लघवो	40
दुर्नामकफ	99
दुर्नामकुष्ठानल	61
दुर्नामकृच्छ्या	76
दुर्नामाक्रिमि	,,
दुर्नामगुल्म	59
दुर्नामग्रहणी	149
दुर्नामरोगग्रहणी	136
दुर्नामश्वास	137
दुर्भाजमस्था	201
दृक् शुक्रहृत्	18
दृतं स्यात् कादळं	121
दृष्टिदोषविनाशाय	215
दृष्टिप्रसादं कुरुते	68
दृष्टेः स्पर्शे	202
देवार्चा भोजन	223

श्लोका०	पृष्ठम्
देशाज्जाड्यकरं	180
देशेषु मुद्गलानां	94
देहसात्म्यं	202
देहस्थैल्यापहं	166
दोषकाः श्लेष्मलाः	45
दोषत्रयहरं	97
दोषहृत् दृष्टिकृत्	214
दोहानुशीतं	129
द्रवं प्रयाति	193
द्रवभागेन	127
द्रवाढ्यमपि	217
द्रवाधिका स्वल्प	26
द्रवीभवत्यजामांसं	96
द्रवो द्रवोत्तरः	217
द्रव्याणामार्द्र	195
द्रव्याणि वेत्त	51
द्रव्यान्तराविरोधि	130
द्राक्षातिमधुराम्ला	92
द्राक्षाबालफलं	93
द्राक्षेक्षवः सखर्जूराः	169
द्रोणपुष्पी कटुः	73
द्रोणपुष्पीदळं	73
द्रोणेयं लवणं	117
द्वात्रिंशत्पलसाम्मितं	142
द्विकण्टकोऽसौ	173
द्विप्रस्थां समितां	47
द्वीपान्तरसमुत्पन्नः	72
द्वीपान्तरात् समानीतो	6
द्वयन्दोषितं	21
धन्वन्तरियंत्र	102
धर्मा विचित्रा	203
धवळो यावनालस्तु	9
धातकीगुडतोयानि	202

श्लोका०	पृष्ठम्
धातुक्षये रक्तविकार	191
धातुमौक्तिककाश्मश्म	196
धातुवृद्धिकरी	47
धातुसाम्यकरं	195
धात्रीदारु	194
धात्री पथ्या	113
धानास्तु दुर्जरा	23
धान्यं भोज्यं च	1
धान्यं वापितमुत्तमं	21
धान्यानि प्राहु	23
धान्यानां कञ्चुकं	10
धान्याम्लं	125
धान्याम्लं शालि	,,
धारं नीरं	177
धाराभिः पतितं	,,
धारासुशीतं	131
धारोष्णं त्वमृतं	129
धारोष्णमसृतं	131
,, पथ्यं	,,
धीकान्तिस्मृति	149
धूमसीं तु द्रवी	46
धूमसीरचिता सैव	36
,, हिङ्गु	,,
धूमावयवनिर्मुक्ताः	179
धूमेनापोह्य	219
धूम्राकृतिस्तु	118
धौतं निर्गालितं	51
ध्यामसण्डलता	196
ध्माक्षः स्वरान्	223
नक्तान्धानां	74
नखरोमच्युतिः	197
न च शरदि वसन्ते	139
न तत्र बहुशः	218
न तथास्वादं	,,

श्लोका०	पृष्ठम्
न तद् दूषयते	179
नदनामच्छ	183
नदीनिष्पावक०	16
नद्यः प्रावृषि	184
नद्याः शैलवराच्च	,,
नद्यादिनिकटे	186
नद्या नदस्य	180
न भवेत् काञ्जिकं	124
न भुक्त्वा न	24
नमः प्रचण्ड	1
न मूर्च्छाभ्रम	141
नवं धान्यं	21
,,	22
नवं मधु	166
नवनीतं तु नारीणां	148
नवनीतं सद्यस्कं	,,
नवनीतं नवोद्भूतं	,,
नवनीतं शृङ्गवेरं	134
नवा स्निग्धायता	101
नवीने मृन्मये	123
नष्टदुग्धभवं	127
नष्टदुग्धस्य	,,
नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो	169
नस्यारचातेन	133
न हि कष्टतमं	167
नळिने कुमुदे	215
नाकुलीयुगळं	63
नागरं हरति	204
नागरस्य रसोन्मिश्रा	141
नागरा मरिचा	142
नाडीको रक्त	74
नातिदोषकराः	107
नातिपथ्यः	202
नातिस्थूलो	173

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
नात्यम्बुपानात्	132	निरामयानां	151
नादेयं नवमृन्मयेषु	186	निर्गुण्डिपुष्पं	107
नानाद्रव्य	168	निर्दोषं वात	171
नानाद्रव्यात्मक	167	निर्मलं निर्विषं	178
नानापुष्पफल	141	निर्मायि भोजन	229
,, रसा	165	निर्वपकरणे	28
नान्धकारे न	223	निश्शङ्कत्वात्ययात्	223
नारङ्गं दाडिमं	141	निश्शल्का निन्दिता	174
नारङ्गं मधुरं	95	निश्शूको दीर्घ	8
नारिकेरं तनूकृत्य	30	निषेवेत हितं	199
नारिकेरं सकर्पूरं	43	निषेव्यमाणं	200
नारिकेरफल	204	निष्कामस्यापि	132
नारिकेरसलिलं	187	निष्पावो वात	15
नारिकेरस्य	,,	निष्पावौ द्वौ	81
नारिकेराम्बु	188	निस्तुषैर्मुद्ग	38
नारिकेरोदकं	187	निस्तुषैश्चणकैः	23
नारिकेरोद्भवं	154	निस्तुषो मृद्ग	31
नारिकेरोद्भवा	30	निस्तुषो मुद्ग	,,
नारिकेलो गुरुः	90	निस्स्नेहं दीर्घपत्रं	120
नारीकेरफलेऽथ	203	निस्सारो वातलो	9
नित्याचारपवित्र	222	निहन्ति कटुकं	137
निन्दिताः फलं	89	निहन्ति पित्तं	89
निद्रालस्यकरी	67	निहन्ति पित्त	151
निद्रालस्यनिवारणं	176	निहन्ति सद्यो हि	208
निद्रासात्म्योऽथवा	226	निहन्ति हस्तिनी	150
निपालेऽपि च	118	निहन्याद्वातं	113
निपुणो भर्जयेत्	47	निहन्याद्विल्वजं	106
निमज्जेद्या	101	नीला राजी	196
निम्बतैलं तु	153	नीलाम्लमधुरः	62
निम्बूफलं	95	नीहारे सरसीतटाग	186
निम्बूफल	122	नूतनं घटमादाय	47
निम्बूफलेन	206	नैकध्यं पयसा	135
निम्बूरसं	41	नैर्मरं रुचिकृत्	184

श्लोक०	पृष्टम्
नैव तर्के	144
नैव भ्रान्तौ	145
नैचोष्णं	139
नोदकान्तरितात्	24
पक्त्वा जले	50
पक्वं चेन्मधुरं कफार्ति	96
,, तथाम्ल	93
,, त्रिदोष	104
पक्वं तालफलं	102
पक्वं तु कतकं	112
पक्वं तु पित्तहृत्	93
पक्वं तु मधुरं	104
पक्वं तु मधुराम्लं	98
पक्वं तु मधुराम्ला	98
पक्वं दोषत्रयघ्नं	166
पक्वं भवेन्मधुरं	105
पक्वं मांसं	176
पक्वं यदेतत्	29
पक्वं लघूष्णं	77
पक्वं श्लेष्मकरं	86
पक्वबिम्बाफल	98
पक्वमेतदपि	187
पक्वस्तु मधुराम्ल:	93
पक्वस्त्रिदोषशमनो	89
पक्वस्य सहकारस्य	105
पक्वामलकफला	39
पक्वे तैलावशेषे तु	121
पक्वैर्वा संहितैः	124
पक्षिणां तित्तिरिः	211
पक्षी चेत् पुरुषो	176
पचेदाज्येन	43
पचेद् घृते	44
पञ्च मधाकराः	169
पञ्चाला च	100

श्लोक०	पृष्टम्
पटोलं फलशाकेषु	211
पटोलः शाकवर्गेषु	134
पटोलपत्रं	81
पटोलवंशाङ्कुरं	205
पटोली स्वादु	81
पट्टशाकस्तु	74
पट्टसूत्रमयं	229
पतङ्गास्तपनीयाश्च	6
पतन्ति बिन्दवः	46
पत्रं तु बादरं	94
पत्रं पुष्पं फल	49
पत्रं सूरणजं	74
पत्रकं लघु	117
पत्रशाके तु	211
पत्रसञ्चयमुशन्ति	61
पत्राणि पुष्पाणि	205
पत्रेषु क्षीरवृक्षाणां	215
पथ्यं चायुर्बलं	180
पथ्यं दोषहरं	194
पथ्यं पटोलहरितं	110
पथ्यं बाल्ये	150
पथ्यं वह्निकरं	182
पथ्यं वातप्रकोपेषु	183
पथ्यं विषे	89
पथ्यं सुगन्धि	193
पथ्याः रुच्याः	40
पथ्याःसमस्ताः	183
पथ्या नान्दीमुखी	8
पथ्यास्सर्वगदे	7
पथ्यो मज्जा च	101
पनसं मधुरं	83
पनसकामलकी	205
पनसस्य फलं	83
पनसस्यातिपक्वस्य	84

श्लोका०	पुटम्	श्लोका०	पुटम्
पनसे फदलं	204	पाकयोग्यं जलं	51
पयः कर्पूरवर्णानां	126	पाकाय पेयं	204
पयः प्रसूतेः	127	पाकेऽपि मधुरो	34
पयः स्वादुरसं	202	पाके रसे कटुः	114
पयो दधि च	,,	पाके लघु विशेषेण	105
पयोऽभिष्यन्दि	128	पाके लघूष्णं	150
,,	130	पाके लघ्वाविकं	149
पयोष्णसलिलं	182	पाचनं मतिकृत्	177
परमान्नं हरिद्रान्नं	28	पाचनं लघु	75
परिपक्वकपित्थ	145	पाचनं वात	182
परिश्राम्य परि	47	पाचनोऽथ	210
परिशुष्कं सर्वशाकं	115	पाचयति चान्नं	192
परीक्षितं च भुञ्जीत	223	पाटलाकुसुमं	107
पर्णमूले भवेत्	220	पाण्डुक्रिमिहरं	125
पर्पटाः साज्य	43	पाण्डुत्वं तनु	22
पर्पटा लघवो	55	पाण्डुशोथश्वास	215
पर्पटास्ते	37	पाण्डुशोफा	33
पर्पटो हन्ति	75	पात्रं पत्रमयं	214
पलङ्कषा स्थूल	15	पादाम्बुदश्वित्	145
पललं मधुरं	17	पादेनापथ्यं	199
पलाण्डुः कटुको	61	पानीयं न तु	192
पलाण्डुर्नृपपूर्वः	,,	पानीयं प्रचुरं	52
पलान्यष्टौ च	140	पानीयं प्राणिनां	192
पलाशोदुम्बरोद्भूत	194	पानीयं भ्रम	177
पवनानीतमुदीच्यां	179	पानीयं मधुरं	176
पवित्रं शीतलं	214	पानीयं मुनिभिः	177
पवित्रमतिपथ्यं	181	पानीयतण्डुली	69
पश्चादास्या तुषारः	119	पानीयपात्राणि	225
पश्चिमाः पित्तलाः	183	पानीयाल्पत्रिदोषघ्नः	62
पश्चिमोदधिगाः	,,	पारावतफलं	172
पाकः फलानां	106	पारेवतफलैः	109
पाकपात्रे घृतं	51	पार्श्वशूले	191
,,	52	पालक्यमीषत्	66
पाकपात्रे तु	52	पालङ्किका	205

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
पालाशपत्रे	214	पित्तप्रदरदाहघ्नं	88
पाल्वलं वारि	185	पित्तमेहकृमिघ्नं	166
पाषाणखण्डवत्	178	पित्तलं गुरु	99
पाषाणैरिष्टकाभिः	185	,,	112
पिङ्गला मक्षिकाः	165	पित्तलं सक्तु	195
पिच्छलं कटु	152	पित्तश्लेष्मकरं	108
पिच्छलं नाकुलं	171	,,	122
पिण्डकास्तर्पणाः	56	पित्तश्लेष्मकरी	69
पिण्डमूलं कटूष्णं	59	पित्तश्लेष्मप्रदं	195
पिण्डस्तयोः	147	पित्तसन्तापघ्नं	153
पिण्डारं शीतलं	105	पित्तातिरिक्तार्ति	182
पिण्डालुकः	209	पित्तातिसार	13
पिण्डालुर्मधुरः	62	पित्तानलप्रदं	195
पिण्डिताभ्यां	54	पित्तानिलहरो	42
पिण्डीकृतमसंक्लिष्टं	217	पित्तापहान्	51
पिण्याकः कटुको	17	पित्तास्रदाह	77
पित्त हृच्छ्लेष्मलं	113	,,	172
पित्तकृत्पीनसहरा	79	पित्तास्रमेह	112
पित्तघ्नं प्रीणनं	86	पित्तोद्रेक	175
पित्तघ्नं माहिषं	131	पिप्पली दाडिमं	52
पित्तघ्नं शृतशीतलं	128	पिप्पली पिप्पली	41
पित्तघ्नः पवनार्तिजित्	151	पिबेज्जलं	225
पित्तज्वरार्ति	31	पिबेद् घटसहस्राणि	161
पित्तदाहप्रदं	170	पिष्टान्ने सलिलं	204
पित्तदाहप्रदो	18	पिष्टापूपा रुचिकरा	45
पित्तदाहशमनं	181	पिष्टिका तण्डुलानां	50
पित्तदाहहरो	156	पिष्टेन सन्धान	129
,,	157	पिष्टैर्माष	38
पित्तदाहापहो	62	पिष्ट्वा तण्डुल	50
पित्तनुत्तत्र	77	पीता चतुर्विधा	19
पित्तपीनस	187	पीत्वा तोयं	208
पित्तप्रकोप	64	पीनसश्वास	15
पित्तप्रकोपानिल	105	,,	35
पित्तप्रदः	160	,,	203

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
पीनसश्वास	144	पूर्वार्धं पुरुषस्य	176
,,	8	पूर्वोक्तपायसे	29
पीयूषं च	127	पृथुका गुरवो	24
पीयूषो नवदुग्धं	147	पृथुपत्रः स्थूल	61
पीयूषोपमितं	157	पृष्ठे कुक्षौ	173
पुण्ड्रकस्तु	156	पृष्ठे पक्षौ	,,
पुण्ड्रोऽतिमधुरः	,,	पेयाः सूपो रसो	202
पुत्रैस्सन्निधिभिः	222	पेया मन्थ	,,
पुनः पुनस्तत्	47	पेया लघुतरा	26
पुनः सर्पिषि	53	पैत्तलं वातकृत्	214
पुनरुष्णीकृतं	224	पैष्टी कट्वम्ल	168
पुनर्दानं पृथक्	217	पैष्टी पुनः	,,
पुनस्तदाज्ये	53	पोतास्यो भीमसेनः	119
पुनस्तां	44	पोलिका पूर्णं	49
पुराणं तिमिर	150	पौण्ड्रकः पुण्डरीकश्च	5
पुराणा विरसा	21	पौत्तिकं मधु	166
पुष्करस्य तु	194	पौषे वारि	186
पुष्कलः पुष्टिकृत्	67	प्रकारङ्गैः प्रकारो	43
पुष्टिं च महतीं	225	प्रकाराः कथिताः	54
पुष्टिं च वीर्यं	8	प्रकारा अमुना	42
पुष्टिं दत्ते	5	प्रक्षालितावहृत	51
पुष्टिकृत्तर्पणो	111	प्रक्षाल्य तण्डुलान्	50
पुष्पं तदपि	87	प्रज्ञाक्षयं च	59
पुष्पमाखुविषं	107	प्रज्ञापुष्टिप्रदं	182
पुष्पैरनिष्टगन्धस्य	190	प्रतिश्यायार्ति	86
पूगं गुरु	91	प्रतीक्ष्य घटिकां	227
पूगकर्पूर	219	प्रत्यूहतिमिर	1
पूजनात् पुण्यदान्	212	प्रदरं नाशयत्याशु	107
पूतं दधिरसं	141	प्रपानकमिदं	122
पूतिमांसं	221	प्रभाते मैथुनं	221
पूरयेद् भागयुगलं	193	प्रभूनवातं	32
पूरिका बृंहणाः	45	प्रभूताभ्यन्तर	31
पूर्वदेशोद्भवाः	183	प्रमेहकुष्ठपिटक	130
पूर्वमेव हि	216	प्रमेहगुल्मोदर	145

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
प्रमेहघ्नी घृते	14	फलं तु मधुरं	90
प्रमेहतृट्	228	फलं त्रिदोष	81
प्रमेहमूत्र	66	फलं हिमादि	106
प्रशस्तभूमि	185	फलतुल्यगुणं	,,
प्रशस्ता घर्मे	23	फलपत्रे	220
प्रशस्यते	190	फलमीदृग्विधं	135
,,	109	फलानि माषवत्	81
प्रसारिणी	72	फलान्यादौ	216
प्रसारितां	50	फलेषु परिपक्वं	105
प्रसूतिदोषात्	127	फलेषु लकुचं	211
प्रसेकश्वास	85	फलैः कटुकषायैः	219
प्रस्थार्धे	47	फलोर्ध्वदंष्ट्र	110
प्रागवं पुरुषो	193	फांपटस्य फलं	99
प्राचीनामलकं	97	फाणितं गुर्वभिष्यन्दि	162
प्राच्यावन्त्युप	184	फाल्गुने कूप	186
प्रातस्सायं	130	फूत्कारविष	178
प्राप्यान्नं	197	फेनोर्ध्वराजी	196
प्रायः पयो	126	फोडाल्तुः श्लेष्म	6४
प्रायः प्राभातिकं	131	बदर मधुरं	94
प्रायः शाकानि	59	बदरीसम्भवैः	194
प्रायशो यवमध्ये	66	बद्धमूलानपि	96
प्रावृड्जलद	178	बद्धविट्काः	3
प्रावृड्वसन्त	192	बद्धोऽबद्धः	185
प्रियालतैलं	154	बलकृत्कफ	151
प्रियालमज्जा	97	बलकृद्दीपनी	168
प्रीणनं मधुरं	184	बलकृद्बृंहणं	151
प्राणनो वात	53	बलक्षये पाण्डुरोगे	,,
प्रोक्तं रम्भा	106	बलपुष्टिकरं च	91
प्रोक्षिप्ता	33	बलपुष्टिकरा पथ्या	175
प्लीहगुल्म	112	बलपुष्टिकरा वीर्ये	81
प्लीहगुल्मोदर	90	बलपुष्टिकरी रुच्या	67
फलं कदल्याः	198	बलपुष्टिकरी हृद्या	86
फलं तालस्य	102	बलपुष्टिप्रदम्	170
फलं तिक्तं	99	बलपुष्टिप्रभावघ्नम्	21

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
बलपौरुषकारिण्यः	184	बाल्ये वह्निकरं	128
बलमेधाप्रजननं	194	बिल्वमज्जाभवं	154
बलसंवर्धनं	136	बिल्वार्जुनौ	213
बलाका वारुणी	199	बीजं स्वादु रसे	102
बलिनस्तरुणस्य	132	बीजपूरफलं	94
बल्यं कासाम	70	बीजेषु बाह्लिकेनस्य	50
बल्यं दीपनदं	148	बुद्धिं प्रज्ञां च	72
बल्यं नेत्रा	,,	बुद्धिपाटवकरं	119
बल्यं रुच्यं	122	बृंहणं कफकृत्	171
बल्यं वृष्यकरं	171	बृंहणं मधुरं	111
बल्यं हिमं	74	बृंहणा मधुराः	54
बल्यः कदल्याः	62	बृंहणा रोचना	40
बल्यः पथ्यो	5	बृंहणा वात	55
बल्याः किलाट	147	बृंहणी तर्पणी	28
बल्या वृष्या च	91	बृहतीद्वय	114
बहुपुष्टिप्रदं	170	बृहन्मरीचं	116
बहुमूत्रपुरीष	6	ब्राह्मी तिक्ता	72
बहुविट्कं	151	ब्राह्मी तु सूक्ष्म	,,
बहम्बुर्बहुवृक्षश्च	179	ब्राह्मी हिमा	,,
बाकुलेन च	204	भक्तं लघु	26
बाणाह्वयमूलकं	59	भक्तं वह्निकरं	,,
बाधिर्यमान्ध्यं	135	भक्तं शोषणं	222
बालं डड्डारिकाफलं	78	भक्षयित्वा हरितकं	197
बालं त्रिदोषास्त्र	111	भक्ष्यः सुधापरो	50
बालं पथ्यं	86	भक्ष्याः क्षीरकृता	55
बालं पित्तमरुत्	94	भक्ष्याणामेक	,,
बालं पित्तानिल	103	भगन्दरोदरग्रन्थि	146
बालं फलं	87	भजेते विषरूपत्वं	200
बालं बैल्वं	113	भर्जयेदाज्य	48
बालं राजफलं	103	भर्जितान् तण्डुलान्	50
बालवृद्ध	126	भल्लातकस्य	193
बालस्य नारिकेरस्य	187	भवति सितेव	122
बाले जरति च	118	भवन्ति ते क्षानरसाः	50
बाल्ये तिक्ता	79	भवेत्तापहरी	28

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
भवेत् फेनं	134	भूतुम्बी कटुकोष्णा	80
भवेद्वरीयो	128	भूतोदनो	29
भवेयो होलको	24	भूबदरी	94
भवेद्वेढणिका	36	भूमौ खातो	185
भस्मपांसु	199	भूरि सात्म्यं	201
भागैकं निम्बुजं	122	भूस्फोटं	107
भाजने मृन्मये	195	भृङ्गच्छल्ली	106
"	177	भृष्टं तैलादि	222
भाद्रे च कूप	186	भृष्टं चाम्भिकरं	114
भारञ्चस्यापि	171	भृष्टं हिङ्गु च	123
भावितं हिङ्गु	109	भृष्टं हिङ्गुयुते	124
भासो विरुध्यते	198	भृष्टः क्षुण्णोऽपि	201
भिन्नमूत्रमला	36	भृष्टमांसं	176
भिन्नांशे अपि	198	भृष्टहिङ्ग्वादिकं	41
भिषक् तेषां	55	भृष्टानि स्फुटितानि	22
भुक्तमात्रस्य तु	219	भृष्टा वराह	199
भुक्तस्यादौ	218	भृष्टैस्तिलैः	56
भुक्ति जगाद	222	भेडकं घृतमतीव	149
भुक्तिमध्ये	157	भेडकं नवनीतं	148
भुक्ते स्वापे	223	भेण्डा तु	87
भुक्त्या सार्धं	60	भेदनं कामला	73
भुक्त्वाचम्य	218	भेदनं स्निग्ध	117
भुक्त्वान्नं	227	भैषज्यतन्त्रमपि	229
भुक्त्वा शतं	219	भोक्तव्यं सघृतं	1
भुक्त्वा शतपदी	"	भोजनं निन्दितं	215
भुक्त्वोपविशतः	221	भोजनाग्रे सदा	216
भुञ्जानो न	225	भोजनादौ सदा	224
भुञ्जीत माष	224	भोजने चामृतं	191
भुञ्जीत हुत	226	भोजने दन्तलग्नानि	218
भूकर्बुदारो	97	भोज्यं भक्ष्यं	217
भूतग्रहोपशमनी	119	भोज्यं शीतं	216
भूतविद्राविणी	70	भो षट्पदाः	230
भूतापसरणे	29	भौममम्भो	177
भूतापस्मार	220	भौमानामम्भसां	187

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
भ्रमक्लमहरं	123	मधुरं कटु	184
भ्रमपित्तविदाह	79	मधुरं च तथाम्लं	84
भ्रमरैर्जनितं	165	मधुरं त्रिदोषशमनं	129
भ्रामरं पिच्छलं	166	मधुरं त्वतसीतैलं	152
मकुष्ठकः कषायः	16	मधुरं दधि	139
मक्षिकास्तीक्ष्ण	166	मधुरं पित्तनुद्	185
मच्छाण्डिका	161	मधुरं बृंहणं	104
मच्छण्डी ग्राहिणी	,,	मधुरं भक्षयेत्	139
मच्छाक्षी शिशिरा	73	मधुरं मधुनारिकेळं	91
मज्जत्वक्	101	मधुरं मधुराम्लं च	49
मज्जयित्वा	42	मधुरः शाल्मली	64
मज्जयेच्च	43	मधुरः श्वेत	15
मज्जा पनसजो	83	मधुरा ग्राहिणी	23
मञ्जरी त्वर्भपका	24	मधुरा तृप्तिदा	79
मण्डकेन समो	43	मधुरानुरसा	113
मण्डको बृंहणो	34	मधुराम्लरसं	104
मण्डपेयाविलेपी	57	,,	133
मण्डवत्समितां	43	,,	137
मण्डस्तु बृंहणो	42	मधुराम्लेन	28
मत्स्यण्डिका	163	मधुरा विरसा	68
मत्स्यण्डी	,,	मधुराश्च कषायाश्च	64
मत्स्यनिस्तलन	198	मधुरास्तैल	45
मत्स्यमांस	134	मधुरो धरणी	63
मत्स्यमानूपमांसं च	212	मधुरो मधु	111
मत्स्यानिक्षो:	212	,,	96
मत्स्यो माहिष	174	मधुरो लवणः	158
मदगन्धि कषायं	152	मधुशर्करा	16
मदानिर्वाण	168	मधु सर्पिः	198
मदयति न हि	210	मधूकमाल्लूर	204
मद्यं न पेयं	169	मधूली तु ततः	8
मद्यं नवं	,,	मध्यपर्वदलनाच्च	158
मद्यप्रयोगं	,,	मध्यवयसां	121
मधुकर्कटी तु	95	मध्येऽग्निदीपनं	218
मधु पुष्कर	198	मध्ये तु कठिनं	193

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
मध्येऽम्ललवणौ	216	महाबदरसम्भूतं	110
मध्वाज्यं च	142	महारम्भाफलं	88
मध्वाज्यस्य	140	महाराष्ट्री कटुः	71
मनोहरं रुचिकरं	215	महावल्ली बद्धविट्का	85
मन्थानुपानः	198	महाशालिः स्वादुः	4
मन्थेन पाको	206	महाशेलुफलं	113
मन्दं दुग्धवत्	135	महाह्रदेषु	175
मन्दं मन्दं	124	मांसं खड्ग	169
मन्दं स्यात्	135	मांसं शीतं	172
मन्दमाशु	56	मांसगोधूम	202
मन्दस्तीक्ष्णो	223	मांसशृङ्गाटकं	53
मन्दामावरुचौ	143	माकन्दिकायाः	109
मन्दाग्निं च	56	माकन्दी कटुका	60
मन्दाग्निं वात	110	माकन्यक्ष्याग्निकृत्	114
मन्दाग्निर्भवति	202	माक्षिकं तैल	166
मन्दानलत्वं	104	माक्षिकं भ्रामरं	165
मन्दानलो नरो	2	माक्षिकं मधुरं	166
,,	216	माञ्जिष्ठं च	229
मयूरकण्ठतुल्योष्मा	196	माञ्जिष्ठं दाहकृत्	,,
मरीचं कटु	116	मातुलुङ्गकपित्थ	142
मरीचं क्षुपजं	,,	मातुलुङ्गसिताजाजी	141
मरीचं दीप्यकं	41	मात्रया सेवितं	200
मरीचक्षाद	39	मात्रागुरु तु	2
मलरोगप्रशमनी	73	मात्रागुरुस्तु	217
मलशुक्रानिलकरी	35	मात्रायोगक्रियादेश	200
मलानुलोमनी	57	मात्स्यं तु माकन्दफलं	209
मलापहाबहृद्ययोः	183	मात्स्ये चूतफलं	204
मलापहा भ्रमिरथी च	,,	माधूकं मधुरं	107
मसूरो मधुरः	19	माध्वीकं नारिकेलीफलं	91
मस्तुनि स्वाद्	196	माध्वी तु मधुरा	168
महत्यो मक्षिकाः	165	मानुष्या मधुरं	133
महांस्तस्य	6	मारिषो मधुरः	67
महागोधूम	8	मारिषो रेचकः	,,
महाजम्बुः	71	मार्गोपरोधे	145

श्लोका०	पृष्ठम्
मालाकन्द:	63
माल्यानां स्फुटितामलं	196
मालिकाम्ला	112
माष: स्निग्धो	11
माषपिष्टिकया	36
,,	40
माषमुद्गादि	45
माषसूप	198
माषाणां दालय:	36
माषाणां पिष्टिका	38
माषाणां पिष्टिकां	37
माषाण्डयो:	209
माषादिवटकै:	123
माषामृताम्भोधर	210
माषोऽत्र सर्वेषु	21
मासे व्यतीते	228
माहिषं दधि	137
माहिषं नवनीतं	147
माहिषं बलवर्णौजो	132
माहिषं श्लेष्मलं	143
माहिषे पयसि	207
मिलितं हविष्कृत	146
मिश्रचिह्नस्तु	180
मिश्रवर्णफला	86
मिश्रेया मधुरा	68
मुखं दह्यते	209
मुखजाड्यकरो	63
मुखरोगहरं	154
मुखवैरस्यजित्	115
मुखवैरस्यहरणं	227
मुखवैराद	65
मुखाह्व: स्यात्	62
मुण्डशाकीस्त्रिदोष	4
मुद्गजातास्तु	40

श्लोका०	पृष्ठम्
मुद्गपिष्टीं पचेत्	42
मुद्गपिष्टीविरचितान्	41
मुद्गमिश्रस्य	121
मुद्गसक्तून्	56
मुद्गाढकीं	10
मुद्गानां धूमसीं	46
मुद्गानां वटका:	40
मुद्गानां वेस	49
मुद्गार्द्रकवटा:	42
मुद्गास्तत्र वरा:	10
मुष्कक: कटुको	90
मुहूर्तं पचनादूर्ध्वं	131
मूत्ररोधहरा	92
मूत्रलं बृंहणं	64
मूत्राघातहरं	77
मूत्रावरोधशमनं	78
मूर्च्छाकुष्ठ	150
मूर्च्छाच्छर्दि	122
मूर्च्छाविनाश	188
मूर्वामूल	117
मूलकं तीक्ष्णं	59
मूलकं दोष	201
मूलकं दोषजित्	203
मूलकाद्या: हरितका:	135
मूलपत्रकरीरा	58
मूलपोतिस्त्रि	67
मूलादूर्ध्वं तु	157
मृगस्य मांसं	170
,,	209
मृगाक्षी कटुका	79
मृणालखर्जूरक	204
मृणालबिस	216
मृत्पात्रे तु	130
मृदुना वह्निना	33

1081

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
मृदुपाकास्च	49	यः क्षुधालौल्यभावेन	222
मृदूनां कठिनानां च	196	यः पीतवर्णोऽपि च	173
मृदूनीयात्तदनु	226	यः स्थूलाङ्गो	74
मेघैरन्तरिता	177	यकृत्प्लीहोदराध्मानं	99
मेथिका कटु	73	यतोऽगस्त्यस्य	178
मेदः शोफोदरा	74	यत् किञ्चिद्दोषं	199
मेदःश्लेष्मकरं	83	यत् कुर्वन्ति	165
मेदःश्लेष्माल	10	यत्तदेव हिमं	179
मेदोगुल्मोदर	82	यत्तिरोहित	135
मेदोदाहापहं	153	यत्र द्रवे	125
मेधाकृद् गुरु	148	यत् सम्यक्	135
मेधाबलप्रदं	194	यत्सरोजदल	184
मेधारुचिप्रदो	71	यत् सारस्वत	150
मेध्यं किञ्चित्	148	यथा गुडस्सूरण	205
मेध्यस्तिक्तः	201	यथा तेन	197
मेषीक्षीरं	133	यथा निपीतः	210
मेषीघृतं	137	यथा पिण्डीभवेत्	50
मेषीपयः	214	यथापूर्वं शिवः	57
मेषो भेडो	134	यथा यथा भवेत्	55
मेहं पित्तं	88	यथा यथैषां	163
मेहकण्डू	65	यथा लवण	224
मेहास्रपित्त	10	यथा विपाकाय	204
मेहे हिता	81	यथा मृतसमं	130
मेढ्र कटियकृत्	175	यथा सर्वाणि	52
मोदकाः गुरुतराः	56	यथासम्भवं	221
मोदकाः गुरवः	,,	यथा सुराणां	143
मोहनं दीपनं	91	यदि पूतिगन्ध	230
मोह्वालीसार	172	यदि स्वपेत्	131
मौद्गस्तु पथ्यः	31	यद्गुणं यन्मधु	163
मौद्गायूषात्	208	,,	167
मौद्गश्च तद्गुणाः	37	यद्वृक्षकोटर	166
म्रियन्ते मक्षिकाः	197	यद्वेदागम	150
यः काचवत्	222	यन्मया समुदितं	211
यः कृष्णो दीर्घकायः	174		

श्लोका०	पृष्ठम्
यन्मातुलुङ्गी	206
यव: कषायो	8
यवका हायना:	6
यवजा: सक्तव:	23
यवजा रोटिका	35
यवागू: षड्गुण	6
यवागूर्ग्राहिणी	,,
यवानी कटु	115
यवानीशाकं	75
यवास्तु निस्तुषा:	23
यश्चाभ्येयौषध	57
यश्चैतान् संस्मरेत्	219
यस्त्वेतेषां	213
यस्मिन्नृतौ	225
यस्याम्बुपानं	226
या: स्थूलास्ताभि:	165
या गर्भं केतकीनां	118
या च न्यस्ता	119
यात्रार्थिनां	215
याप्सु न्यस्ता	118
यावद्धान्यकृतं	168
यावनाळ	153
यावनाळादि	23
यावनाळो महान्	9
युक्तं मरीचचूर्णेन	28
युक्ताश्च सलिले	27
युक्तेन मोदकान्	47
यूषो बल्यस्तत:	26
ये केचित्	22
ये चान्ये वात	190
ये चापि मार्गपरिसर्पेण	140
येषां न साम्यं	131
येषां स्यु:	22
ये स्निग्धाम्ल	165

श्लोका०	पृष्ठम्
योजयेत्	151
योऽनन्तरैव:	289
योनिदोषे	149
योनिशूले	148
यो भुङ्क्ते	192
यो महांस्तेषु	12
यो रक्ताम्लो	174
यो लेढि शयन	221
रक्तदोषकरा	78
रक्तदोषप्रशमन:	63
रक्तपिण्डालुक:	62
रक्तपित्तकरं	80
रक्तपित्ततृषा	141
रक्तपित्तहरं	66
,,	132
,,	195
,,	88
रक्तपित्तानिल	130
रक्तपित्ते	125
रक्तप्रसादनं	31
रक्तमाषो गुरु:	67
रक्तमूत्रामयघ्नश्च	11
रक्तशालिर्वर:	4
रक्तशालिस्तु	3
रक्तागस्त्यदळं	74
रक्तातिसार	120
रक्ताम्लपित्त	113
रक्ते च वात	137
रक्तोद्रेक	142
रक्तो महान्	5
रचिता रोठिका	36
रचितास्च वज्र	39
रजनीक्षये	191
रते सुप्तोत्थिते	219

श्लोका०	पृष्ठम्
रसयोगेषु	141
रसरक्तादि	175
रसवीर्यविपाकेषु	116
,,	67
रसस्तदुद्भवः	158
रसस्याम्लस्य	104
रसायनं काचं	202
रसायनकरी	64
रसाला सर्वरोगघ्नी	141
रसे कटु	227
रसेन चोष्णः	61
रसेनान्नस्य	218
रसे पाके च	102
,,	107
रसेषु मधुरः	211
रसोदनो ज्वरहरो	27
रसोनोऽन्यः	60
रसोनोऽम्लरसोनः	,,
राजबदरः	94
राजमाषो गुरुः	11
राजमाषो नीलमाषो	,,
राजयक्ष्माणि	151
राजशाकिनिका	67
राजसर्षपकः	18
राजादनं मातुलुङ्गं	211
राजान्नं तु त्रिदोषघ्नं	3
राजाम्राः कोमलाः	103
राजिकादियुते	52
राजीचूर्णेन	38
रात्रौ क्षीरं	13
रात्रौ च पर्णबहुलं	22
रात्रौ सौम्यगुणत्वात्	13
रीतिपात्रस्थितं	195
रुचिकृद्दीपनं	66

श्लोका०	पृष्ठम्
रुचिकृद्दीपनः	3
,,	4
रुचिकृद्वातकृत्	62
रुचिपुष्टिप्रदः	13
रुचिप्रदः	32
रुचिवैमाथ	220
रुच्यं कापिञ्जलं	172
रुच्यं चणकशाकं	76
रुच्यं च दीपनं	59
रुच्यं चूतफलोद्भूतं	108
रुच्यं तित्तिरिजं	172
रुच्यं तु वनजं	170
रुच्यं दीपनकृत्	181
रुच्यं पित्त	49
रुच्यं रूक्षं	106
रुच्यं श्लेष्मानिल	108
रुच्यं संग्राहि	104
रुच्यं सुगन्धं	108
रुच्यं सुगन्धि	73
रुच्य स्वयं	86
रुच्यग्निकृत्	108
रुच्यस्सन्तर्पणो	9
रुच्यस्सूर्यांशुभिः	105
रुच्याः पाचन	7
रुच्याग्निदीपनी	112
रुच्यानि तानि	51
रुच्याल्पवात	60
रुच्या वातहरा	46
रुच्या विष्टम्भ	42
रुरोः क्रव्यं	170
रूक्षं च पित्त	129
रूक्षं द्रव्यं	222
रूक्षं विण्मयदोषघ्नं	96
रूक्षश्शीतो गुरुः	

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
रूक्षाणि बहु	59	लघुमन्दे	223
रूक्षातिपित्तकृत	82	लघुरपि रुचि	44
रूक्षा श्लेष्महरा	19	लघुर्ग्राही	46
रूक्षो मधूक	162	लघु पर्याेषितं	22
रूक्षो रुच्यः	114	लघु वातहरं	124
रूक्षोष्णा वातला	35	लघु वृष्यं	134
रेचनं दीपनं	68	लघुश्च दीपनः	10
रोगे वामे	151	लघ्वशाकं तु	148
रोचनं ज्वरहरं	66	लघ्व्यो बलकरा	35
रोचनं तुवरं	185	लघ्वा रुच्या	14
रोचनं दीपनं	111	लड्डुकास्तस्य	48
रोचनो बृंहणः	50	लतावितान	185
रोटिका बलकृत्	35	लप्सिका बृंहणी	34
रोपितारोपिता	3	लवङ्गं शीतलं	120
रोपितास्तु नवा	,,	लवङ्गमरिचोन्मिश्रं	122
रोमकं तीक्ष्णं	117	लवङ्गहिङ्गु	53
रोहितो गर्गरो	172	लवङ्गोशीर	190
रौप्यं भवति	214	लवङ्गोषण	43
रौप्ये श्लक्ष्ण	129	लवणं तत्र	37
रम्भाकाण्डकृतं	108	लवणं मधुरं	129
रम्भापक्वफलं	87	लवणमरिच	87
रम्भापत्रेऽशनं	214	,,	139
रम्भाफलं त्वेव	212	लवणादियुतं	83
रम्भाफल	89	लवणाम्रफलं	112
लकुचः क्षुद्रपनसो	84	लवणार्द्रक	28
लक्ष्मणा मधुरा	64	,,	,,
लघवः कृतास्तु	39	लवणेन समायुक्ता	141
लघवः पर्पटाः	37	लवलीफल	97
लघुः कषायो	12	लशुनं षोडशांशं	121
लघुः पित्तहरो	201	लाक्षारसनिभं	150
लघु तल्केषरं	111	लाङ्गलो कोद्र	5
लघुता क्षुद्	213	लाजाः स्युः	22
लघुबदरं	94	,,	,,
लघुर्भ्योऽपि	201	लाजाश्च यवधानाश्च	,,

श्लोका०	पृष्ठम्
लूतगुल्मोदर	106
लेपयच्छकेटन	43
लेशभक्ष्यादिकं	226
लोकस्य जन्मप्रभृति	,,
लोहपात्रस्थितं	195
लोहितेक्षुश्च मधुरः	156
वंशत्वचा वापि	121
वक्त्रवैशद्य	130
वक्ष्यते नृपपलाण्डु	61
वटकस्य गुणैः	38
वटकाः कफ	39
वटा वेसवारैः	208
वटिका वेसनस्यापि	42
वटैश्वार्जुन	194
वडोरी तद्गुणा	36
वत्सादनी तु	70
वन्याप्युपोदकी	67
वमसीरचिता	35
वयस्थापकं	125
वरकोद्दाल	6
वरको मधुरो	20
वरा शाकेषु	70
वराहमांसं	171
वर्षादूर्ध्वं	150
वर्जयित्वा शिवाः	131
वर्जयेदम्ल	134
वर्ज्यं सलवणं	131
वर्णकान्तिकरो	3
वर्णव्यत्ययता	48
वर्ण्यं रुच्याग्निकृत्	111
वर्धनं वीर्यबलयोः	171
वर्ष्मादिदोषं	128
वर्षाभूवस्तुकौ	69
वर्षासु सविषं	178

श्लोका०	पृष्ठम्
वल्मीकान्तः	166
वसामज्जोष्म	196
वस्तिवातामयघ्नं	117
वस्तेर्विषमनश्चापि	138
वह्निकृत् कफकृत्	180
,,	179
वह्निकृत् सर्वे	172
वह्निकृद्विषकृत्	153
वह्निदीपनकरं	181
वह्निदीप्तिकरं	123
वह्निवृद्धिकरं	134
वह्नेर्मान्द्यकरो	92
वह्नेर्वृद्धिकरं	149
वंशं करीरं	135
वाक्यस्य शोषात्	58
वातकुम्भफलं	105
वातकृत् कफ	19
वातगुल्म	31
वातघ्नं कफकृत्	138
वातघ्नं च	108
वातघ्नं तु	180
वातघ्नं दीपनं	68
वातघ्नं पित्त	97
वातघ्नं मधुरं	135
,,	136
वातघ्नं श्लेष्मलं	113
वातघ्ना पित्तहृत्	85
वातघ्ना मधुरा	46
वातघ्ना रोचका	38
वातघ्नाश्च	56
वातघ्नी कफकृत्	35
वातघ्नी पित्त	98
वातघ्नी बृंहणी	46
वातघ्नी सारिका	163

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
वातपित्तकफघ्नं	120	वातामं कृमि	95
वातपित्तकफान्	190	वाताम तृष्णः	102
वातपित्तशमनः	158	वाताममज्जा	,,
वातपित्तहरं	194	वातामयकरं	133
,,	53	वातामयकरः	19
,,	131	वातामयघ्नका	71
,,	,,	वातामयहरा	37
,,	104	वाता मांसरसाः	221
,,	111	वातार्तिं कण्ठदाहं	95
,,	126	वाताल्पदं	137
,,	194	वाताल्पदाः	25
वातपित्तहरा	54	वातेऽस्लं	144
वातपित्तामयान्	109	वाते हितं	120
वातपित्तोत्थ	68	वातोदरी	145
वातप्रकोपनः	90	वान्तिकृद्वात	71
वातप्रकोपनाः	10	वान्तिघ्नं	78
वातलं बद्ध	185	वान्तिविड्छर्दि	63
वातलं वातकोपे	203	वापिता मधुरा	3
वातलः कफदो	16	वाप्यं वारि	185
वातलः श्लेष्म	31	वाम्यदिशायां	221
वातलो रक्तशमनः	62	वाराहं स्वाविधा	198
वातश्लेष्मकरो	67	वाराही तिक्त	63
वातश्लेष्मज्वर	113	वारिजो गिलक	20
वातश्लेष्मप्रशमनं	227	वारिणा कोमलो	33
वातश्लेष्मविबन्ध	111	वारि स्फाटिक	178
वातश्लेष्महरं	193	वार्ताकी कटुका	86
,,	169	वासितं नूतनैः	193
वातश्लेष्महरा	41	वास्तुकं तु मधुरं	66
वातहृत् कफहृत्	154	वास्तुकाद्वितयं	,,
वातहृत्स्वेऽपि	202	वास्तुकसिद्धार्थ	205
वातहृद् दीपनी	70	वालुकी मधुरा	79
वाताटोपं	173	विकण्टकः कषायः	99
वातादिदोष	82	विकाराः क्वणित	161
वातानुलोमी	32		

श्लोका०	पृष्ठम्
विकारि मधुरं	99
विकिरं शीतलं	186
विक्रोशन्ति	197
विगतघन	190
विच्छिन्नविरसाः	196
विजया रोहिणी	100
विज्ञेया श्वेत	86
विड्भेदि हृद्यं	64
विण्मूत्रामय	159
विण्मूत्रारुण	191
वितस्तासलिल	182
वितस्तिमानः	174
विदग्धाभिस्यह	226
विदलवि मुख	44
विदारी मधुरा	63
विदार्य भूमिं	184
विदाहि कटुकं	69
विदाहि कफ	116
विदाहिनः पुष्टि	55
विदाहिनस्तैल	54
विदाहि पित्तकृत्	117
विदाहि स[illegible]	136
विदाहीन्यन्नपानानि	123
विद्याकामोऽनिशं	220
विद्यायूषे रसे	33
विधाय वटकाकारं	55
विना चूर्णं	220
विनापि चोपयोगेन	20[illegible]
विना मोचाफलं	21[illegible]
विना शुद्धान्नं	29
विन्ध्याद्रौ विजया	100
विपचेत् स्रावयेत्	27
विपरीतो गुरुः	57
विपाके मधुरं	138

श्लोका०	पृष्ठम्
विपाके मधुरं	136
विबन्धभेदिनः	37
विबन्धहृत्	,,
विबन्धाध्मान	113
विभेदि मूत्रलं	127
विमर्दे वक्त्रे	216
विरज्येते	224
विरुद्धं शुद्धिः	199
विरुद्धमपि	197
विरुद्धमम्लं	,,
विरुध्यते सह	,,
विरेकवान्ति	125
विरेचने स्यात्	100
विरोध्यपि न	199
विलेपी ग्राहिणी	57
विलेपी च घना	26
विलेपी तर्पणी	,,
विवर्णं विरसं	134
विवर्णास्विन्न	223
विवृताङ्गोऽल्प	174
विशदं रोचनं	97
,,	96
विशिष्टो भग्न	53
विशिष्टो मुद्ग	31
विशुष्का वटका	37
विशुष्कमग्नं	217
विशेषतः प्रमेह	116
विशेषात्तर्पणी	163
,,	167
विशेषात् पनसं	83
विशेषात् पयसो	197
विशेषात्पित्त	38
विशेषाद्दार्ढ्य	31

श्लोका०	पृष्ठम्
विषघ्नेनापि	202
विषदः श्याम	196
विषवृष्यान्न	224
विषघ्नधात्री	212
विषभूतादि	64
विषमूर्च्छोपघात	220
विषमीसर्प	90
विषवृक्षजटा	189
विषव्रणश्वास	4
विषश्रमानिल	214
विषशाम्यगुणत्वात्	155
विषस्य तैलस्य	,,
विष्टम्भिनी न	36
विष्टम्भिनी हरेत्	30
विष्टम्भिनो ज्वर	47
विष्टम्भि बृंहणं	90
,,	102
विष्टम्भ्यरुच्यं	82
विष्णुकन्दस्तु	63
विष्णुरत्ता यथैव	218
विसं च शोषलं	178
वीरायणो निशि	222
वीर्ये कफकरं	195
वीसर्पव्रण	112
वृद्धदारुद्वयं	70
वृद्धायाः कफहृत्	127
वृद्धिं करोति	150
वृन्ताकं खण्डितं।	109
वृन्ताकं पित्तलं	87
वृष्यं चकोरजं	172
वृष्यं दाहश्रम	78

श्लोका०	पृष्ठम्
वृष्यं दीपन	182
वृष्यं बृंहणं	128
वृष्यं मेदःकरं	136
वृष्यं वर्णकरं	104
वृष्यं स्वादुतरं	77
वृष्यः पित्तानिलं	96
वृष्यः शीतो	7
वृष्यः श्रमहरो	11
वृष्यः सन्तर्पणो	80
वृष्यः स्थौल्यकरो	8
वृष्ययोगैः	167
वृष्यश्च पित्तास्र	156
वृष्यश्च मेधास्वरं	61
वृष्यश्च रोचनः	,,
वृष्यश्च वीर्यवृद्धिं	94
वृष्याः परं पित्त	50
वृष्या क्रिमिहरा	80
वृष्या क्षतक्षीण	163
,,	161
वृष्या तृप्तिबलप्रदा	160
,,	164
वृष्या रोचन	45
वृष्या वातप्रदा	81
वृष्याश्च रोचना	5
वृष्या सन्तर्पणी	70
वृष्यो रक्तास्र	157
वृष्यो रुचिप्रदो	9
वृष्यो रुच्यो	75
वृष्यो विदाह	164
वेलयेद्वेलनेन	44
वैशाखे नैर्ऋरं	186
व्यङ्गवलीपलितघ्नं	191

1081

श्लोका०	पुटम्
व्यञ्जनान्याशु	196
व्यञ्जनालङ्कृतिः	73
व्याधिं च कालं	226
व्यायामश्रान्त	132
व्यायामस्निग्ध	199
व्यायामिनो वात	188
व्रणकण्डूति	72
व्रणकण्डूहरं	194
व्रणकीटादि	71
व्रणदोषा	81
व्रणशोधनसन्धान	167
व्रणाक्षिरोग	57
व्रीहिगर्भे	5
व्रीह्यादिकं	2
शकुनाहृतशालिः	6
शक्तिमहं	58
शङ्खपालं इति	43
शङ्खस्य चूर्णेन	207
शणस्त्वम्ल	71
शण्डाकी राजिका	125
शतद्रुविपाशा च	181
शतपत्राम्बु	188
शतपुष्पादलं	68
शतावर्यङ्कुराः	77
शताह्वा कटुका	115
शमयति बहु	56
शमीफलं तु	115
शरद्ग्रीष्म	136
शरत्पयोद	178
शरत्सृतो निर्झरजाः	175
शर्करां च पचेत्	121
शर्करा ज्वरपित्त	160
,,	164
शर्करा पानकी	168

श्लोका०	पुटम्
शर्करामरिचोन्मिश्रं	122
शर्करामरिचोपेतं	145
शर्कराराजि	142
शर्करा शुण्ठि	141
शर्करेक्षुविकाराणां	165
,,	162
शर्करोदकं	122
शर्करोदकसंयुक्तं	123
शल्कं स्थूलं	174
शशमांसं	171
शशिकुन्द	145
शष्कुली मधुरा	46
शस्यते बाल	148
शस्यते स्वर	54
शाकं चतुर्विधं	58
शाकं भिनत्ति	59
शाकं षड्विध	,,
शाकजाम्बव	134
शाकश्रेष्ठा	86
शाकानि सर्वाणि	206
शाके रूक्षतरौ	69
शाकेषु सर्वेषु	59
शाको जलान्विते	75
शातपर्वकनेपाल	156
शारदो याव	9
शार्करं कथ्यते	168
शालयस्सतुषाः	24
शालयो दग्ध	2
शालयो मधुराः	,,
शालिचूर्णं घृतं	44
शालिपिष्टदाधि	40
शालिपिष्टो गरीयः	201
शालीनां लोहितः	211
शाल्मलीपुष्प	107

श्लोका०	पृष्ठम्
शाम्यन्नं येन	178
शिखिकण्ठाभ	197
शिग्रुतैलं कटूष्णं	153
शिग्रुपत्रभवं	66
शिग्रुपुष्पं गुरु	82
शिग्रुमूलस्य	121
शिग्रु रक्तं कटु	82
शितातैल	209
शिम्बीधान्ये	211
शिम्बीनिगूढम्	2
शिम्बीभवं गुरु	,,
शिम्बीषु माषान्	211
शिरःस्तम्भाश्र	119
शिराकोशातकी	81
शिरोमध्यतलानां	119
शिरोमध्ये तलं	,,
शिलाकीर्णं स्वयं	185
शिलायां वा	177
शिलायां साधु	36
,,	123
शिशिरं कटु	153
शिशिरः पित्त	64
शिशिरकिरण	139
शिशिरा वात	70
शिशिरा वातला	16
शिशिरा श्वास	93
शिशिरो मधुरो	9
शिश्नलां यूनां वा	4
शीघ्रजन्म तथा	22
शीतं वर्ण	147
शीतं वृष्यं च	,,
शीतं शिग्रुफलं	82
शीतं स्वादु	180
शीतं हारीतकीतैलं	153
शीतः कषायो	8
शीतः पित्तविनाशनः	228
शीतकाले	145
शीतत्वं निर्मलत्वं च	187
शीतपित्तास्र	97
शीतलं कान्तिदं	152
शीतलं शीघ्रपाकि	104
शीतलं श्लेष्मलं	111
,,	228
शीता तिक्ता कटुः	114
शीता पित्तास्र	93
शीताम्बु पीत्वा	210
शीताम्बुपूरित	192
शीतिकाज्वरहृत्	215
शीतिवारशिशतिवर:	75
शीते न तु तदायन्ते	202
शीतोदकं च	209
शीतोदनं	27
शीतो रुच्यः	174
शीतोष्णतोयासव	226
शीतोष्णा शुक्रदा	52
शुक्रकृत् कफकृत्	162
शुक्रनिद्रा	147
शुक्रलस्तत्र	37
शुक्राग्निनाशकं	84
शुक्रवृद्धिकराः	46
शुक्रस्तिलः	16
शुक्राज्ञः	174
शुक्ला तिक्ता	79
शुण्ठिः कटूष्णा	116
शुण्ठीधान्याक	208
शुण्ठी सतीनस्य च	207
शुद्धगोधूम	35
शुद्धमांसं तत्	53

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
शुद्धमांसं परं	52	शेषं मांसरसं	226
शुद्धमांसविधानेन	53	शैत्यप्रसाद	156
शुद्धस्फटिकसङ्काशा	164	शैलजे मृन्मये पात्रे	214
,,	160	शैलसानुस्रवद्वारि	184
शुद्धेऽर्धपक्वे	30	शोणस्य नारिकेलस्य	121
शुद्धैश्शुष्कैः	28	शोथस्यापि जलं परं	182
शुभ्रे पट्टे च	141	शोथपाण्डुहरं बल्यं	214
शुष्कं कुस्तुम्बरी	73	शोफपाककरो	98
शुष्कं विरुद्धं	217	शोफोदरार्शो	146
शुष्कगोधूम	35	शोथघ्नस्तर्पणो	66
शुष्कमृष्टो	13	शोथहृत्तर्पणी	78
शुष्कवार्ताक	114	शोषिणोऽतिहितः	81
शुष्काः करतल	39	शोषे नवज्वरे	101
शुष्काः क्षीरेण	30	श्यामाकनीवार	206
शुष्काश्च वटकाः	38	श्यामाको मधुरः	19
शूकजेषु वरः	6	श्यामा पीता	196
शूकधान्येषु	211	श्रमक्लमहरं	112
शूकोद्भवं लघु	2	श्रमघ्नं बृंहणं	187
शूलबन्धोदरान्	116	श्रमतृष्णापहं	180
शूलाजीर्ण	124	श्रमदाह	83
शूलाजीर्णविबन्ध	95	श्रमभ्रममदा	126
शूलानाहार्शसां	108	श्रमवैवर्ण्यजित्	74
शूलामशमनं	117	श्रमे क्लमे	80
शूलार्शश्शोफ	71	श्रवणपूरण	210
शूलोदावर्त	125	श्रीगुरोः पाद	1
शूल्यं बल्यं	53	श्रीपर्णीकुसुमं	107
शृङ्गबेरं सलवणं	108	श्रीवल्ली कटुकाम्ला	74
शृङ्गबेररस एव	207	श्रीवारकः सूचिपत्रः	75
शृङ्गाटकं शमितया	53	श्रेष्ठमीषद्धरिद्राभं	120
शृङ्गाटकः शोणित	65	श्रेष्ठाः शुचिस्थली	107
शृङ्गाटाकृतिकान्	43	श्रैङ्गबेरं त्रिदोषघ्नं	108
शृङ्गारवीरसम्बद्धाः	225	श्लक्ष्णः विष्टो	201
शृतशीतं त्रिदोषघ्नं	131	श्लक्ष्णे पट्टे	14
शृते तु माहिषे	121	श्लेष्मघ्नं पित्त	113

श्लोका०	पुटम्
श्लेष्मघ्नश्च	228
श्लेष्मघ्नी कृमिजित्	111
श्लेष्मघ्नं सृष्ट	85
श्लेष्ममेह	228
श्लेष्मलं गुरु	149
श्लेष्मलः कटुकः	67
श्लेष्मकाश्चाल्प	3
श्लेष्मला स्वादु	116
श्लेष्मको वात	103
श्लेष्मातकफलं	113
श्लेष्मान्तकः	90
श्वानचिञ्ची	66
श्वाविड्गोधा	208
श्वासं निवारयति	165
श्वासकासकफान्	61
श्वासाङ्गमर्द	164
श्वासाङ्गमर्दहृल्लास	160
,,	115
श्वासातिसार	99
श्वासानष्टौ	221
श्वासोर्ध्वकासा	32
श्वेतं दुकूलं	229
,,	229
श्वेतं सुकायं	173
श्वेतसूरणको	61
श्वेताचिञ्ची	66
श्वेतवञ्ची	85
श्वेतारिमेद	115
श्वेतो रक्तः	12
श्वेतो वातकरो	13
षड्भागं पिष्टत	130
षण्डाकीवटकं	55
षष्टिको व्रीहिषु	6

श्लोका०	पुटम्
षष्टिकावरजः	5
संक्षेप एषो	226
संयावसदृशी	43
संयुक्ता सूप	31
संशूलानाह	96
संसेवयन्तु	230
संसेविता न	229
संस्कारगुरु	2
,,	217
संस्कृतं मथितं	28
संस्थाप्य शीतले	49
संहितं धान्य	123
सकलमप्युदितानुदितं	205
सकलामयदर्शनं	181
सकल्कं क्वोदितं	121
सकषायं स्वरारोग्य	169
सक्तवो लघवः	24
सक्तवो वातला	201
सक्तवः शर्करा	23
सक्तवः शालि	23
सक्तूनामाशु	217
सक्तून् मांस	212
सक्षारं कटुकाम्लत्वात्	149
सक्षाराः सकषायाश्च	156
सक्षीरा बृंहणा	24
स गर्गरो गर्गरनाद	173
सगुडं पित्त	57
सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं	130
सगुडं वातनुत्	138
सगुडदधि	139
सगुडार्द्रं मतं	64
संग्राहिणो लघोः	201
संग्राहि समवीर्यं	81

श्लोका०	पृष्ठम्
संग्राही दुर्धरो	89
सङ्ग्राही वात	9
संग्राही शीतलः	75
सचतुर्जात	142
स चाङ्गारेण	12
सच्चूर्णं निक्षिपेत्	37
सठी सतिक्ताम्ल	65
स तु प्रस्रवणश्चापि	184
सत्येव तेन	218
सदा पथ्या	141
सद्यो भुक्तवता	223
सद्योमांसं नवं	21
सद्यो रुचिकरं	122
सद्यः प्रियालं	209
सद्यः शुक्रविशुद्धिदं	88
सद्यः शुक्रकरं	125
सन्तापं शमयन्ति	184
सन्तोषमूर्च्छा	79
सन्धानकारी	7
सपानसार्काश्च	213
सप्तानामपि	101
स भवति मतिपूर्णः	190
सभायां विदुषां	219
स भोक्ता वासरे यः	222
समभागां सितां	48
समया सितया	50
समयोगेऽपि	202
समवायिनिं हेतौ	25
समस्थूलकृशा	193
समाग्निरपि	132
समितां मर्दयेत्	42
समितां सर्पिषा	34
समितामोदका	48
समितायां	,,
समिताया	45

श्लोका०	पृष्ठम्
समिताया	44
समितायामर्धं	48
समितायास्तृतीयांश	,,
समिता वर्तिकाः	30
समिता वेसने	45
समिता शर्करा	42
समीरक्रिमि	116
समेन सर्पिषा	121
सम्यक् पाके	48
सरं कोशाम्रजं	154
सरं प्लीहास	66
सर वातहरं	100
सरस्स्वादुः	143
सरयूसलिलं	182
सरस्वतीजलं	181
स रुच्यो मधुरो	174
सरो विदाही	15
सर्पिः पलं	140
सर्पिः स्निग्धतर	201
सर्पिर्माहिषं	149
सर्पिरिव यव	206
सर्पिषि प्रचुरे	43
सर्वकृच्छ्रप्रशमनी	142
सर्वग्रन्थिविनाशाय	215
सर्वथा दोषजित्	203
सर्वदा गुणकृत्	101
सर्वदोषहरं	77
,,	192
,,	178
सर्वप्रयोगे	100
सर्वरोगप्रशमनी	142
सर्वव्याधिहरं	153
,,	86
सर्वानुपानानुरसं	226
सर्वामयघ्नं	120

श्लोका०	पुटम्
सर्वामयहरं	182
सर्वे संस्वेदजाः	106
सलिलं लघु	181
स लोके खर	142
सल्की तिक्त	98
सल्लकीशाक	194
स व्रीडाकर	221
सशर्करं दधि	138
ससरं निर्जलं	143
ससोपांना भवेत्	185
सस्नेहं करमथितं	145
सहकारफलं	111
„	134
सहकारभवं	151
सहनवनीतं	144
सा कस्तूरी	118
सा च श्वेता	14
सात्म्यं चाशु बलं	202
सात्म्यासात्म्य	199
साधारणं तु	180
साधारणजलं	„
साधारण्यान्मधु	167
साप्येका खरिका	118
सामुद्रं त्वाश्विने	178
सामुद्रं लघु	116
सामुद्रो गुरुः	175
सारसं पिशितं	170
सारसं सलिलं	185
सारसस्य तथा	172
सारासुखो दीर्घ	5
साराम्लं	96
सारिवा हरित	110
सार्धाढकप्रमाणं	28
सार्षपं कटु	152

श्लोका०	पुटम्
सार्षपं,पत्र	69
सा शुष्का	118
सा शुष्का	116
सा श्य मा	14
साश्चरम्माफल	121
सित रूक्षोऽति मधुरः	163
	164
सिता गव्याज्य	30
सिता च मधु	162
सितापाकेन	46
सिता पृथुक	134
सिताशीताम्बु	122
सितासितोपलायुक्त	130
सितेक्षुः	155
सितोपला	161
„	163
सिद्धमांसरसो	53
सिद्धयोग्यं	28
सिद्धां वा	19
सिद्धा पेयां	26
सिद्धामन्यत्र	128
सिद्धार्थः	18
सिद्धियोग्यं	52
सिद्धे जलेन	51
सिद्धैषा फेनिका	44
सिद्धैषा रोटिका	35
सिद्धैषा लप्सिका	34
सिद्धोऽम्ल	102
सिन्दोलं	91
सीताफलं	103
सीतिवारस्तु	71
सुकोमले	226
सुखं च मे	218
सुखप्रयोग	101

श्लोका०	पुटम्
सुगन्धया शर्करया	44
सुगन्धशालिः	4
सुगन्धा कृष्णरम्भा	89
सुगन्धि मेध्यं	115
सुगन्धिवीतं	73
सुजातं दधि	141
सुदृढं शुभ्ररूक्षं	120
सुधाश्मचूर्णं	227
सुधूतवस्त्रैरपि	225
सुधौतः प्रस्नुतः	57
सुधौतांस्तण्डुलान्	26
सुनिषण्णो हिमो	75
सुपक्वं तत्तु मधुरं	84
सुपक्वं रुचिकृत्	103
सुपक्वास्तनवः	55
सुपक्वास्स्वादु	103
सुप्तम्याकानिव	222
सुभृष्टश्चणको	25
सुभृष्टैर्निस्तुषैः	57
सुमुक्तार्द्रक	142
सुरतजमतिखेदं	56
सुवर्णमोचा	88
सुशीतो वातलो	79
सुषेणदेवेन	142
सुषेणोक्तः कथ्यते	221
सुस्निग्धं छागलं	144
सुस्निग्धमृत्तिकोपेतं	21
सुस्वादु तिक्त	169
सुस्विन्नपिष्टं	52
सूक्तमुक्तमपि	211
सूक्ष्मं कफघ्नं	125
सूक्ष्मं हरितकं	110
सूक्ष्मपत्रा तु	68
सूक्ष्मशालिस्तु	4

श्लोका०	पुटम्
सूपो विष्टम्भकः	31
सूप्यमम्लं	55
सूरणः कटुः	61
सूर्येन्दुपवनाढ्यं	189
सूक्ष्मशालिस्तु	4
सृष्टपुरीषा	39
सृष्टमूत्र	6
,,	2
सेव्यं समीर	102
सेविका तर्पिणी	30
सेहुण्डस्य दलं	75
सैन्दी सिता	168
सैन्धवं द्विविधं	116
सैन्धवं लवणं	,,
सैन्धवत्रिकटु	210
सैवातिधीवरु	67
सोऽन्यश्च कटु	16
सोऽम्लो वस्ति	143
सौगन्धिकं ज्वरादि	120
सौगन्ध्यं कुरुते	228
सौमनस्यं बलं	216
सौम्यं रसायनं	177
सौवर्णे राजते	,,
सौवीरं तु	124
,,	,,
सौवीरं फल	204
स्तन्यश्च गर्भस्थिर	4
स्तम्भमध्यस्थितः	120
स्त्रियां कटु	19
स्त्रीकेशांबु	208
स्त्रीणां भाषण	129
स्त्रीषु हर्षं	44
स्थलजाः स्वादवः	3
स्थापितं हैमने पात्रे	178
स्थाल्यां	40

श्लोकां०	पृष्ठम्
थाल्यां घृते वा	40
स्थूलस्थावंर	202
स्थूलाः स्युर्वर्तुला	46
स्थूलाजदुग्धं	132
स्थूला ततः	118
स्थौल्यं करोति	144
स्थौल्यं वृष्यं	85
स्थौल्यकान्तिकरं	108
स्थौल्याश्मरी	12
स्नानं विधाय	222
स्नानं सशर्करं	221
स्निग्धं च जन्तु	94
स्निग्धं धैर्यकरं	133
स्निग्धं निद्राकरं	170
स्निग्धं पक्वं तु	100
स्निग्धं मधुरशीतं च	136
स्निग्धं सरं	97
स्निग्धं सुगन्धं	110
स्निग्धं स्वादुतरं	80
स्निग्धत्वात्	131
स्निग्धश्च सन्तर्पण	156
स्निग्धातिगुरवो	172
स्निग्धादयो	187
स्निग्धा पथ्यां	164
स्निग्धा पुण्ड्रक	160
,,	164
स्निग्धा श्लेष्मकरी	34
स्निग्धो ग्राही	6
स्निग्धोऽन्यो	7
स्निग्धोमा स्वादु	18
स्निग्धो वर्णबला	17
स्निग्धो वृष्यो	92
स्नेहगौरव	163
स्नेहभूयाश्च	37
1081	

श्लोका०	पृष्ठम्
स्नेहयुक्तं च	193
स्नेहसिद्धं	75
स्नेहस्पर्शप्रभा	196
स्नेहाजीर्णे	209
स्नेहेन तीक्ष्णं	,,
स्पृष्टे तु कण्डू	197
स्पृहयति वारि	230
स्मृत्योजोबल	63
स्यातामुभौ	71
स्यात् काष्ठ	88
स्याच्चेतकी	101
स्यादामदोष	95
स्याद्धातकीरस	168
स्याद्यावनाळ	160
स्यान्निर्जलं शृतं	130
स्युः शर्मणे	204
स्रंसनं सतपयो	202
स्रोतः शुद्धिं	143
स्रोतो मार्दव	57
स्वच्छ भृङ्गाभ्र	120
स्वभावतश्च	38
,,	217
स्वरक्षये वापि	227
स्वर्णजीवन्तिका	70
स्वल्पत्वक्	100
स्वल्पमूत्रा	23
स्वादुः कषायः	16
स्वादुः तुशीतो	228
स्वादु स्यात्	135
स्वादु कट्वम्ल	101
स्वादुपाकरसं	85
,,	126
,,	181
स्वादुपाकरसा।	6

श्लोका०	पृष्ठम्	श्लोका०	पृष्ठम्
स्वादुपाकरसाः	130	हरितं चाय	20
स्वादुणकानिल	116	हरितं मूलकोद्भूतं	108
स्वादुपाकयाद्र	99	हरिद्रा कटु	65
स्वादु बिम्बीदलं	74	हरिद्रामार्द्रकौ	52
स्वादुरम्लविपाको	6	हरिद्रावह्निना	199
स्वादु वृष्यं	144	हरिन्मुद्गः	10
स्वादु शुभ्रोदके	21	हरीतकं परं	110
स्वादु सञ्जनयंति	216	हरीतकीति	101
स्वादूष्णा गुरवः	6	हरीतकी तु	”
स्वाद्वम्लं विशदं	110	हविर्ध्वस्तन	151
स्वाद्वम्लं सान्द्र	135	हस्तलाञ्छनया	83
स्वाद्वम्लभावात्	101	हस्तिकन्दः	63
स्वाद्वम्लस्य गुणाः	135	हस्तिकोशातकी	80
स्विन्नं दोषत्रय	91	हस्तिनीदधि	138
स्विन्नः पित्तकफौ	13	हस्तिनीनवनीतं	148
स्विन्नभक्ष्याश्च	55	हस्तिन्या मधुरं	133
स्विन्नात्तु दग्ध	25	हस्तेन चूर्णयेत्	41
स्वेदयेत्तत्के	34	हारीतं पललं	171
स्वेदवेपथु	196	हारीतमांस	199
स्वेदैर्यांति	203	हिक्का गुदाङ्कुर	167
हंसः प्रस्खलति	197	हिक्काध्मानादि	191
हन्ति गुल्मं	113	हिक्काऽरुच्यान्त्र	112
हन्ति गुल्ममतीसार	144	हिङ्गु वात	115
हन्ति गुल्मारुची	115	हितं परिमितं	223
हन्ति चक्षुर्व्रणे	84	हितमिच्छन्ति	154
हन्ति वातं	45	हिताहितत्वे	200
हन्ति शोफानिल	111	हिध्माकफातिसारघ्नं	107
हन्ति सर्वकफजान्	110	हिध्मानाहानिलश्वास	96
हन्त्यम्लपित्त	65	हिमं तु शीतलं	179
हन्याद् परमचक्षुष्यं	215	हिमकुन्दशशिप्रभ	146
हन्याद्वातं	11	हिमजा शर्करा	162
हरति पवनसङ्घं	87	हिमवच्छिखरादिभ्यो	179
हरति प्रसभं	101	हिमवन्मलयोद्भूताः	183
हरन्ति वातं	56	हिमाद्रिजायाश्च	102

श्लोका०	पृष्ठम्.	श्लोका०	पृष्ठम्.
हिमाम्बु शीतं	179	क्षारोऽम्लरससंयोगे	200
हीनमात्रं तनोः	217	क्षारोष्णकटुकं	216
हीनातिमात्रं	200	क्षितिगोमयकाष्ठेषु	107
हीनातिरिक्ता	196	क्षिप्ताप्सु निमज्जति	101
हीयते गन्धवर्णाद्यैः	,,	क्षीरं कासश्वास	129
हृद्यं कटु रसे पाके	86	क्षीरं गवाजकादेः	,,
हृद्यं क्षयास्रपवन	102	क्षीरं गव्यं	134
हृद्यं गुरुरसं	177	क्षीरं न भुञ्जीत	129
हृद्यं तिक्तं	112	क्षीरं पुनर्नवाया	122
हृद्यं मन्दाग्नि	57	क्षीरं भक्तोत्तरं	130
हृद्यं रुचिकरं	98	क्षीरं मुहूर्तं	128
हृद्योऽतिदुर्जरः	97	क्षीरं सशर्करं	,,
हृद्रोगजीर्णज्वर	61	क्षीरं साक्षात्	130
हृद्रोगेषु हितं	91	क्षीरावशेषः	128
हृष्येन्मयूरः	197	क्षीरिका दुर्जरा	80
हेमन्ते पादहीनं च	192	क्षीरिकायाः फलं	97
हेमन्ते शिशिरे	136	क्षीरे कटाहे	56
हेमपात्रे च	195	क्षीरेण सह	134
हैयङ्गवीनं	151	क्षीरे विरुद्धानि	135
होलकोऽल्पानिलो	24	क्षीरे समांशे	128
ह्रदकुल्या	175	क्षीरोद्भवं तु	147
ह्रादं तु वह्निरु	186	क्षीरोषणैः	209
क्षतक्षयहरा	164	क्षुत्तृष्णाग्लानि	57
क्षतक्षीणहितं	126	क्षुद्रं रम्भाफलं	88
क्षतास्रपित्ती	220	क्षुद्रचञ्चुश्च	72
क्षयदाहज्वरान्	70	क्षुद्रजन्त्वभिदुष्टस्य	190
क्षयोपवास	188	क्षुद्राम्रं बालं	112
क्षवः कषायमधुरः	11	क्षुधासंशुष्क	192
क्षारश्च किञ्चित्	156	क्षुपोपोदक	67
क्षाराः प्राच्येषु	201	क्षेत्रजा लवणा	69
क्षाराम्बुमत्स्या	175	क्षौद्रं तु कपिलाभासं	166
क्षारोदकं ब्रह्मतरोः	205	क्षौद्रं तु शीतलं	,,
क्षारोदकसमुत्पन्नं	21		

भोजनकुतूहले प्रथमपरिच्छेदे स्मृतानां ग्रन्थानां सूची।

	पृष्ठम्
क्रियासारः	२८.
जनार्दनमहोदयः	५८.
धन्वन्तरीयनिघण्टुः	७६.
पारिजातः	७, १०, १६, २१, ७०.
भावप्रकाशः	८, ५८.
राजनिघण्टुः	१, ३, ४, ५, ७, ८, ९—१५, १७—२३, ५१, १३३, १५५, १५६.
विष्णुपुराणम्	२२६, २२७.
हृदयदीपः	२९, ५२, ५७

GLOSSARY OF MAHRATTI TERMS

I. FOOD STUFFS, DRUGS Etc.*

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
अकरोटें	Walnut	മലയുകഫലം	அக்குரோடு	102
अनानस	Pine apple	പൃഞ്ഞിച്ചക്ക	அன்னாசி	93
अमृतफल	The fruit of Amrita	അമൃതിൻകായ്	அமிருத பழம்	94
अम्बे हळेदी	Zedoary	ചെറുകച്ചോലം	சிறு கச்சோலம்	65
अम्लवेतस	Common sorrel	ഞെരിഞ്ഞാംപുളി	புளிவஞ்சி	96
अलिता	Shell-lac	അരക്ക്	அரக்கு	117
अहीर	Eel	വ്ളാക്ക്	விலாங்கு மீன்	173
अळू	Alocasia antiquorum	ചേമ്പ്	சேப்பங்கிழங்கு	7[illegible]
आटुकलवण	Corbonate of soda.	ഉവരുപ്പ്	பூநீறு	117
आंवट वेलि	Wild citron tree	കാട്ടുമാതളനാരകം	காட்டுமொதளை	70
आवाडे	Indian sorrel	പുളിയാരൽ	புளியாரை	112

*In the preparation of this Glossary the *Oṣadhinighaṇṭu* (Malayalam) by Kumaran Krishnan, the *Bhāvaprakāśanighaṇṭu* of Bhāvamiśra (edited in the Banares Sanskrit Series) and the *Mahratti-English Dictionary* by J. T. Molesworth, have been liberally utilised.

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
आबिला	A small fish with a white body and red fins	വെളുത്ത ശരീരത്തോടും ചുവന്ന തൊങ്ങലുകളോടും കൂടിയ ഒരുതരം ചെറിയ മത്സ്യം	வெள்ளை உடலும் சிவந்த சிறகுகளும் உள்ள ஒரு வகை மீன்	174
आम्बाडा	Spondias minute	അമ്പഴം	ஒருவகை மரம்	71
आम्बाडे	A kind of Mango	കരുത്തമാങ്ങാ	ஒருவகை மாங்காய்	98
आम्बाडेल	Oil of the "आम्बाडा" seeds	കരുത്തമാങ്ങാ എണ്ണ	ஒருவகை மாங்காய் எண்ணை	154
आर्द्रमरीच	Black pepper	കുരുമുളക്	மிளகு	99
आलमास	A kind of white fish	ഒരുതരം വെളുത്ത മത്സ്യം	ஒருவகை வெள்ளைமீன்	174
आले	Ginger root	ഇഞ്ചി	இஞ்சி	65
आवला	Emblic-myrobalan	നെല്ലി	நெல்லி	97,113
आंबोती	Indian sorrel	പുളിയാരൽ	புளியாரை	69
उत्तती	Date palm	ഈന്ത (ഈന്ത)	ஈச்ச மரம்	91
उम्बरे	The fruit of the keg tree	അത്തിയാലിൻപഴം	அத்திப்பழம்	89
उष्ट्री	She-camel	പെൺഒട്ടകം	பெண் ஒட்டகம்	150

एडकी	She-ram	വലിയ കൊമ്പുള്ള പെണ്ണാട്	ஒருவகை பெண் ஆடு	148
एरण्डतैल	Castor oil	ആവണക്കെണ്ണ	ஆவணக்கெண்ணெ	152
एरण्डफल	The fruit of the castor plant	ആവണക്കിൻകുരു	ஆவணக்கு விதை	99
एला	Small cardamom	ചിറ്റേലം	சிறு ஏலம்	115
कचोरा	A species of Zedoary	കച്ചോലം	கச்சோலம்	65
कचोरा घोर	A species of Zedoary	നറുമഞ്ഞൾ	கறு மஞ்சள்	65
कटकेली	Wild plantain	മരവാഴ	மரவாழை	88
कडु तोण्डळी	Bryonia grandis	കൈപ്പൻകോവ (കാട്ടുകോവ)	கசப்புக் கோவல்	84
कडु हुञी	A variety of hairy Mordica	നൈപ്പാവൽ	நெய்ப்பாவல் (மெதுபாவல்)	85
कवोंची	Panioum brizoides	കുതിരവാലി	குதிரைவாலி	114
कदलीकन्द	Pith of the plantain	വാഴപ്പിണ്ടി	வாழைத்தண்டு	62
कमरख	Carambola	തൊലിപ്പുളി, തോരൽപുളി, ഇലിംപ		93
करञ्जतैल	Oil of smooth-leaved Ponginia	ഉങ്ങെണ്ണ	புங்கு நெய்	152
करटोळी	A kind of gourd, Momordica charantia	കാട്ടുപാവൽ	மெதுபாவல்	85

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
करवंद	Jasmine flowered Carisa	പെരുങ്ങളാവ്	பெருங்களா	89
करेपक	Muraya korniji	കരിവേപ്പ് (കറിവേപ്പ്)	கருவேப்பிலை	73
कपूर	Camphor	കർപ്പൂരം	கர்பூரம்	119
कलम्बी	Red Malabar night-shade	വലിയ വശളച്ചീര	கொடிவசளைக்கீரை	75
कलिङ्गडे	Water melon	[illegible] (കുമ്മട്ടി)	சர்க்கரை கும்மட்டி	80
कविठेल	Oil of the Wood-apple or Elephant-apple	വിളാ(വിളാവ്) എണ്ണ	விளாங்காய் எண்ணெ	155
कवीठ	Wood-apple, Elephant-apple	വിളാ (വിളാവ്)	விளாமரம்	97
कशेरु	A kind of grass, Cyperus rotundus	മുത്തങ്ങാ	முத்தக்காசு	65
कस्तूरी	Musk	കസ്തൂരി	கஸ்தூரி, மிருகமதம்	118
काकडी	A variety of Cucumber	വലിയ വെള്ളരി (ആറവാവെള്ളരി)	வெள்ளரி	78
काकडे	Mormordica Cochinchinensis	കക്കരിക്ക	கக்கரிக்காய்	98

काञ्जी	Sour gruel	കാഞ്ഞി	காடி	122
काव्या ऊंस	White Sugarcane	വെള്ളക്കരിമ്പ്	வெள்ளைக் கரும்பு	155
काण्टे गहूं	A kind of Wheat	ഒരുതരം ഗോതമ്പ്	ஒருவகை கோதுமை	8
काण्डवेलि	Heliotropium Indicum	ചങ്ങലംപരണ്ട	பிரண்டை	106
काण्डेतरवटा	A variety of oval-leaved Cassia	ഒരുതരം തകര	ஒருவகை தகரை	72
कानवसा	A kind of fish	ഒരുതരം മീൻ	ஒருவகை மீன்	174
कापूरचिणी	Cubeb Pepper	തക്കോലം	தக்கோலம்	120
कापूरेल	Essential oil of Camphor	കർപ്പൂരതൈലം	கர்ப்பூரதைலம்	154
कामोणी	Night-shade	മണിത്തക്കാളി	கருந்தக்காளி (மணத்தக்காளி)	71
कारली	A variety of hairy Mordica	പാവക്കാ.	பாவக்காய்	85
कारवली	”	ചെറുപാവക്കാ	மெதுபாவக்காய்	114
कारीशाक	A little thorny plant bearing a white nectareous flower	വയിലൂരകം	மயிர்மாணிக்கம்	74
कविठफूल	The flower of the Wood-apple	വ്ളാവിൻപൂ	விளாம்பூ	107

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
काष्ठावला	A kind of Emblic myrobalan	ഒരുതരം നെല്ലിക്കാ	ஒருவகை நெல்லிக்காய்	97
कासघदा	The Negro coffee (Round-podded Cassia)	പൊന്നാംവീരം	பொன்னாவிரை	72
कासाळू	A large variety of Callodium	കണ്ണൻചേമ്പ്	ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு	62
काळकेली	A kind of Banana	കരിങ്കദളിവാഴ	ஒருவகை வாழை	88
काळा ऊंस	A kind of Sugar-cane	നീലക്കരിമ്പ്	ஒருவகை கரும்பு	156
कुंकुमकेसर	Saffron	കുങ്കുമപ്പൂ	குங்குமப்பூ	117
कुजरि	A kind of leafy vegetable	കാട്ടുചീര	காட்டுக்கீரை	68
कुम्भा	Leucas linifolia	തുമ്പ	தும்பை	73
कूरटू	Blepharis edulis	നീരാരൽ	ஆரைக்கீரை	71

कुरी	A kind of Corn	കരീധാന്യം	ஒருவகை தானியம்	20
कुसुम्भशाक	The leaf of the Safflower (officinal carthamus)	കയുംപിൻ ശാകം	குசும்பத்தின் இலை	68
कुसुम्भे	Safflower	കുയുംപ	குசும்பவிதை	18
कुहिरीद्रक	Cowhage and cowitch	നായ്ക്കുരണയും പഴിയ കക്കൊണ്ടാഞ്ഞിയും	பூனைக்காலியும் சிறுகோவையும்	18
कुर्हीं	Ewe	പെൺആട്	பெண் ஆடு	81
कृष्णशिरक	Black Mustard.	കരിംകടുക്	கருப்புக்கடுகு	18
केना	An esculant grass	കേനാ	ஒருவகை மருந்துச்செடி	76
कोथिम्बीर	Coriander seeds	കൊത്തംപാലരി	மல்லிவிதை	73
कोळकन्द	A kind of edible root	പടകന്ദം	ஒருவகை கிழங்கு	63
क्षुद्रबदरम्	A kind of Plum	ചെറിയവന്ത	இலந்தை	94
क्षुद्रवेली	A kind of Basella	ഒരുതരം വഷളച്ചീര	ஒருவகை பசலைக்கீரை	67
खडशिम्बी	Black-seeded Dolichas	പെരുമ്പയറിപ്പയറ	ஒருவகை மொச்சைக்கொட்டை	81
खण्डतवराज	Sugar candy	ഒരുതരം കല്ക്കണ്ട്	ஒருவகை கர்க்கண்டு	165
खरी	Mule	പെൺകഴുത	பெண்கழுதை	150

Glossary I – (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
खरोस	The first week's milk of a cow	പശു പ്രസവിച്ച് 7 ദിവസം വരെയുള്ള പാൽ	கன்று போட்டு ஏழுநாள் வரையிலுள்ள பசுவின் பால்	127
खजूर	Wild Date	ഒരുതരം ഈന്തപ്പഴം	ஒருவகை ஈச்சம்பழம்	92
खर्बूज	Melon	ഒരുതരം വരിയൻ കക്കരി	பறங்கிக்காய்	80
खसखसेल	Oil of Poppy seeds	കശകശ എണ്ണ	கசகசாவின் எண்ணெ	154
खिरणी	Obtuse-leaved Mimusops	പഴമുൺപാല	பழமுண்ணிப்பாலை (நீம் பாலை)	97
खोबरेल	Cocoanut-oil	വെളിച്ചെണ്ണ	தேங்காய் எண்ணெ	154
खोबरें	Dry cocoanut kernel	കൊപ്ര	கொப்பறைதேங்காய்	91
गाजरमूल	Carrot-root	മഞ്ഞമുള്ളങ്കി	காஜர்கிழங்கு, மஞ்சள்முள்ளங்கி, காட்டுக்கிழங்கு	60
गामरु	Pimelodus gagora	ഒരുതരം മത്സ്യം (ഗഗ്ഗരമത്സ്യം)	ஒருவகைமீன்	173
गुडगुडा	Slightly saline sugar	ഒരുതരം ശർക്കര	அச்சுவெல்லம்	163
गोडतोण्डली	Large-flowered Bryonia	തൊണ്ടി	தொண்டு.	84
गोधणी	Sebesten	ചെറിയ നറുവരി	சிறுநறுவிலி	90

गोरक्षतुम्ब	A variety of White-gourd	വട്ടച്ചുര (കുടച്ചുര)	ஒருவகைச் சுரைக்காய்	158
1081 गोरक्षीरिणी	A white variety of gigantic Swallow-wort	വെള്ള എരുക്ക	வெள்ளெருக்கு	112
गोरोचना	Galt-stone Bijoor	ഗോരോചന	கோரோசனை	119
गोस्तनी	A vine with brown grapes	വലിയമുന്തിരി	பெருங்கொடிமுந்திரி	92
विष्णुक्रि	Boerhavia diffusa	തഴുതാമ	சாரணை	69
घोडी	Mare	പെൺകുതിര	பெண்குதிரை	148
घोरफड	Iguana	ഉടുമ്പ്	உடும்பு	171
चञ्चू	Water cress	നീർച്ചീര	ஒருவகைக் கீரை	72
चणकपत्र	Leaf of Bengal-gram	കടലയില	கடலை இலை	36
चतुरङ्ग परवरे	The leaves, stem, fruits and roots of Snake-gourd	പടവലത്തിന്റെ ഇല, തണ്ട്, കായ, വേര് ഇവ	புடலின் இலை, தண்டு, காய், வேர் இவை	81
चतुष्पत्री	The four-leaved Marsilea quadrifolia	ഒരുതരം നീരാരൽ	ஆரை	75
चाकवत	White Goose-foot	ചീര (വാസ്തുചീര)	சக்கிரவர்த்திக்கீரை	66
चाण्डालकन्द	A kind of root	പറയൻകിഴങ്ങ് (ഉമ്മാടൻകാച്ചിൽ)	ஒருவகைக் கிழங்கு	64

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
चान्दवेलि	A creeping plant, Ipomoss bonanox	പ്രസാരണി (തലനീളി)	முதியாகுந்தல்	72
चामकुरा	Alocasia antiquorum	ചേമ്പ്	சேப்பங்கிழங்கு	78
चारोल	Oil of the Piyal tree	മരമെണ്ണ	மூரளெண்ணை	154
चारोळ्या	The seed of Piyal	മുറോകര	மூரள்விதை	97
चिंचा	Tamarind tree	കോൽപുളി, വാളമ്പുളി, വടക്കൻപുളി	புளியமரம்	98
चिभट	Cucumis mormordica	വെള്ളത്തവെള്ളരി	ஒருவகை வெள்ளரி	114
चिलबीज	Clearing Nut, nut which clears water	തേറ്റാംപരൽ	தேற்றுங்கொட்டை	112
चीनकर्पूर	A kind of Camphor	ചീനക്കർപ്പൂരം	சீனக்கர்ப்பூரம்	120
चील	Purple Goose-foot	ചുവന്നവാസ്തുചീര	ஒருவகைச் சவந்தகீரை	66
चीवलीचोल	A kind of leafy vegetable	ചിവല്ലികാ	ஒருவகைக் கீரை	73
चुका	Wood-Sorrel	പുളിയാരൽ	புளியாரை	66
चोर निम्बू	A kind of Lemon	ഒരുതരം നാരകം	ஒருவகை நார்த்தை	96

च्यवलीच्या सेंगा	Chinese Dolichos.	വലിയ ഉഴുന്ന്	காராமணி	82
जम्बीर	Lemon	ചെറുനാരകം	எலுமிச்சை	96
जवस	Common Flax	അതസി	காட்டாளி விதை	17
जवादि	Civet	പച്ചപ്പുഴുവ്	புழுகு	120
जाम्बूल	Jambir tree, Rose-apple tree	ഞാവൽ	நாவல்	99
जायपत्री	Mace	ജാതിപത്രി	ஜாதிபத்திரி	120
जायफल	Nut-meg	ജാതിക്കാ	ஜாதிக்காய்	120
जीरें	Cumin-seed	ജീരകം	சீரகம்	115
जोंधल्या ऊंसा चा रस	A kind of sugar	ചോളക്കരിംപിൻനീര്	சோளக்கரிம்பின் சாறு	158
जोंधल्या चा गुळ	A kind of sugar	ചോളം ശർക്കര (പഞ്ചസാര)	சோளச்சக்கரை	160
ज्योतिष्मती तैल	Oil of the seeds of the Slaff tree	ചെറുപുന്നയരിയുടെ എണ്ണ	வாலுளவை எண்ணெ	153
टमरु	Ebony	പനച്ചി	தும்பிகை	89
डोणी चें लवण	A kind of salt	മരക്കലഉപ്പ്	ஒருவகை உப்பு	117
डोरली	Prickly-stemmed or round Brinjal, Solanum insanum	ചെറുവഴുതിന	முள்ளுக்கத்திரி	36, 114
डोरली वांगी	A sort of Brinjal	തൈതരം വഴുതിന	பெரிய முள்ளுக்கத்தி	86

Glossary I – (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
तज	Cinnamon bark	ഇലവങ്ങം	லவங்கப் பட்டை	177
तरवटा	Oval-leaved Cassia	തകര	தகரை	72
तवराज	A kind of sugar made of यवास	യവാസശർക്കര	ஒருவகைச் சீனி	34
तांदुलजा	Prickly Amaranth	ചെറുചീര	சிறு கீரை	69
तांबडा ऊंस	A kind of Sugar–cane	ഒരുതരം കരിമ്പ്	ஒருவகைக் கரும்பு	156
तांबडु	A species of red fish	ചെമ്മീൻ	ஒருவகை மீன்	174
ताल	Palm tree	പന	பனை மரம்	103
तिलवणी	Ocymum gratissimum	ആട്ടുനാറിവേള	நாயர்வேளை	72
तुरीचें तेल	Oil of Pigeon-pea	തുവരതൈലം	துவரை எண்ணெய்	153
तूत	Mulberry tree	കാട്ടുർയാവ്	மழுகட்டைச் செடி	100
तोण्डली	The large-flowered Bryonia	കോവൽ	கோவை	108
तोरणें	Zizyphus jujuba	ഒരുതരം ലന്ത	ஒருவகை இலந்தை	100
तौसी काकडी	A kind of Cucumber	ഒരുതരം വെള്ളരി	ஒருவகை வெள்ளரி	79
त्रिपर्णीकन्द	The root of Bow-string hemp	നാറൻകിഴങ്ങ്	ஒருவகைக் கிழங்கு	64

थोरचवळे	A bean, Dolichos cat-jang	പെരുംപയറ്	பெரும்பயறு	11
थोर मरसी	A kind of leafy vegetable	മധുരം ചീര	ஒருவகைக் கீரை	68
थोर वांगे	Brinjal or Egg-palnt	കൊടി വഴുതിന	கத்திரி	85
थोर सेउप	Dill-seed	ശതകുപ്പ	பெருஞ்சதகுப்பை	115
दाडिम	Pomegranate	താളിമാതളം	மாதுளை	92
दिंडसे	A kind of Cucumber	കരുട്ടുവെള്ളരി	ஒருவகை வெள்ளரி	79
दूध-भोंपळा	A variety of White-gourd	പാൽച്ചുര	ஒருவகைச் சுரைக்காய்	80
देवडांगर	A variety of Cucumber	ആനക്കൊമ്പൻവെള്ളരി	பாலைக்கொம்பன்வெள்ளரி	78
देवसाळी	Wild rice	വരിനെല്ല്	நீவாரம்	20
दोडकी	Acuteangled Cucumber	വരിപ്പീച്ചിൽ, പീരം	தும்மட்டி	110
दोडी	Asclepias volubilis	അടപതിയൻകായ്	சீவந்தில தையின் காய்	99
दोन्ही घेवडे	The two kinds of Pulse	ചെറിയ ഞെരമയും, വലിയ ഉഴുന്നും	இரண்டுவகை மொச்சை	81
दोही फाजी	A kind of leafy vegetable	ചെറിയമറിക്കന്നിയും മറിക്കന്നായും	பொத்திக்கீரை	70
दोही राजगिरे	Amaranthus polygamus or pendulas	രാജഗിരാ	ஒருவகைக் கீரை	67

Glossary I—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
द्राक्षे	Grape	മുന്തിരി	கொடிமுந்திரி	93
द्वीपद्राक्षे	Raisins	ഒരുതരം ദ്രാക്ഷ	ஒருவகை முந்திரி	93
धरणीकन्द	A kind of edible root	നിലക്കിഴങ്ങ്	ஒருவகைக் கிழங்கு	63
घाकुटी मरधी	A kind of Basella	ഒരുതരം ചീര	ஒருவகைக் கீரை	63
घाकुटेचवळे	Chinese Dolichos	വലിയഉഴുന്ന്	பெரிய உழுந்து	11
नकुलीकन्द	Artemisia vulgaris	ചിററരത്ത	சிறு சர்பாக்ஷி	65
नागकेसर	Mesua Roxburghii	നാഗപ്പൂവ്	நாகப்பூ	117
नाचणे	Thick-spiked Eleusine	[illegible]	ஒருவகை வரகு	20
नारङ्ग	Orange	മധുരനാരങ്ങ	ஆறஞ்சு	95
नारेल	Cocoanut	തേങ്ങ	தேங்காய்	90
नालिकं	Carchorus Oiltarius	തണ്ടൻചീര	தண்டுக்கீரை	74
निम्बतैल	Neem-oil	വേപ്പെണ്ണ	வேப்பெண்ணை	153
निम्बू	Lemon	ചെറുനാരകം	எலுமிச்சை	95, 111
निर्गुण्डी पुष्पे	Flower of the five-leaved chaste tree	നൊച്ചിപ്പൂവ്	நொச்சிப்பூ	107
नीलाळू	A kind of Alocasia	കരിഞ്ചേമ്പ്	ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு	62

रनवार्ङ्ग	Milk-hedge plant, Prickly pear	ചതുരക്കള്ളി	சதுரக்கள்ளி	75
नीलवृन्ताक	Brinjal	ഒരുതരം തക്കാളിവഴുതിന	ஒருவகைக் கத்திரிக்காய்	86
नेपती	Caper	കരിം.	கறிமுள்ளி	99
पक्व पनस	Jack-fruit	പഴുത്തചക്ക	பிலாப்பழம்	83
पटवलें	Snake-gourd	വലിയപടവലം	புடலங்காய்	81
पटोली	A kind of Snake-gourd	ഒരുകപ്പൻ പടവലം	கய்ப்புப் புடலங்காய்	81
पटोलसदृश वालुक	A kind of Cucumber	ചീനവെള്ളരി	ஒருவகை வெள்ளரி	79
पत्रज	Folia malabathy	പച്ചില (സമുദ്രപച്ച)	பச்சிலை	117
पाठस	A kind of big fish	ഒരുതരം വലിയമത്സ്യം	ஒருவகை மீன்	174
पाटलीपुष्पें	The trumpet flower	പാതിരിപ്പൂവ്		107
पाणी आवळा	Emblic-myrobalan	പഴുത്തനെല്ലിക്ക	பழுத்த நெல்லிக்காய்	97
पाथरी	A wild pot-herb, Elephantopus scaber	ഗോവോചാമി	வெள்ளை அருகம்புல்	73
पानीयालु	A kind of Alocasia	നീർച്ചേമ്പ് (കുളത്തിൽചേമ്പ്)	ஒருவகைச் சேப்பங்கிழங்கு	62
पानीयतांदूळजा	An aquatic Amaranthus	നീർക്കുപ്പച്ചീര	தண்ணீரில் வளரும் ஒருவகைக் கீரை	69
पारस दोडका	Acute-angled Cucumber	വരിപ്പീച്ചിൽ (പീരം)	பீர்க்கங்காய்	80
पालक	Spinage	ചെഞ്ചീര	ஒருவகைக் கீரை	66
पालक्षेट	A kind of sugar candy	ഒരുതരം കൽക്കണ്ട്	ஒருவகைக் கல்க்கண்டு	164

Glossary I—(contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
पिण्डारें	The fruit of Flacourtia ramontchi	വയ്യങ്കതക്	கருமுருக்கை	105
पिण्डालू	A white variety of Alocasia	പണ്ടാളൻചേമ്പ്	ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு	62
पित्तपापडा	Justicia procumbance	പർപ്പടകപ്പുല്ല്	பர்ப்படம் (ஒருமருந்துப்பூடு)	75
पिंपरे	Fruit of poplar-leaved Fig tree	അരയാലിൻപഴം	அரசின் பழம்	89
पिंपलगा	Fig tree	അരയാൽ	அரசு	71
पिंपली	Long pepper	തിപ്പലി	திப்பலி	116
पुंड्र ऊंस	A kind of sugar-cane	പുണ്ഡ്രികക്കരിമ്പ്	ஒருவகைக்கரும்பு	156
पूगीफल	Betel-nut	അടക്ക	பாக்கு	91
पेण्ड	Oil-cake of Sesamum	എള്ളിൻപിണ്ണാക്ക്	எள்ளுப்பிண்ணாக்கு	17
पेंड खजूर	A kind of Date	ഒരുതരം പേരീത്തംപഴം	ஒருவகைப்பேரீச்சம்பழம்	92
पोकळा	A pot-herb of the Amaranthus variety	ഒരുതരം ചീര	ஒருவகைக் கீரை	67
*पोपया	Papaya	പപ്പക്കാ	பப்பளிக்காய்	105

1081

फणस	Jack-fruit	ചക്ക, ചക്കപ്പഴം	பலாக்காய், பழம்	83
फांपटें	Pavetta Indica	പാവട്ട	பாவட்டை	113
फोडा[illegible]	A kind of Alocasia	ഒരുതരം ചേമ്പിൻകിഴങ്ങ്	ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு	62
बडहर	A kind of Bread-fruit tree, Artocarpus lacncha	അയനിച്ചക്ക	ஈரப்பிலா, ஆசினி	84
बथुवा	White goose-foot	വെളുത്ത ചെറിയവാസ്തുച്ചീര	வெள்ளைக் கீரை	66
बसला	Indian spinach	തോട്ടച്ചീര	வசளைக் கீரை	67, 198
बाठाणे	Field pea	പട്ടാണിക്കടല	பொட்டாணிக்கடலை	13
बाठाण्याची पत्रे	The leaf of field pea	പട്ടാണിക്കടലയില	பொட்டாணிக்கடலைஇலை	76
बाताम	Sweet and bitter almond	വദാം	வாதுமை	95
बाचीरु	A kind of fish	ഒരുതരം മീൻ	ஒருவகை மீன்	173
बांधि	Asiatic Pennywort	ചെറിയ ബ്രഹ്മി	ஒருவகை வல்லாரை	72
बालखेड	Sugar candy	കല്ക്കണ്ട്	கற்கண்டு	163
बालदण्ड	Pith of the plantain	വാഴപ്പിണ്ടി	வாழைத்தண்டு	106
बालाम्बा (बालाम्र)	Mango	മാങ്ങാ	மாங்காய்	103, 111
बालाम्बु	A kind of fish	വാള	ஒருவகை மீன்	173
बिम्बांपत्र	The leaf of the large-flowered Bryonia	നല്ലകോവയില	கோவை இலை	74

Glossary I — (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
बिल्वफल	The fruit of the Bengal quince	കൂവളക്കായ്	வில்வக்காய்	98, 113
बीजतैल	Oil of the seeds	കുരുക്കളിൽ നിന്നെടുക്കുന്ന എണ്ണ	விதைகளின் எண்ணை	154
बेलतैल	Oil of the Bengal quince seeds	കൂവളവിത്തിൽനിന്നും എടുക്കുന്ന എണ്ണ	வில்வவிதையிலின்று எடுக்கிற எண்ணை	154
ब्राह्मी	Indian Pennywort	ബ്രഹ്മി	வல்லாரை	73
मारसिंग	Bison	കടമാൻ	கவிழ்த்தலையாய் போகின்ற புருஷமான்	171
भूबदरी	A kind of Plum	ചെറിയ വന്ത	இலந்தை	94
भेण्डी	Ladies' finger	വെണ്ട	வெண்டை	87
भेलसेद	A kind of cucumber	ഒരുതരം വെള്ളരി	ஒருவகை வெள்ளரிக்காய்	79
भोंकरे	Narrow-leaved sepistun	നറുവരി	நறுவிலி, நறுவுளி	113
भोंकरे सेलवण्टी	The fruit of the narrow-leaved sepistun	നറുവരിപ്പഴം	நறுவிலிப் பழம்	90
भौंवरि चालि		ഭേരചില		106, 114

भोपनी	Salvinia cucullata	എലിച്ചെവി	கொடியார் கூந்தல், எலி பாது	70
भोपतुम्बी	Bottle gourd	നിലച്ചുര	நிலச்சுரை	30
मक्का	A kind of Maize	ഒരുതരം ചോളം	ஒருவகைச் சோளம்	9
मठा	Aconite-leaved kidney Bean	കാട്ടുപയറ്	காட்டு பயறு	16
मधुकाकडी	A kind of citron	മധുരമാതളനാരകം	ஒருவகை மாதளநாரகம்	95
मरीच	Black Pepper	കുരുമുളക്	மிளகு	116
मलांची घोळ	A kind of Purslane	ഒരുതരം ഞൊളിച്ചീര	ஒருவகை இலைக்கீரை	69
मलांची वालुक	Cucumber	വെള്ളരി	வெள்ளரிக்காய்	79
मस्तु	Whey	തൈർവെള്ളം	தயிரிலுள்ள ஜலம்	143
महाळुङ्ग	Citrus Acida	മാതളനാരകം	கும்மட்டி மாதுளை, துரிஞ்சு நாரத்தம்	111
महिषीकन्द	A kind of edible root	എരുമക്കിഴങ്ങ്	ஒருவகைக் கிழங்கு	63
माधूक पुष्प	The flower of Ellopa	ഇലുപ്പപ്പൂവ്	இலுப்பைப் பூ	107
मांठ	Amaranthus oleraceus	ചെറുചെഞ്ചീര	ஒருவகைக் கீரை	67
मांठे मूळे	The root of Amaranthus oleraceus	ചെറുചഞ്ചീരകിഴങ്ങ്	கீரைக் கிழங்கு	64
मावणमूल	The Myrobalan	മാകന്ദി		109

Glossary I — (contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
मार्याणफूल	Myrobalan	മാകന്ദി		60
कालाकन्द	A species of bulbous plant	മാചക്കിഴങ്ങ്	மாலைக்கிழங்கு	63
माहोलुंग	Citron tree	മാതളനാരകം	குமட்டிமாதுளை, துரிஞ்சு நாரத்தம்	95
मिरशेंगा	A pod of chilli	വറ്റൽമുളക്	முளகுவற்றல்	116
मुखाळू	A species of Arum	വെട്ടുചേമ്പ്	ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு	62
मुङ्गूस	Mungoose	കീരി	கீரி	171
मूळकपत्र	Radish	മുള്ളങ്കി	முள்ளங்கி	75
मलकदोरत	Radish dried in sun-light	മുള്ളങ്കിവറ്റൽ	முள்ளங்கிவற்றல்	108
रूक्सोण्डेकायी	The plant Calatropis gigantea	ഒരുതരം എരുക്ക്	ஒருவகை எருக்கு	112
मेढा	An ewe	പെണ്ണാട്	பெண் ஆடு	148
मेथी	Fenugreek	ഉലുവാ	வெந்தயம்	73

मैदा	Wheat-flour	ഗോതമ്പുമാവ്	கோதுமை மாவு	33
मोटी वेली	Basella cardifolia	വലിയവശളച്ചീര	கொடிவசளைக் கீரை	67
मोंखा	A kind of tree	മുഷ്കകവൃക്ഷം, ഫലം	காட்டுப்பருத்தி	90
मोह	A kind of cocoanut	ഒരുതരം തേങ്ങാ	ஒருவகை தேங்காய்	91
मोहरी	Mustard	കടുക്	கடுகு	18
मोहरीपत्र	The leaf of Mustard	കടുകില	கடுகு இலை	69
मोहरेल	Oil of Mustard	കടുകെണ്ണ	கடுகு எண்ணை	153
मोहबकान्दे	A white variety of Alocasia	പിണ്ഡാളൻചേമ്പ്	ஒருவகை சேப்பங்கிழங்கு	62
मोहेल	Ellopa Oil	ഇരിപ്പ എണ്ണ	இலுப்பை எண்ணை	155
मेसल	Common Flax seed oil	അതശി എണ്ണ	அகிசி எண்ணை	152
रक्तपलाण्डु	Onion	ചുവന്നുള്ളി	வெங்காயம்	61
रक्तशिग्रु	A kind of Horse radish tree or Drumstick	ചെമ്മുരിങ്ങ	செம்முருங்கை	82
रक्तसूरण	A kind of yam	ചേന	கரணைக்கிழங்கு	61
रक्तागस्त्यपत्र	The leaf f red flowered Agita	ചുവന്നപൂവുള്ള അകത്തിയുടെ ഇല	சிவந்தபூவுடைய அகத்திக் கீரை	74
रक्तालु	Sweet potato	വാകച്ചുമ്പ് (ചീനിക്കിഴങ്ങ്)	சக்கரைவள்ளிக்கிழங்கு	62
रक्तदाजी	A kind of Sugar-cane	ഒരുതരം കരിമ്പ്	ஒருவகை கரும்பு	157

Glossary I — (contd)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
राजकुळथी	Four-leaved Cassia	കാട്ടുമുതിര	காட்டுக்கொள்ளு	15
रानघोळ	Wild Purslane	കാട്ടുകൊഴിച്ചീര	காட்டு இலக்கீரை	69
रानवेली	A wild variety of Basella	കാട്ടുവശള	காட்டு வசளைக்கீரை	67
रान शेप	Wild Dill-seed plant	കാട്ടുശതകുപ്പ	சதகுப்பை	68
राय आवळा	A fruit, chillie millie or Cicca disticha	ചലചലിക്കായ്		97
राय बोरें	A kind of Plum	വലിയലന്ത	பெரிய இலந்தை	94
राय भोग	A kind of rice of superior quality (grown in Andhra)	ആന്ധ്ര (തെലുങ്ക്) ദേശത്തുണ്ടാകുന്ന ഒരുതരം അരി	தெலுங்குநாட்டில் விளையும் ஒருவகை அரிசி	3
राळीचे झाड	Boswellia thurifera	ഈന്തിൻവൃക്ഷം	யானைவணங்கி	194
राळा तैल	Oil of yellow resin	ചെഞ്ചല്യത്തിന്റെ എണ്ണ		154
राळे	Millet	തിന	தினை	19
रिंगणी	Solanum jacquini	കണ്ടകാരിച്ചുണ്ട	கண்டங்கத்திரி	86, 114

रोहितमत्स्य	A kind of fish	ഒരുതരം മീൻ	ஒருவகை மீன்	173
लटोरा	White maize	വെളുത്തചോളം	வெண்சோளம்	9
लवङ्ग	Cloves	എലവങ്ങം	லவங்கம்	130
लक्ष्मणाकन्द	Uraria lagopodides	തിരുതാളി		64
लाङ्क	Chickling Vetch	മുന്നമുഴുങ്ങ കടല	ஒருவகைக் கடலை	14
वदाम	Sweet and bitter Almond	വദാമ	வாதுமை	102
वनकुसुम्भ	Wild Safflower	കാട്ടുകയ്യുംപ	காட்டுகுசும்பம்	68
वनमार्याणमूल	Myrobalan	മാകന്ദി		110
वनमाहोलुङ्ग	Wild Citron tree	കാട്ടുമാതളനാരകം (മധുകിനാരകം)	வள்ளி நாரத்தை	95
वरयी	A kind of inferior grain, Paspalum frumenteceum	കരിംകുവരനെല്ല്	ஒருவகை வரகு	20
वञ्जु	A kind of creeping plant with succulent leaves	നാർതാവൽ	நத்தைச்சுரி	69
वाकुची गोवारी	Esculant flacourtia	കാർകോകിൽ	கார்போக அரிசி	82
वाटोला मूळा	Carrot root	വട്ടമുള്ളങ്കി	வட்டமுள்ளங்கி	59

Glossary I — (contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
वाफेसुकलें लवण	Fossil salt	പൊടിയുപ്പ്	சவுட்டுப்பு	117
चारतोंडें	The fruit of Asleracantha longifolia	വികങ്കം	நாருமுருங்கை	99
नाराहीकन्द	A kind of yam	പന്നികിഴങ്ങു	மருள்க் கிழங்கு	63
वार्त्ताकफल	Brinjal	തക്കരേവഴുതിന	கத்திரிக்காய்	114
बालखेट	Same as पालखेट			163
वासेनि	Coculus cordifolius	ചിററമൃത	சீந்தில்கொடி	70
विदारीकन्द	The root of a creeping plant, Convovulus paniculatus	മുതക്ക്	பிறளி	63
विष्णुकन्द	A kind of edible root	വിഷ്ണുകന്ദം	ஒருவகைக் கிழங்கு	63
वेल्ल:	A kind of bean	ചെറിയ അമര	மொச்சைக் கொட்டை	15
वोवापत्र	The leaf of Bishops weed seeds	കുറാശാണി	குருசானி ஓமம்	75
वंशाङ्कुर	Shoot of a bamboo	മുളംകൂമ്പ്	மூங்கில் குருத்து	77,114

वोंवा	A kind of bad barley	ഒരുതരം ചീത്തയാർമ്പിരി	ஒருவகை கெட்டதான பார்லி அரிசி	115
व्याहडे	Beleric myrobalan	താന്നി	தான்றி மரம்	102, 112
व्याहडेल	Oil of Beleric myrobalan	താന്നിഎണ്ണ	தான்றி எண்ணெ	153
शमीच्या सेंगा	The fruit of Mimosa suma	വന്നി	வன்னி மரம்	115
शारदचिर्भिट:	A kind of cucumber	വയൽക്കപ്പള്ളരി	வயல் வெள்ளரிக்காய்	79
शाळू	A kind of maize	ഒരുതരം ചോളം	ஒருவகைச் சோளம்	9
शाल्मलीपुष्प	The flower of the Silk cotton tree	എലവൻപഞ്ഞിപ്പൂവ്	இலவம்பருத்திப்பூ	107
शिरसपत्र	The leaf of a kind of Mustard	ഒരുതരം കടുകിന്റെ ഇല	ஒருவகைக் கடுகின் இலை	69
शिरा दोडका	A variety of cucumber having streaks	ഒരുതരം പീരം	ஒருவகைத் தும்மட்டி	81
शीकेकायी	Acacia concinna	പുളിഞ്ചി	புளிஞ்சிக்காய்	74
शुण्ठी	Dry ginger	ചുക്ക്	சுக்கு	116
श्वेतलसण	Garlic root	വെളുള്ളി	வெளுத்த உள்ளிப்பூண்டு	60

1801

Glossary I—(contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
श्वेतचोरली	White brinjal	വെളുത്ത കണ്ടകാരിച്ചുണ്ട	வெள்ளைக் கண்டங்கத்திரி	86
श्वेतपलाण्डु	A kind of Onion	ഒരുതരം ഉള്ളി	வெங்காயம்	61
श्वेतवृन्ताक	A kind of white Brinjal	വെളുത്ത ചെറുവഴുതിന	வெள்ளைக்கத்திரி	87
श्वेतसर्षप	White Mustard	വെൺകടുക്	வெண்கடுகு	18
श्वेतसूरण	White yam	വെളുത്ത ചേന	வெள்ளைக்கரணைக்கிழங்கு	61
श्वेतागस्त्यपत्र	The leaf of white flowered Agita	വെളുത്തപൂവുള്ള അകത്തിയുടെ ഇല	வெள்ளைப்பூவுடைய அகத்திக்கீரை	74
षड्भुजा कर्कटी	A kind of Cucumber	വരിയൻകക്കരി	கக்கரிக்காய்	78
सगळू	A kind of fish	ഒരുതരം മീൻ	ஒருவகை மீன்	173
सजगुरे	A kind of Maize	ഒരുതരം ചോളം	ஒருவகைச் சோளம்	10
सण	Flax, Hemp	ചണം	சணம்பு	71
सरांटे	Tribulus terrestris	ഞെരിഞ്ഞിൽ	நெரிஞ்சல்	71
सर्षपनाल	The stalk of Mustard	കടുകുതണ്ടു	கடுகுத்தண்டு	106
साखरनिम्बू	Swce tlime	മധുരനാരകം	சர்க்கரை நாரத்தை	96

सांवरीकन्द	The root of the Silk-cotton tree	എലവൻപഞ്ഞിക്കിഴങ്ങ്	இலவின் கிழங்கு	64
1081 सावे	A kind of cultivated Millet (Panicum frumenteceum)	ചാമ	சாமை	19
साय	Cream	പാൽപാട	பால் ஆடை	130
साराम्ल	Tamarind	ചാണപ്പുളി	சாணைப்புளி	96
सालफल	The fruit of Bosvallia thurifera	ഈന്തിൽപഴം	பரிணவணங்கி	98, 116
सिंघाटे	Water-caltrop	വൻകൊട്ട(വാൽപട്ട, വാൽവട്ട		65
सिरसेल	Mustard-oil	കടുകെണ്ണ	கடுகெண்ணெ	152
सुषसुष	Marsilea qudrifolia	ഒരുതരം നീരാരൽ	ஒருவகை ஆரை	75
सुणेचिल	A kind of pot-herb with edible leaves.	നായിച്ചീര		66
सूक्ष्मवांगी	A kind of Brinjal	കണ്ടകാരിച്ചുണ്ട	சுண்டைக்காய்	86
सेउगपत्रें	The leaf of Horse-radish tre	മുരിങ്ങയില	முருங்கை இலை	66
स्नेहप	The leaf of Dill-seed	ശതകുപ്പയില	பெருஞ்சதகுப்பை இலை	68
सेतीचे घोळ	Purslane	തൊമ്മിച്ചീര	இலைக்கீரை	69

Glossary I—(contd).

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
शेन्दणी	A kind of cucumber	ഒരുതരം വെള്ളരി	ஒருவகை வெள்ளரிக்காய்	79
शेर	Milk-hedge plant, Prickly pear	ചതുരക്കള്ളി	சதுரக்கள்ளி	75
शेळी	She-goat	പെണ്ണാട്	பெண் ஆடு	148
सेब	Apple	ആപ്പിൾ	ஆப்பிள்	102
शेवगेल	Oil of Horse radish seed	മുരിങ്ങഎണ്ണ	முருங்கை எண்ணை	153
सैन्धव	Common salt	ഉപ്പ്	உப்பு	116
सोण्ठीमुला	Carrot-root	ചണ്ണമുള്ളങ്കി	ஒருவகை முள்ளங்கி	59
सोण्डेकायी		ചുണ്ടക്കാ	சுண்டைக்காய்	112
सोन केली	A kind of Plantain	ഒരുതരം വാഴ	ஒருவகை வாழை	88
सोने गहूं	A kind of wheat	ഒരുതരം ഗോതമ്പു	ஒருவகை கோதுமை	7
हरिणवेलि	Sarasa-parila	അടപതിയൻ	சீவந்தி லதை	70
हरिद्रा	Turmeric	മഞ്ഞൾ	மஞ்சள்	65
हस्तिकन्द	A kind of edible root	മാറാംപു	ஒருவகைக் கிழங்கு	63

हस्तिणी	She-elephant	പിടിയാന	பெண்யானை	I48
हंसीफळ	The fruit of Flacourtia sapida	വികങ്കതം	நாருமுருங்கை	99
हारक	Kodra	വരക്	வரகு	20
हिङ्गणेल	Delil oil	ഓടലെണ്ണ	இங்குணநெய்	153
हिङ्गु	Asafoetida	കായം	பெருங்காயம்	115
हिरडेल	Oil of black myrobalans	കടുക്കാഎണ്ണ	கடுக்காயெண்ணெ	153
हिंवराच्या सेंगा	The fruit of Vachellia farnesina	കരിവേലംപഴം	கருவேலம்பழம்	115
हुलवेले	Horse-gram	മുതിര	கொள்ளு	15
हेमहरिणवेलि	A kind of Sarasaparila	മഞ്ഞപ്പൂവുള്ള അടവതിയൻ	ஒருவகை ஜீவந்தி	70
होनगुन्दा	A kind of Soma plant	മീനങ്ങാണി		73
हैंसाळु	A kind of fish	ഒരുതരം മീൻ	ஒருவகை மீன்	174

II. PREPARATIONS

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
अंगारपोळी	Bread made of wheat flour.	ഗോതമ്പുകൊണ്ടുണ്ടാക്കപ്പെട്ടതും തീക്കനലിൽ ചുട്ടെടുക്കപ്പെട്ടതുമായ ഒരുതരം ഭക്ഷ്യം (ഗോതമ്പുറൊട്ടി)	கோதுமை மாவினால் செய்ததும் கனலில் சுடப்பட்டதுமான ஒரு பக்ஷணம் (கோதுமை ரொட்டி)	35
अीतरस (अपाल)	A cake made of rice flour mixed with molten molasses and fried in ghee.	ശർക്കരപ്പാകിൽ അരിമാവ് ചേർത്ത് വടയുടെ ആകൃതിയിൽ നെയ്യിൽ വറുത്തെടുക്കുന്ന ഒരുതരം ഭക്ഷ്യം	அதிரசம்	51
अनारसे	A cake made of a paste of rice flour and sugar slightly spread out and studded with sesamum on the sides	അരിമാവും പഞ്ചസാരയും ചേർത്ത് നെയ്യിൽ വറുത്ത ഒരുതരം പലഹാരം	ஒருவகை அதிரசம்	50

Glossary II— *(contd.)*

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
[illegible]	The flour of Black-gram is made into a paste, spread out in Betel-leaf and cooked in steam; it is then taken out and fried in oil.	വെററിലയിൽ ഉഴുന്നുമാവു പരത്തി ആവിയിൽവേവിച്ചെടുത്ത് എണ്ണയിൽ വറക്കുന്നു	வெற்றிலையில் உளுத்தம் வை புரட்டி ஆவியில் வேக வைத்து எண்ணெயில் வறுத்தது	40
आम्रपोळी	The juice of the Mango fruit spread in mats in successive layers, dried in the sun and taken out in rolls.	മാന്തിര	மாத்திரை	105
आम्रहरीतकम्	Mango fruit cut into slices and dried.	അടമാങ്ങാ	மாங்காய் வற்றல்	108

आमलवटे	The juice of Embric myrobalan fruit mixed with roasted flour of rice and sesamum and asafoetida and spread out into thin circular pieces.	നെല്ലിക്കാവടകം	நெல்லிக்காய் வடகம்	39
[illegible]	A kind of cooked food containing rice, meat, brinjal, lime, asafoetida etc.	അരിയും കത്തിരിക്കായും മാംസവും ചേർത്തു കായം, ലവങ്കം, മുളക്, നെയ്യ് മുതലായവയും ഇട്ട് പാകംചെയ്യുന്ന ഒരു തരം അന്നം	அரிசி, கத்தரிக்காய், மாமிசம் இவையுடன், காயம், மிளகு, நெய் உப்பு இவை சேர்த்து வேவித்து செய்கிற ஒரு வகை அன்னம்	52
[illegible]	"Pappadas" of wheat baked by putting over hot earthenware pots.	ഗോതമ്പുമാവ് പർപ്പടംപോലെയുള്ള ആകൃതിയിൽ ഉണ്ടാക്കിതീയിൽ ചുട്ടമൺപാത്രത്തിന്റെ മുകളിൽ ഇട്ട് വേവിച്ച്	கோதுமை மாவினால் அப்பளாம் செய்து தீயில் சுட்ட மண்பாத்திரத்தின் மீது வைத்து	55

Glossary II – *(contd.)*

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
		എടുക്കുന്ന ഒരുതരം ഭക്ഷ്യസാധനം	வெந்து எடுக்கிற ஒருவகை பக்ஷணம்	
इडली	A viscous mixture of the paste of the flour of rice and a pulse like black–gram, ground with water and cooked in steam	ഇഡ്ഡലി	இட்டலி	45
[illegible]	Thick 'polies made with wheat flour are roasted in iron plates and then baked in fire. (Bread)	ഗോതമ്പുമാവുകൊണ്ട് ഘനമായി പോളിയുടെ ആകൃതിയിൽ ഉണ്ടാക്കിയതും ഇരുമ്പുദോശക്കല്ലിൽ വേവിച്ചതും പിന്നീട് തീയിൽ ചുട്ടെടുത്തതുമായ ഒരുതരം ഭക്ഷ്യസാധനം (ഒരുതരം റൊട്ടി)	கோதுமை மாவை கனமாக போளி போல்வட்டமா அதை முதலில் தோசைக்கல்லிலும் பிறகு கனலிலும் வெந்தெடுத்த ஒருவகை பக்ஷணம் (ரொட்டி,	35

उडिदाची फळे	Cooked balls of the flour of black gram.	പാകംചെയ്ത ഉഴുന്നമാവുണ്ട	வெந்த உளுத்தம்மாவுண்டை	46
वडा	Balls made of flour mixed with water	മാവുണ്ട	மாவுண்டை	33
वसंडे	Soaked bengal gram fried in oil or ghee mixed with salt.	കടലച്ചുണ്ടൽ	கடலைச்சுண்டல்	25
उला	Half roasted pulse.	പൊരികടല മുതലായവ	பொரிகடலை முதலியவை	24
कचोरी	Wheat flour mixed with ghee, then taken as small balls, spread out and fried in ghee.	ഗോതമ്പുമാവിൽ നെയ്യ് ചേർത്ത് ചെറിയ ഉണ്ടകളായിഎടുത്തു പരത്തി നെയ്യിൽപൊരിച്ചത	கோதுமை மாவுடன் நெய் சேர்த்து சிறிய உருண்டைகள் பண்ணி பிறகு அவ்வகளை நெய்யில் வறுத்து எடுப்பது	54
[illegible]	The flour of wheat and bengal gram mixed with ghee and then made into a paste	കടലമാവും ഗോതമ്പുമാവുംനെയ്യുംചേർത്തുചിക്കി അല്പം വെള്ളംഒഴിച്ചു നല്ലവണ്ണംമർദ്ദിച്ചുഉരുട്ടി നെയ്യിൽ പരത്തി	கடலைமாவும் கோதுமை மாவும் நெய்யும் சேர்த்துப் பிசைந்து பிற்பாடு தண்ணீர் விட்டு நன்றாய்	54

Glossary II—(*contd.*)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	with water, and fried in ghee.	ടുന്ന ഒരുതരം ഭക്ഷ്യസാധനം	துவைத்து உருட்டி நெய்யில் வறுத்து எடுக்கிற ஒரு வகை பக்ஷணம்	
कढी	Butter-milk mixed with pepper, dry ginger, salt etc. and boiled.	കുരുമുളക്, ജീരകം, അയമോദകം, തിപ്പലിവേര മുതലായവയുടെ കഷ്കവും ഉപ്പും ചേർത്തമോരുവററിച്ച് ഉണ്ടാക്കുന്ന ഒരുതരം പുളിശ്ശേരി	ஒருவகை மோர்க்குழம்பு	41
करंजी	Make a mixture of wheat flour and ghee with a little water. Thens pread it out into thin circular pieces and fry them well in ghee. Then powder them and make a	ഗോതമ്പുമാവിൽ നെയ്യ്ചേർത്തു് അല്പംവെള്ളം ഒഴിച്ച് നല്ലവണ്ണംമർദിച്ച് ഉണ്ടയാക്കി ഘനംകുറഞ്ഞപപ്പടകം പോലെയുണ്ടാക്കി നെയ്യിൽ വറുത്തെടുത്ത് ഇടിച്ചുപൊടിയാക്കി പഞ്ചസാര, ഏലപ്പൊടി, ല	கோதுமை மாவும் கொஞ்சம் நெய்யும் சேர்த்து கலந்து கொஞ்சம் தண்ணீர் விட்டு நன்றாய் பிசைந்து அப்பளாம் இட்டு அதை நெய்யில் வறுத்து எடுத்து பொடி	43

	mass of the powder with spices and thin pieces of dry cocoanut. Place this in small quantities on the 'Pappadas' made of wheatn flour aud carefully fold the pappadas over the mass well joining the edges. Then fry them in ghee again.	വങ്കം, കൊപ്ര, പച്ചക്കർപ്പൂരം ഇവയും ചേർത്തു പൂരണമുണ്ടാക്കുക. ഗോതമ്പുമാവു ഉർപ്പടാകൃതിയിൽ കുറച്ചുവനത്തിൽ പരത്തി അതിൽ ഈ പൂരണം നടുവിൽ വച്ചുപൊതിഞ്ഞ് അററം മുഴുവനും നല്ല വണ്ണം ചേർത്തൊട്ടിച്ചു നെയ്യിൽ വറത്തെടുക്കുക	பண்ணி ஏலம், லவங்கம் ஜீனி, பச்சைக்கற்பூரம் முதலியன சேர்த்து பூரணம் செய்து இந்தப்பூரணத்தை கோதுமை மாவு தண்ணீர் விட்டு பிசைந்து அப்பளாம் இட்டதின் நடுவில் வைத்து மடித்து நன்றாய் விளிம்பு ஒட்டி நெய்யில் வறுத்து எடுக்கிற ஒரு வகை பக்ஷணம்	
काल्वेलीवडे	The small pieces of paste made of the juice of the Heliotropium indicum, rice flour, asafoetida etc. dried.	പിരണ്ടവറ്റൽ	பிரண்டை வற்றல்	39

Glossary—II (*contd*)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
कापूरवारी	Wheat flour is made into a loose paste with ghee mixed with sugar, flavoured with spices and fried in ghee.	ഗോതമ്പുമാവും നെയ്യുംചേർത്തു അല്പം വെള്ളംതളിച്ച് ദോശമാവുപോലെയാക്കി പഞ്ചസാരയും ഏലക്കപ്പൊടിമുതലായവയുംചേർത്തു നെയ്യിൽവറത്തെടുക്കുന്ന ഒരുതരംഭക്ഷ്യം	கோதுமை மாவும் நெய்யும் கலந்து தண்ணீர் விட்டு கரைத்து சீனியும் ஏலப்பொடி முதலியவைகளையும் சேர்த்து நெய்யில் வறுத்து எடுக்கிற ஒரு வகை பக்ஷணம்	
कुयेंटी	A kind of cake('vataka') made of rice flour	അരിമാവുകൊണ്ടുണ്ടാക്കപ്പെട്ട ഒരുതരം വടകം	அரிசிமாவுக் கூழினால் செய்யப்பட்ட ஒருவகை வடகம்	48
कोन्दी	'Modakas' made of sesamum seeds fried, pounded and sugared.	എള്ളുകൊണ്ടുള്ളമോദകം	எள்ளுமோதகம்	57
कोवडे	Blackgram is made into a paste mixed with salt, ginger and	ഉഴുന്നുമാവിൽ ഉപ്പ്, ഇഞ്ചി, കായം ഇവ ചേർത്തു ചെറിയവടകങ്ങൾ ഉണ്ടാക്കി എണ്ണയി	உழுந்து அரைத்து உப்பு, மிளகு, காயம் இவை சேர்த்து செய்கிற ஒரு	44

	asafoetida, spread out into small pieces and fried in oil.	ൽ വറുത്തെടുക്കുന്നതായ ഒരു തരം വടകം ।	வகை வடாம்.
कोहलवडे	A cake in the form of tortoise made of the pulp of gourd fruit and grains mixed with ginger, asafoetida, salt, cumin seeds and sesamum, dried in the sun and fried in gingelly oil.	ഉഴുന്നു, പയറു മുതലായവയുടെ മാവും നുറുക്കിയ കുമ്പളങ്ങായും ഇഞ്ചി, കായം, ഉപ്പ്, ജീരകം, എള്ള് ഇവയും ചേർത്തു ആമയുടെ ആകൃതിയിൽ ഉണ്ടാക്കി വെയിലിൽ ഉണക്കി നല്ലെണ്ണയിൽ വറുത്തത്.	உளுந்து, பயறு முதலிய வற்றின் மாவும் சாம்பற் பூஷணிக் காயுமாக சேர்த்து அதுடன் இஞ்சி, காயம், உப்பு, ஜீரகம், எள்ளு இவைகளையும் கலந்து வெயிலில் உலர்த்தி நல்லெண்ணெயில் வறுத்தது.
क्षीरघारी	Wheat-flour well ground into a mass, boiled in milk and fried in ghee.	ഗോതമ്പുമാവു പാലിൽ വേവിച്ച് ഉണ്ടയാക്കി നെയ്യിൽ വറുത്തെടുക്കുന്ന ഭക്ഷ്യസാധനം.	கோதுமை மாவை பாலில் வேக வைத்து சிறிய உருண்டையாக்கி நெய்யில் வறுத்து எடுத்த ஒருவகை பக்ஷணம்

Glossary II—(*contd.*)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
खिचडी	Rice mixed with dhal, salt, ginger and asafoetida, and boiled in water.	പരിപ്പ് ഉപ്പ്, ഇഞ്ചി, കായം ഇവ ചേർത്ത് അരി വേവിച്ചത്	பருப்பு, உப்பு, இஞ்சி, காயம் இவை சேர்த்து அரிசி வெந்தது.	27
गोधूमफेणी	Well broken wheat is slightly soaked, well pounded, and spread out into circular pieces. Each piece is coated with a mixture of rice flour and ghee on one side, then another piece is placed over it	ആദ്യം നന്നിയിൽ അരിച്ച അരിമാവും നെയ്യുംചേർത്ത് വെള്ളംഒഴിച്ചു നല്ലവണ്ണം മർദ്ദിച്ചു ദോശമാവു പോലെ രൂപമായി ഉണ്ടാക്കുക. പിന്നീട് ചെറുതായി പൊടിച്ച ഗോതമ്പുറവ അല്പംവെള്ളം ചേർത്ത് കുഴച്ച് ഇതുമ്പുക്ക	முதலில் வஸ்திரகாயம் பண்ணின அரிசிமாவும் நெய்யும் சேர்த்து தண்ணீர் விட்டு நன்றாய் பிசைந்து தோசை மாப் போல் கரைத்து வைத்து பிற்பாடு மிகவும் சிறிய கோதுமை	44

and well pressed. It is then cut out into small pieces, each piece rolled into a ball, again spread out into a circular form, and fried in ghee and sugar sprinkled on its sides.	ൻകൊണ്ട് നല്ലവണ്ണം ഇടിച്ച് പർപ്പടകത്തിനുള്ള മാവു പോലെ ഉണ്ടാക്കുക. ഈ ഗോതമ്പുമാവു ഉരുട്ടി, പർപ്പടകം പോലെ പരത്തുക. അങ്ങനെ പരത്തിയ ഒന്നിൽ മുൻപറഞ്ഞ ദേവമായ അരിമാവു നല്ലവണ്ണം പുരട്ടി അതിന്റെ മീതെ ഒരു പർപ്പടകം കൂടിവെച്ച് അരിമാവു തൂവുക. പിന്നീട് ഈ രണ്ടുപർപ്പടകവും ചേർത്തു ചുരുട്ടി കഷണങ്ങളായി നുറുക്കി ഓരോ കഷണത്തെയും നല്ലവണ്ണം കയ്യിൽ വച്ച് ഉരുട്ടി ചെറിയതരം പർപ്പടകം പോലെ ഷണ്ണിച്ച് പര	றவையை தண்ணீர் விட்டு பிசைந்து குழவியால் இடித்து அப்பளாம் மாவு போல் செய்து, கோ காதுமை மாவை உருட்டி அப்பளாம் இட்டு ஒரு அப்பளாத்திற்கு மேல் முன் சொன்ன அரிசிமாவை நன்றாய் தேய்த்து ஒரு அப்பளாம் கூட அதன் மேல வைத்து கோ அரிசி மாவு தேயத்து சுருட்டி துண்டித்து ஒவ்வொரு துண்டையும் நன்றாய் கையில் வைதது உருட்டி பிற்பாடு சின்ன அப்பளாம் இட்டு நெய்யில் வறுத்து எடுத்து அதன்மேல் சீனியை தூவி எடுத்து

Glossary II— (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
		ത്തി നെയ്യിൽ പൊരിച്ചെടുത്തു അതിന്റെമീതെ പഞ്ചസാര തൂവി ഉണ്ടാക്കുന്നു	வைக்கிற ஒருவகை பக்ஷணம்	
गोधूमाचीं फळे	Cooked balls of wheat flour.	ഗോതമ്പുമാവുണ്ട	வெந்த கோதுமை மாவுருண்டை.	46
घारगे	A kind of thick cake made of rice flour	അരിമാവു കൊണ്ടുണ്ടാക്കപ്പെട്ട അപ്പം.	அரிசி மாவினால் செய்யப் படுகிற அப்பம்.	46
घार्या	Balls of rice flour are cooked in water or a solution of molasses, then spread out and fried in ghee or oil.	അരിമാവു കൊണ്ടുണ്ടാക്കിയ ഉണ്ടകൾ വെള്ളത്തിലൊ ശർക്കരവെള്ളത്തിലൊ വേവിച്ച് പിന്നീട് പരത്തി എണ്ണയിലൊ നെയ്യിലൊ വറുത്തത്.	அரிசி மாவினால் உண்டைகளைப் பண்ணி ஜலத்திலாவது சர்க்கரைத் தண்ணீரிலாவது வெந்து, எண்ணெயிலோ நெய்யிலோ வறுத்தது.	50

घिवर	Same 'as chandarika'	ഒരുതരം 'ചണ്ഡാരിക	ஒருவகை 'சண்டாரிகை'	45
चक्रया	Equal quantities of rice and broken black gram are gently roasted and then powdered and mixed with some rice flour. Cumin seeds etc. are then added to it and also a little buttermilk. It is then made into circular forms resembling coiled ropes and then fried in oil.	മുറുക്ക്'.	முறுக்கு.	51
चणकरोटी	'Roti' made of the flour of Bengal -gram	കടലമാവുകൊണ്ടുള്ള റൊട്ടി	கடலைமாவினல் செய்த ரொட்டி.	36

Glossary II — (*contd.*)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
वण्वारिका	'Iddali' fried in oil instead of cookinig in steam.	ആവിയിൽ വേവിക്കുന്നതിന പകരം എണ്ണയിൽ പൊരിച്ചെടുക്കുന്ന ഇഡ്ഡലി	ஆவியில் வேக வைக்கிறதற்கு பதில் எண்ணெயில் வறுத்த இட்டலி.	45
चुर्मालाडू	Wheat flour is mixed with ghee and spread out, baked in fire well powdered, then mixed with ghee and sugar scented and rolled into balls.	ഗോതമ്പുമാവിൽ നെയ്യ് ചേർത്തു അല്പം കുഴച്ച് ചെറുതായിപരത്തി കനലിൽ ചുട്ടെടുത്ത് പൊടിച്ചു നെയ്യും പഞ്ചസാരയും ഏലപ്പൊടി മുതലായവയും ചേർത്തു ഉണ്ടയാക്കിയതു.	கோதுமை மாவும் நெய்யும் சேர்த்து பிசைந்து அப்பளாம் செய்து கனலில் சுட்டெடுத்து பொடியாக்கி நெய், சீனி, ஏலக்காய் முதலியவை சேர்த்து உருண்டையாய் பிடித்த ஒரு வகை பக்ஷணம்.	49
जवांचीरोटी	'Roti' (bread) made of barley flour.	യവപ്പൊടി കൊണ്ടുണ്ടാക്കിയ റൊട്ടി.	யவப்பொடியால் செய்த ரொட்டி.	35

जिलेबी	A new earthen pot is coated on the inside with sour curds. Wheat flour mixed with half its quantity of sour curds and some ghee is placed in this pot till the mass gets sour. Then it is poured into hot ghee through a vessel with a hole at its bottom and got in the form of a tube in irregular coils resulting in more or less a circular form. It is then dipped into a	ഒരു പുതിയ മൺകലം എടുത്ത് അതിന്റെ അകം നല്ലപുളിച്ച കട്ടത്തൈരുകൊണ്ടു പൂശുക പിന്നീട് രണ്ടുമടങ്ങു ഗോതമ്പുമാവും ഒരുമടങ്ങു പുളിച്ച തൈരും കുറെനെയ്യും ചേർത്തു നല്ലവണ്ണം കലക്കി ഒരു മാവാക്കി അതിനെ പുളിക്കുന്നതുവരെ വെയിലിൽവച്ചു പിന്നീട് ചെറിയ ദ്വാരമുള്ളതായ ഒരു മൺകലത്തിൽ കൂടി തിളയ്ക്കുന്ന നെയ്യിൽ വൃത്താകൃതിയിൽ ഒഴിച്ചു വറുത്തെടുത്ത് പഞ്ചസാരപ്പാകിൽ മുക്കിയെടുക്കുന്ന മധുരമായ ഒരു തരം ഭക്ഷ്യസാധനം.	ஒரு புதிய மண் பாத்திரத்தின் உள்புறம் நல்ல கட்டித் தயிரினால் நன்று பூசி பிற்பாடு 2 பங்கு கோதுமை மாவும் 1 பங்கு தயிரும் கொஞ்சம் நெய்யும் சேர்த்து நன்றாய் தோசைமாவு போல கரைத்து அடி பானையில் ஊற்றி புளிக்க வைத்து சிறிய ஓட்டையுள்ள பாத்திரத்தில் அடி மாவை ஊற்றி, காய்கிற நெய்யில் வட்டமாக பிழிந்து வறுத்து எடுத்து சீனிப் பாகில் மூழ்க வைத்து	47

Glossary II— (*contd*)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	flavoured and concentrated solution of sugar.		எடுக்கிற ஒரு வகை பக்ஷணம்.	
डांगर	A kind of 'Roti' made of the flour of Black-gram.	ഉഴുന്നുമാവുകൊണ്ടുണ്ടാക്കിയ ഒരു തരം റൊട്ടി	உளுந்து மாவினால் செய்த ஒருவகை ரொட்டி.	36
तापहारी	'Vaties' (small salted cakes) made of black gram mixed with saffron, are fried in ghee. Then they are mixed with roasted rice, cooked in sufficient water and then	ഉഴുന്നുമാവും ഉപ്പും ചേർത്തുണ്ടാക്കിയ വടകങ്ങളെ നെയ്യിൽ വറുത്തെടുത്തു വറുത്ത അരിയോടു കലർത്തി ആവശ്യമുള്ള വെള്ളത്തിൽ വേവിച്ചു ഉപ്പ്, ഇഞ്ചി കായം എന്നിവ ചേർത്തുണ്ടാക്കുന്ന ഒരു തരം അപ്പം.	உளுந்து வடாம் நெய்யில் வறுத்தெடுத்து வறுத்த அரிசியுடன் சேர்த்து, தேவையான ஜலத்தில் உப்பு, இஞ்சி, காயம் முதலியவையும் சேர்த்து	28

1081

	mixed with salt, ginger and asafoetida.		து எடுக்கிற ஒருவகை அன்னம்;	
तिळवे	A sweet cake made by mixing roasted sesamum seeds with molten molasses.	എള്ളുണ്ട,	எள்ளுருண்டை.	56
दलीया लाडु	'*Churma-ladu*' fried in ghee instead of baking in fire.	തീയിൽ ചുട്ടെടുക്കുന്നതിനു പകരം നെയ്യിൽവറുത്തെടുക്കുന്ന ചുർമ്മാലാഡു	கணலில் சுட்டு எடுப்பதற்கு பதில் நெய்யில் வறுத்தெடுக்கிறதொர்ம்மா லாடு.	49
दहिंवडे	A preparation like '***Kora-vade***' substituting for black gram rice flour mixed with curds.	അരിമാവും തൈരും ചേർത്തുണ്ടാക്കുന്ന ഒരുതരം വടകം.	அரிசிமாவும் தயிரும் சேர்த்து செய்கிற ஒருவகை வடாம்.	40
द्राबा लाडु	Finely broken wheat is well boiled, then	നല്ലവണ്ണം പൊടിയാക്കിയ ഗോതമ്പു റവ പാലും	நல்ல பொடி ரவையை ஜலம் விட்டு வேகவைத்து	48

Glossary, II— (contd·)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	mixed with milk and ghee and beated till it becomes a viscous fluid; then it is mixed with the necessary quantity of ghee, cooled and mixed with an equal quantity of sugar and rolled into balls.	നെയ്യും ചേർത്തു തിളപ്പിച്ചു വററിച്ച് ആവശ്യമുള്ള നെയ്യും ചേർത്തു താഴെ ഇറക്കിവച്ചു തണുത്തശേഷം പഞ്ചസാരയും ചേർത്തു ഉരുളകളാക്കിയെടുത്ത ഒരുതരം ഭക്ഷ്യസാധനം.	நெய்யும் பாலும் சேர்த்து திரும்பவும் வேகவைத்து நெய்யும் சீனியும் சேர்த்து சூடுஆறினபிறகு உருட்டி வைத்த ஒருவகை பக்ஷணம்.	
	'***Iddali***' fried in oil instead of being cooked in steam.	ഇഡ്ഡലിമാവ് എണ്ണയിൽ വറുത്തത്.	இட்டலிமாவை எண்ணெயில் வறுத்தது.	45

भुग्गर्वा	The flour of barley slightly soaked in hot water and made into a cake.	യവപ്പൊടി ചൂടുവെള്ളത്തിൽ കുതിർത്തുണ്ടാക്കുന്ന ഒരുതരം അപ്പം.	யவமாவை, வெந்நீரில் ஊற வைத்து கரைத்து செய்கிற ஒருவகை அப்பம்.	
पापड	The flour of some pulse like Black-gram is mixed with salt, asafoetida, saffron, and cumin seeds, spread out into thin circular pieces and either baked in fire or fried in oil.	പർപ്പടം.	அப்பளாம்.	37
पिना	Same as *'Tilave'*	എള്ളുണ്ട.	எள்ளுருண்டை.	17
पूरी	A mixture of the flour of wheat and Bengal-gram is taken and	ഗോതമ്പുമാവ്, കടലമാവ്, ജീരകം, കായം, കുരുമുളക് എന്നിവ ചേർത്തു നല്ലവണ്ണം കുഴക്കി	கோதுமை மாவும் கடலை மாவும், ஜீரகம், காயம், மிளகு இவையும் கொஞ்-	45

Glossary II—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	cumin seeds, pepper, and asafoetida added to it. It is then made into a thick paste with ghee and water, then spread into circular pieces and fried in ghee or oil.	അല്ലം നെയ്യും വെള്ളവും ഒഴിച്ചുമർദിച്ചു ചെറിയതരം പർപ്പടകംപോലെ പരത്തി നെയ്യിലൊ എണ്ണയിലൊ പൊരിച്ചെടുത്ത ഒരുതരം ഭക്ഷ്യ സാധനം.	சம் நெய்யும் சேர்த்து ஜலம் விட்டு நன்றாய் பிசைந்து, கொஞ்சம் மாவு எடுத்து சிறிய அப்பளாம் இட்டு நெய்யிலோ அல்லது எண்ணெயிலோ வறுத்தெடுக்கிற ஒரு வகை பக்ஷணம்.	
पूर्णपोळी	*'Poli'* made with a cooked paste of gram with molasses inside.	പയറും ശർക്കരയും ചേർത്തുണ്ടാക്കിയ പൂരണം (തീൻ) നിറച്ചുണ്ടാക്കുന്ന ഒരുതരം ബോളി.	பருப்பும் வெல்லமும் சேர்த்து செய்கிற பூரணம் நிறைத்து இடுகிற போளி.	49

पेढे	A sweet cake prepared by condensing milk into a solid by well boiling it and mixing with sugar and spices and then rolling into balls.	പാൽ നല്ലവണ്ണം വറ്റിച്ചു കുറുക്കി പഞ്ചസാരയും കുങ്കുമപ്പൂ മുതലായവയും ചേർത്തു ഉരുട്ടിയെടുത്ത ഒരുതരം ഭക്ഷ്യസാധനം.	பால் தெரட்டிப்பால்.	56
पोहे	Rolled rice (parboiled paddy jrains, roasted and then flattened by well pounding).	അവൽ.	அவல்.	24
पोळी	Thin circular laminae of wheat flour baked in hot iron plates (a kind of *chappatti*)	ഘനം കുറച്ചു വൃത്താകൃതിയിൽ പരത്തിയ ഗോതമ്പുമാവ് ദോശക്കല്ലിലിട്ടു വേവിച്ചെടുത്തത് (ഒരുതരം ചപ്പാത്തി)	கோதுமை மாவிலிட்ட அப்பளாம் தோசைக் கல்லில் வெந்தெடுத்தது (ஒருவகை சப்பாத்தி).	34
फणसपोळी	A preparation exactly like '***Amrapoli***' but	ചക്കയുടെ തിര.	பலாத்தெரை.	84

Glossary II — (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	substituting the juice of jack fruit for that of mango fruit.			
कणसूदीवा	Finely broken wheat is mixed with half its quantity of ghee and roasted till its colour changes, then placed in a cool spot, mixed with one-third its quantity of sugar and rolled into balls.	വളരെ നേർമ്മയായ് പൊടിച്ച ഗോതമ്പു റവയിൽ അതിന്റെ പകുതി അളവ് നെയ്യൊഴിച്ച്, റവയുടെ സ്വതേയുള്ള നിറം മാറുന്നതുവരെ വറുത്ത്, താഴെ ഇറക്കി തണുക്കുമ്പോൾ മൂന്നിലൊന്നളവു പഞ്ചസാരയും ഏലപ്പൊടി മുതലായവയും ചേർത്തു ഉണ്ടയാക്കി എടുക്കുന്ന റവലഡു	ரவா லாடு	48

फुटाणे	Well roasted bengal gram.	പൊരികടല	பொரிகடலை.	25
बुन्दीचे लाडू	A preparation exactly like '***Motiladu***' but substituting the flour of Bengal gram for the flour of green-gram.	പയറിൻമാവിനു പകരം കടലമാവു കൊണ്ടുണ്ടാക്കുന്നതായ മോതിലാട് (മുഞ്ഞാലാഡു)	குஞ்சாலாடு.	47
भरीत	Brinjal is placed in fire till its skin is burnt and then mixed with cumin seeds and a powder of salt and pepper.	തൊലി കരിയത്തക്കവണ്ണം ചുട്ടെടുത്ത കത്തിരിക്കായിൽ ജീരകവും ഉപ്പും കുരുമുളകും ചേർത്തുള്ള പൊടിചേർത്തതു്.	கத்தரிக்காய் சுட்டு அத்துடன் சீரகம், உப்பு, நல்லமிளகு இவைகள் சேர்த்தது.	87
आठ	Wheat flour is mixed with ghee and made into a paste with	ഗോതമ്പുമാവും നെയ്യുംചേർത്തു അല്പം വെള്ളംഒഴിച്ച് നല്ല വണ്ണം കുഴച്ച് ചെറിയഉരുള	கோதுமை மாவும் நெய்யும் கலந்து கொஞ்சம் ஜலம் விட்டு நன்றாய்	42

Glossary II – (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	water. It is then made into *'Vatakas'* (small cakes). These are then fried in ghee and dipped in molten sugar mixed with spices.	കലക്കി നെയ്യിൽവറുത്തെടുത്ത് ഏലം മുതലായവചേർത്ത പഞ്ചസാരപ്പാകിൽ മുക്കി എടുത്ത ഒരുതരം ഭക്ഷ്യസാധനം.	பிசைந்து சின்ன உருண்டையாக்கி நெய்யில்வறுத்து ஏலம் முதலியவை இட்டு ஜீனிப்பாகில் முழ்கவைத்து எடுத்த ஒருவகை பக்ஷணம்.	
	Wheaten *'Unda'* made by spreading the paste over a hot earthen pot.	ഗോതമ്പുമാവുകൊണ്ട് പർപ്പടകം പോലെയുണ്ടാക്കി ചുട്ട മൺപാത്രത്തിന്മീതെ ഇട്ടു പാകംചെയ്തുണ്ടാക്കുന്ന ഒരുതരം ഭക്ഷ്യം.	கோதுமை மாவினால் அப்பளாம் இட்டு தீயில் சுட்ட மண்பாண்டத்தின்மீது சுடு அப்பளாத்தை போட்டு வேகவைத்து எடுக்கிற ஒரு வகை பக்ஷணம்.	34

1081 मांसरस	Soup	മാംസംകൊണ്ടുണ്ടാക്കുന്ന സൂപ്പ്	மாம்சத்தினால் செய்த ஒரு வகை பானீயம்.	54
माषफेणी	'*Pheni*' made of the flour of Black-gram.	ഉഴുന്നുമാവു കൊണ്ടുണ്ടാക്കിയ ഫേണി.	உளுந்து மாவினால் செய்த பேணி.	44
माषरोटी	'*Roti*' (bread) made of the flour of Black-gram.	ഉഴുന്നുമാവുകൊണ്ടുണ്ടാക്കിയ റൊട്ടി.	உளுந்து மாவினால் செய்த ரொட்டி.	35
माषवटी	The flour of Black gram is mixed with asafoetida, salt and ginger deposied in small quantities on a cloth, well dried and fried in ghee or oil.	ഉഴുന്നുമാവിൽ കായം, ഉപ്പ് ഇഞ്ചി ഇവ ചേർത്തു വെള്ളം ഒഴിച്ച് നല്ലവണ്ണം ഇളക്കി ഇണിയിൽ ചെറിയ പടകങ്ങളായി നിരത്തി വെയിലിൽ ഉണക്കിയെടുത്തു എണ്ണയിലോ നെയ്യിലോ വറുത്തെടുത്തത്.	உளுந்து வடாம்.	38
मिठाणे	Parched pulse mixed with salt.	ഉപ്പുചേർത്ത പൊരികടല.	உப்பு கலந்த பொரிகடலை.	25

Glossary II — (contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
मुगदल	The sweet ball made of the flour of green-gram mixed with ghee and sugar.	പയററിൻമാവും നെയ്യും പഞ്ചസാരയും ചേർത്തുണ്ടാക്കുന്ന ഒരുതരം ലഡ്ഡു	சிறுபயற்றுமாலாடு.	56
मुद्गपूर्णफले	Green-gram, molassses and spices made into balls covered with a paste of wheat flour and well cooked.	ചെറുപയറും ശർക്കരയും ഏലം മുതലായവയും ചേർത്തു പൂരണം ഉണ്ടാക്കി അതിനെ ഗോതമ്പുമാവുകൊണ്ടു പൊതിഞ്ഞുണ്ടാക്കുന്ന ഒരുതരം മോദകം	பயறும் வெல்லமும் சேர்த்து பூரணம் செய்து கோதுமை மாவினால் மூடின ஒருவகை மோதகம்.	49
मोतीलाडु	The flour of green gram is made into a thick paste with water and fried in ghee by dropping the paste into it through	പയററിൻമാവു വെള്ളമൊഴിച്ച് നല്ലവണ്ണം മർദിച്ച് ദ്രവമാക്കി മാവാക്കി കണ്ണാപ്പയിൽ ഒഴിച്ച് തിളയ്ക്കുന്ന നെയ്യിൽ വറുത്തെടുത്തു പഞ്ചസാരപ്പാകിൽ ഇട്ടു വിരവി ഉരുണ്ടയായി	பயற்றுமாவை ஜலம் விட்டு நன்றாய் கரைத்து கண்ணுப்பையில் விட்டு நெய்யில் வறுத்து இனிப்பாகில் போட்டு உருண்டையாய் பிடித்து	48

	a perforated spoon. The little pellets thus formed are mixed with a hot viscous solution of sugar and made into balls.	പിടിച്ചുണ്ടാക്കുന്ന ഒരുതരം ഭക്ഷ്യം.	வைக்கிற ஒருவகை பக்ஷணம்.	
रत्नलाडु	मोतीलाडु prepared by substituting flour of black-gram for the flour of green gram.	പയററിൻമാവിന്ന പകരം ഉഴുന്ന മാവു ഉപയോഗിച്ച് ഉണ്ടാക്കുന്ന മോതീലാഡു.	பயற்று மாவுக்கு பதில் உளுந்து மாவினால் செய்கிற மோதீ லாடு.	47
रेभ्मी	जिलेबी made in spherical form.	ഗോളാകൃതിയിൽ ഉണ്ടാക്കിയ ജിലേബി.	உருண்டையாக உண்டாக்கின ஜிலேபி.	48
रोटी	Same as उबरी			35
लापसी	Molasses and wheat flour fried with ghee are put into milk and when the mass solidifies it is mixed with cloves, pepper etc.	നെയ്യിൽ വറുത്ത ഗോതമ്പുമാവും ശർക്കരയുംകൂടി പാലിലിട്ടു കട്ടിയാകുമ്പോൾ ഗ്രാമ്പു, വാൽമുളക മുതലായവ ചേർത്തു.	நெய்யில் வறுத்த கோதுமை மாவும் சர்க்கரையும் சேர்த்து பாலில் போட்டு கட்டியாகும்பொழுது கிராம்பு, வால்மிளகு முதலியவைகள் சேர்த்தது.	34

Glossary II — (contd)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
लिठी	Pure wheat flour well ground with water, spread out into thick pieces and slowly baked in smokeless fire.	ശുദ്ധമായ ഗോതമ്പുമാവിനെ വെള്ളംചേർത്തു നല്ലവണ്ണം കുഴച്ചു ചെറിയ ചെറിയ കഷണങ്ങളായിട്ടെടുത്തു പരത്തി തീയിലിട്ടു വേവിച്ചതു്.	தனி கோதுமை மாவை ஜலம் சேர்த்து பிசைந்து சிறிய சிறிய வடாங்களாக செய்து கனலில் வெந்தது.	35
वींवडे	The white Melon fruit is cut into small pieces, mixed with salt and cumin seeds, well dried and made into small pieces by spreading small quantities in the palm. It is then baked in	എളവൻ വളരെ ചെറുതായി അരിഞ്ഞു ജീരകം, ഉപ്പ്, കുരുമുളക്, മുളക്, കായം മുതലായവ ചേർത്തു കലർത്തി ഉള്ളങ്കയ്യിൽ ചെറിയ വടകങ്ങളായി പരത്തി വെയിലിൽ ഉണക്കി, തീയിൽ ചുട്ട് എടുക്കപ്പെട്ട ഒരുതരം വടകം.	சாம்பல் பூசணிக்காயால் செய்கிற ஒருவகை வடாம்.	39

	the fire and flavoured with ginger, coriander asafoetida etc.			
वेढारी	वेढणी fried in ghee.	നെയ്യിൽവറുത്ത വേഢണി.	நெய்யில் வறுத்த வேடணி'.	36
वेढणी	The flour of black-gram, green-gram etc. overed with a thick paste of wheat flour and cooked.	ഉഴുന്ന്, പയറ് മുതലായവയുടെ മാവിനെ ഗോതമ്പുമാവു കൊണ്ടുപൊതിഞ്ഞു വേവിച്ചുണ്ടാക്കുന്ന ഒരുതരം ഭക്ഷ്യം.	உழுந்து, பயறு முதலிய வற்றின் மாவை கோதுமை மாவினால் மூடி வேக வைத்து செய்கிற பக்ஷணம் (உழுத்தங்கொழுக்கட்டை)	36
चोंची	Half ripe bunches of wheat or barley grains roasted in grass-fire.	ഗോതമ്പിന്റെയോ, യവത്തിന്റെയോ പകുതി വിളഞ്ഞതായ കതിരുകൾ പുൽത്തീയിൽ ചുട്ടത്.	கோதுமையுடையவோ யவத்தினுடையவோ பாதிவிளைந்த கதிர்களை புல்லுத்தீயில் சுட்டது	24
शक्करपाले	'Polies 'made of wheat flour, cut into square pieces, fried in	ഗോതമ്പുമാവുകൊണ്ട് പർപ്പടകംപോലെയുണ്ടാക്കി ചതുരാകൃതിയിൽ ചെറിയ കഷണങ്ങളാക്കി നെയ്യിൽവറ	சர்க்கரைப்பாரு.	43

Glossary II—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
	ghee and then dipped in molten sugar.	ത്തെടുത്തു പഞ്ചസാരപ്പാകിൽ മുക്കി എടുക്കുന്ന ഒരുതരം ഭക്ഷ്യം.		
चीच	Roasted meat.	ചുട്ടമാംസം.	சுட்ட மாமிசம்.	53
शिखरिणी	A kind of fruit salad..	ഫ്രൂട്ട്സാലഡ്പോലുള്ള ഒരു സാധനം.	ப்ரூட்சாலட் போலுள்ள ஒருவகை பதார்த்தம்.	140
साखररोटी	Wheat-flour mixed with ghee is rolled into balls. A hallow is made in the middle of each ball and then filled with sugar. The whole ball is then covered with	ഗോതമ്പുമാവുംനെയ്യുംചേർത്തു മർദ്ദിച്ചു കുഴച്ച് ചെറിയ ഉരുളകളാക്കി ഓരോ ഉരുളയുടേയും നടുവിൽ കുഴിയുണ്ടാക്കി പഞ്ചസാര നിറച്ചിട്ട് അരിമാവും നെയ്യും ചേർത്തു അല്പം വെള്ളംതളിച്ചു നല്ലവണ്ണം കുക	கோதுமை மாவும் நெய்யும் கலந்து நன்றாய் பிசைந்து சிறிய உருண்டைகளாகச் செய்து அவற்றின் நடுவில் குழித்து சீனி நிறைத்து அரிசிமாவும் ஜலமும் நெய்யும் சேர்த்து பி	44

	"साटा" (a mixture of rice flour, ghee, and water) and then spread out and fried in ghee.	കൊണ്ടു കറച്ച് പശപോലെയാക്കിയ 'സാഠാ' എന്ന പദാർത്ഥം കൊണ്ടു പൊതിഞ്ഞ് പരത്തി നെയ്യിൽ വറുത്തെടുത്തത്.	சைந்த மாவினால் மூடி நெய்யில் வறுத்தெடுக்கிற ஒருவகை பக்ஷணம்.	
सांठा	A paste made of a mixture of rice-flour, ghee and water.	അരിമാവും നെയ്യും ജലവും കൂട്ടിച്ചേർത്തു പശ പോലെയാക്കിയത്.	அரிசி மாவும் நெய்யும் சேர்த்து கொஞ்சம் ஜலம் விட்டு நன்றாய் பிசைந்து பசை போல செய்தது.	44
सूरणवडे	A preparation like बोखडे substituting Amarphophallus companulatus for black gram.	ചേനകൊണ്ടുണ്ടാക്കിയ വടകം.	சேனைக்கிழங்கினால் செய்யப்பட்ட வடாம்.	39
साण्डयी	A crisp and well-seasoned cake of rice-flour.	അരിമാവു കൊണ്ടുണ്ടാക്കിയ വടകം.	அரிசிவடாம்.	48
सेवया	Vermicelli.	സേമിയാ.	சேமியா	30

Glossary II—(contd.)

Mahratti	English	Malayalam	Tamil	Page
सेवेचे लाडु	Wheat-flour mixed with ghee is drawn into threads, fried in ghee, dipped in mol-tens uga, and rolled into balls.	ഗോതമ്പുമാവും നെയ്യും ചേർത്തു നല്ലവണ്ണം മർദ്ദിച്ചു ആ മാവുകൊണ്ടു നൂലു പോലെ ഉണ്ടാക്കി നെയ്യിൽ വറുത്തെടുത്തു പഞ്ചസാരപ്പാകിൽ മുക്കി ഉരുട്ടി എടുക്കുന്ന ഒരുതരം [illegible]	சேமியாலாடு.	**47**

भोजनकुतूहले प्रथमपरिच्छेदे स्मृतानां ग्रन्थकाराणां सूची ।

	पृष्ठम्
केयदेवः	५८, १६१, १६२.
भोजः	५५, १४५.
वाग्भटः	५, ७, ८, ९, १०, १३, १६, १९, २१, २२, ३१, ५७, ६०, ६२, १५१, १५६, १५७, १६३, १६५.
वृद्धसुश्रुतः	१८६.
व्यासः	१.
सुश्रुतः	५५, १६३.
सुषेणः	७, ३१, ३२, ४४, १४३, १४६, १५५, १५६, १७५, २२१.

Trivandrum sanskrit series - 273

BHOJANAKUTHŪHALA

EDITED BY SOORANAD KUNJAN PILLAI M.A.

The manuscript Bhojanakuthuhala is a very rare, valuable treatise which gives information on several dietary articles, methods of preparation, purification etc. This is the first part of the treatise which deals with the properties of edible items, methods of preparation and their digestive effects. This is a compilation from various sources by the Marathi Scholar named Raghunatha Ganesa Navahasta who lived during the 17th century AD.

This work was edited and published by the eminent Scholar of Kerala Shri. Suranad Kunjan Pillai in the year 1955. It was edited and published with great efforts by collating the Manuscripts of this library with those of Saraswati Mahal Library, Tanjore and Bhandarkar Oriental Research Institute Poona. It has been collected by the author from the old treatises of Susruta, Manu and Vatsyayana.

General Editor: Dr. K.G. SREELEKHA

UNIVERSITY OF KERALA
कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE &
MANUSCRIPTS LIBRARY
UNIVERSITY OF KERALA,
KARIAVATTOM-695 581

ISBN 819245785-0

9788192457857

Price : ₹ 380/-